

ISSN 2224-9281 (Print)
ISSN 2414-990X (Online)

Міністерство освіти і науки України

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

**ПРОБЛЕМИ
ЗАКОННОСТІ**

**PROBLEMS
OF LEGALITY**

**ПРОБЛЕМЫ
ЗАКОННОСТИ**

Збірник наукових праць

Випуск 143

**Харків
2018**

Засновник і видавець: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Заснований у 1976 р. Виходить 4 рази на рік

Мови видання: українська, англійська, російська

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 21387-11187 ПР від 17.06.2015 р.*

*Збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України
з юридичних наук: наказ МОН України № 1021 від 07.10.2015 р.*

*Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого, протокол № 5 від 23.11.2018 р.*

Редакційна колегія: д-р юрид. наук, проф. *В. Я. Тацій* (відп. ред.); д-р юрид. наук, проф. *А. П. Гетьман* (заст. відп. ред.); д-р юрид. наук, проф. *Ю. Г. Барабаш* (відп. секретар); д-р юрид. наук, проф. *Ю. П. Битяк*; канд. юрид. наук, проф. *В. В. Комаров*; канд. юрид. наук, проф. *В. І. Борисова*; д-р юрид. наук, проф. *В. Д. Гончаренко*; канд. юрид. наук, проф. *В. В. Жернаков*; д-р юрид. наук, проф. *Д. В. Задихайло*; д-р юрид. наук, проф. *О. В. Капліна*; д-р юрид. наук, проф. *М. П. Кучерявенко*; д-р юрид. наук, проф. *В. Я. Настюк*; д-р юрид. наук, проф. *М. І. Панюк*; д-р юрид. наук, проф. *О. В. Петришин*; д-р юрид. наук, проф. *С. Г. Серьогіна*; канд. юрид. наук, проф. *В. І. Тютюгін*; д-р юрид. наук, проф. *В. Ю. Шенітько*; д-р юрид. наук, проф. *О. Г. Шило*; д-р юрид. наук, проф. *М. В. Шульга*; д-р юрид. наук, проф. *В. Л. Яроцький*.

Іноземні члени редакційної колегії: д-р юрид. наук, проф. *С. О. Балашенко* (Білорусь); д-р права, проф. *В. Е. Батлер* (США); д-р філософії, проф. *Л. Груциньський* (Польща); д-р юрид. наук, проф. *Т. Давуліс* (Литва); д-р права, проф. *К.-Г. Кестнер* (Німеччина); проф. *Р. Дж. Лерена* (Аргентина); д-р юрид. наук, проф. *С. Матюльєне* (Литва); д-р права, проф. *М. Ф. Монте* (Португалія); д-р права, проф. *Д. Родрігес-Пінзон* (США); д-р права, проф. *Р. П. Хуертас-дель Пілар* (Колумбія).

Проблеми законності : зб. наук. праць / відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2018. – Вип. 143. – 280 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені актуальним проблемам правознавства: теорії й історії держави і права, державного будівництва, конституційного, цивільного, трудового, фінансового, господарського, адміністративного, митного, екологічного, кримінального права, кримінального й цивільного процесів, криміналістики, питанням боротьби зі злочинністю.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться правовою тематикою.

Збірник наукових праць індексується в Google Scholar, у міжнародних реферативних базах даних «EBSCO Publisher» (США), «WorldCat» (США), «Directory of Open Access Scholarly Resources» (США), «Directory of Open Access Journals» (DOAJ) (Швеція), «Information Matrix for the Analysis of Journals» (Іспанія), «Index Copernicus International» (Польща), «Bielefeld Academic Search Engine» (Німеччина); має повнотекстові мережеві версії в Інтернеті на платформах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, «Наукова періодика України», «Central and Eastern European Online Library» (Німеччина), «Worldwide Scientific and Educational Library» (США), Республіканської Міжвузівської Електронної Бібліотеки (Казахстан) та ін. Наразі редколегія провадить роботу щодо входження збірника у Scopus та Web of Science.

Адреса редакційної колегії: Україна, 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
e-mail: problzakon@ukr.net

Використання опублікованих у збірнику матеріалів дозволяється за умови обов'язкового посилання на джерело інформації.

При посиланні на матеріали збірника наукових праць «Проблеми законності» слід використовувати транслітеровану назву «*Problemy zakonnosti*» або «*Problems of legality*».

UDC 340(06)

Founder and publisher: Yaroslav Mudryi National Law University

Founded in 1976. Published 4 times per year

Language of edition: Ukrainian, English, Russian

*Certificate of the printed mass medium state registration:
KB № 21387-11187 IIP, 17.06.2015.*

Collection of the scientific works is included into the List of specialized law scientific publications of Ukraine, where the results of theses for a Doctor's and Candidate's degree in Legal Sciences may be published: Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1021, 07.10.2015.

Recommended for publishing and distribution in Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University, Protocol № 5, 23.11.2018.

Editorial team: *Vasyl Tatsii* – Editor-in-chief, Dr. of Law, Prof.; *Anatolii Getman* – Deputy Editor-in-chief, Dr. of Law, Prof.; *Yurii Barabash* – Executive Editor, Dr. of Law, Prof.; *Yurii Bytiak* – Dr. of Law, Prof.; *Viacheslav Komarov* – PhD in Law, Prof.; *Valentyna Borysova* – PhD in Law, Prof.; *Volodymyr Honcharenko* – Dr. of Law, Prof.; *Volodymyr Zhernakov* – PhD in Law, Prof.; *Dmytro Zadykhailo* – Dr. of Law, Prof.; *Oksana Kaplina* – Dr. of Law, Prof.; *Mykola Kucheriavenko* – Dr. of Law, Prof.; *Vasyl Nastiuk* – Dr. of Law, Prof.; *Mykola Panov* – Dr. of Law, Prof.; *Oleksandr Petryshyn* – Dr. of Law, Prof.; *Svitlana Serohina* – Dr. of Law, Prof.; *Volodymyr Tiutiuhin* – PhD in Law, Prof.; *Valerii Shepitko* – Dr. of Law, Prof.; *Olha Shylo* – Dr. of Law, Prof.; *Mykhailo Shulha* – Dr. of Law, Prof.; *Vitalii Yarotskyi* – Dr. of Law, Prof.

Foreign Members of the Editorial team: *Serhei Balashenko* – Dr. of Law, Prof. (Belarus); *William E. Butler* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Lukasz Gruszczyński* – PhD, Prof. (Poland); *Thomas Davulis* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Karl-Hermann Kestner* – Dr. of Law, Prof. (Germany); *Roberto Giordano Lerena* – Prof. (Argentina); *Sniehole Matiulienė* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Mario Ferreira Monte* – Dr. of Law, Prof. (Portugal); *Diego Rodriguez-Pinzon* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Rocio Peña Huertas del Pilar* – Dr. of Law, Prof. (Colombia).

Problems of legality : Collection of Scientific Works / executive editor Vasyl Tatsiy. – Kharkiv : Yaroslav Mudryi National Law University, 2018. – Issue 143. – 280 p.

The collection contains research papers on topical issues of law: the theory and history of law, constitutional and state-building, civil, labor, fiscal, economic, administrative, customs, environmental, criminal law, criminal and civil procedure, criminology, the struggle with crime.

For scientists, professors, students and practitioners interested in issues of law.

Collection of the scientific works is indexed in Google Scholar, international review databases «EBSCO Publisher» (USA), «WorldCat» (USA), «Directory of Open Access Scholarly Resources» (USA), «Directory of Open Access Journals» (DOAJ) (Sweden), «Information Matrix for the Analysis of Journals» (Spain), «Index Copernicus International» (Poland), «Bielefeld Academic Search Engine» (Germany), has a full text net copys in the Internet on the platforms of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, «Scientific Periodicals of Ukraine», «Central and Eastern European Online Library» (Germany), Republican Interuniversity Electronic Library (Kazakhstan) et al. Currently, the Editorial team is working on the entry of the collection in Scopus and Web of Science.

Address of the Editorial team: 77, Pushkinska Str., 61024, Kharkiv, Ukraine,
e-mail: problzakon@ukr.net

The use of materials indicated in the collection is allowed provided that the source of information is obligatory referred to.

When referring to the materials of the collection of scientific papers «Problems of Legality», the transliterated title «Problemy zakonnosti» or «Problems of Legality» should be used.

УДК 340(06)

Основатель и издатель: Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого

Основан в 1976 г. Выходит 4 раза в год

Языки издания: украинский, английский, русский

*Свидетельство о государственной регистрации печатного средства массовой информации:
серия КВ № 21387-11187 ПР от 17.06.2015 г.*

*Сборник научных трудов включен в Перечень научных рецензируемых изданий Украины
по юридическим наукам: приказ МОН Украины № 1021 от 07.10.2015 г.*

Рекомендован к печати и распространению через Интернет ученым советом Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, протокол № 5 от 23.11.2018 г.

Редакционная коллегия: д-р юрид. наук, проф. *В. Я. Тацій* (отв. ред.); д-р юрид. наук, проф. *А. П. Гетьман* (зам. отв. ред.); д-р юрид. наук, проф. *Ю. Г. Барабаш* (отв. секретарь); д-р юрид. наук, проф. *Ю. П. Битяк*; канд. юрид. наук, проф. *В. В. Комаров*; канд. юрид. наук, проф. *В. И. Борисова*; д-р юрид. наук, проф. *В. Д. Гончаренко*; канд. юрид. наук, проф. *В. В. Жернаков*; д-р юрид. наук, проф. *Д. В. Задыхайло*; д-р юрид. наук, проф. *А. В. Каплина*; д-р юрид. наук, проф. *М. П. Кучерявенко*; д-р юрид. наук, проф. *В. Я. Настюк*; д-р юрид. наук, проф. *Н. И. Паюв*; д-р юрид. наук, проф. *А. В. Петришин*; д-р юрид. наук, проф. *С. Г. Серегина*; канд. юрид. наук, проф. *В. И. Тютюгин*; д-р юрид. наук, проф. *В. Ю. Шепитко*; д-р юрид. наук, проф. *А. Г. Шило*; д-р юрид. наук, проф. *М. В. Шульга*; д-р юрид. наук, проф. *В. Л. Яроцкий*.

Иностранные члены редакционной коллегии: д-р юрид. наук, проф. *С. А. Балашенко* (Беларусь); д-р права, проф. *В. Е. Батлер* (США); д-р философии, проф. *Л. Груцинский* (Польша); д-р юрид. наук, проф. *Т. Давулис* (Литва); д-р права, проф. *К.-Г. Кестнер* (Германия); проф. *Р. Дж. Лерена* (Аргентина); д-р юрид. наук, проф. *С. Матюльене* (Литва); д-р права, проф. *М. Ф. Монте* (Португалия); д-р права, проф. *Д. Родригес-Пинзон* (США); д-р юрид. наук, проф. *Р. П. Хуэртас-дель Пилар* (Колумбия).

Проблемы законности : сб. науч. трудов / отв. ред. В. Я. Тацій. – Харьков : Нац. юрид. ун-т имени Ярослава Мудрого, 2018. – Вып. 143. – 280 с.

В сборнике помещены научные статьи, посвященные актуальным проблемам правоведения: теории и истории государства и права, государственного строительства, конституционного, гражданского, трудового, финансового, хозяйственного, административного, таможенного, экологического, уголовного права, уголовного и гражданского процессов, криминалистики, вопросам борьбы с преступностью.

Для научных сотрудников, преподавателей, аспирантов, студентов и всех, кто интересуется правовой тематикой.

Сборник научных трудов индексируется в Google Scholar, в международных реферативных базах данных «EBSCO Publisher» (США), «WorldCat» (США), «Directory of Open Access Scholarly Resources» (США), «Directory of Open Access Journals» (DOAJ) (Швеция), «Information Matrix for the Analysis of Journals» (MIAR) (Испания), «Index Copernicus International» (Польша), «Bielefeld Academic Search Engine» (Германия), имеет полнотекстовые сетевые версии в Интернете на платформах Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, «Научная периодика Украины», «Central and Eastern European Online Library» (Германия), «Worldwide Scientific and Educational Library» (США), Республиканской Межвузовской Электронной Библиотеки (Казахстан) и др. В настоящее время редколлегия ведет работу по вхождению сборника у Scopus и Web of Science.

Адрес редакционной коллегии: Украина, 61024, г. Харьков, ул. Пушкинская, 77,
e-mail: problzakon@ukr.net

Использование опубликованных в сборнике материалов допускается при условии обязательной ссылки на источник информации.

При ссылке на материалы сборника научных трудов «Проблемы законности» следует использовать транслитерированное название «Problemy zakonnosti» или «Problems of legality».

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

<i>Кіндюк Б. В.</i> Захист прав української мови К. Левицьким у II Речі Посполитій.....	8
<i>Сидоренко О. О.</i> Баланс між демократією і верховенством права як шлях до встановлення правової держави (англійською мовою).....	19

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

<i>Зайка А. А.</i> Міжнародно-правові (європейські) стандарти захисту від гендерної дискримінації.....	30
<i>Малишкіна Н. О.</i> Судова влада в системі стримувань та противаг: гарантії функціонування і взаємодія з іншими гілками влади.....	39

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС

<i>Соловійов О. М.</i> До проблеми визначення об'єкта правовідношення власності.....	51
<i>Самойленко Г. В.</i> Договір перевезення пасажирів: доктринальні та утилітарні проблеми забезпечення прав пасажирів.....	63
<i>Сакура Н. Ю.</i> Феномен формалізму в цивільному судочинстві.....	77
<i>Лимарь І. В.</i> Реформа системи виконання судових рішень: передумови та перспективи розвитку.....	90

ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

<i>Лавренюк Т. А.</i> Принципи ринкової економіки та принципи господарювання як засадничі положення господарського законодавства.....	99
<i>Мазалова А. О.</i> Публічно-приватне партнерство: місце в системі взаємин держави та бізнесу.....	108
<i>Менів Я. О.</i> Публічні інтереси в правовому забезпеченні функціонування великого бізнесу.....	118
<i>Клименко А. Л.</i> Зубожіння населення України: причини, наслідки і шляхи його подолання.....	127

ЗЕМЕЛЬНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

<i>Лісова Т. В.</i> Деякі теоретичні питання відновлення земель.....	140
<i>Шарапова С. В.</i> Охорона земель та інших природних ресурсів у процесі землевикористання.....	151
<i>Бондаренко М. О.</i> Трансфертне ціноутворення з огляду на податкове планування.....	160

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

<i>Оболенцев В. Ф.</i> Відображення злочинності у моделі системи держави Україна.....	173
<i>Ткачова О. В.</i> Самогубство як кримінологічне явище: причини і способи запобігання.....	181
<i>Дзюба А. Ю.</i> Суб'єкти кримінального судочинства та ювенальної юстиції, які запобігають злочинності неповнолітніх у ФРН.....	191
<i>Резнікова О. І., Липало Д. А.</i> Актуальні проблеми повернення активів, одержаних внаслідок вчинення злочинів, у кримінальному провадженні.....	202

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

<i>Яковлюк І. В., Шестопал С. С.</i> Правове регулювання політики національної безпеки країн Балтії в контексті еволюції стратегічних концепцій НАТО.....	217
<i>Мусієнко І. І., Фастовець В. А.</i> Щодо змін до Закону України «Про Службу безпеки України» з урахуванням іноземного досвіду правової регламентації діяльності служб внутрішньої безпеки.....	229
<i>Патлачук О. В.</i> Юридична техніка польського Закону «Про охорону природи» 2004 року.....	238
<i>Трагнюк О. Я.</i> Правові та організаційні інструменти реалізації Спільної зовнішньої оборонної політики ЄС на сучасному етапі (англійською мовою).....	249
<i>Симкіна А. Є.</i> Міжнародна практика протидії корупції у приватній сфері.....	258

НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Християнізація Київської Русі як фактор становлення та розвитку української культури.....	267
Керівництво для авторів.....	276

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

<i>Kindiuk B. V.</i> Protecting Ukrainian language rights by K. Levitsky in the Republic of Poland (II Rzeczpospolita).....	8
<i>Sydorenko O. O.</i> The balance between democraci and the rule of law as a way to establish the law-governed state.....	19

CONSTITUTIONAL LAW

<i>Zaika A. A.</i> International legal (European) standards of protection against gender discrimination.....	30
<i>Malyshkina N. O.</i> Judicial authority in the control system and against: guarantees of functioning and interaction with other governments of the power.....	39

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE

<i>Soloviov O. M.</i> To the problem of determining the object of property legal relationship.....	51
<i>Samoylenko G. V.</i> Transportation agreement passenger: doctrinal and utility problems of provision of passenger rights.....	63
<i>Sakara N. Y.</i> Phenomenon of formalism in civil procedure.....	77
<i>Lymar I. V.</i> Reform of enforcement system: preconditions and perspectives of development.....	90

ECONOMIC AND LABOR LAW

<i>Lavrenuk T. A.</i> Principles of a market economy and principles of management as the basic provisions of economic legislation.....	99
<i>Mazalova A. O.</i> Public-private partnership: a role in the system of the intermediary of the state and business.....	108
<i>Meniv Y. O.</i> Public interest in the legal regulation of large business functioning.....	118
<i>Klymenko A. L.</i> The impoverishment of the Ukrainian population: the causes, consequences and ways to overcome it.....	127

LAND AND FINANCIAL LAW

<i>Lisova T. V.</i> Some theoretical issues of land restoration.....	140
<i>Sharapova S. V.</i> Protection of land and other natural resources in the process of land use.....	151
<i>Bondarenko M. A.</i> Transfer pricing in view of tax planning.....	160

CRIMINAL LAW AND CRIMINAL PROCEDURE

<i>Obolentsev V. F.</i> Display of crime in model of the system of the Ukraine.....	173
<i>Tkacheva E. V.</i> Suicide as a criminological appearance: causes and ways of prevention.....	181
<i>Dziuba A. Yu.</i> Subjects of criminal proceedings and juvenile justice, which carry out prevention of crime of minors in FRG.....	191
<i>Reznikova O.I., Lipalo J. A.</i> Actual problems of the return of assets obtained by criminal means in criminal proceedings.....	202

INTERNATIONAL LAW

<i>Yakoviyk I. V., Shestopal S. S.</i> Legal regulation of the Baltic States national security policy within the NATO'S Strategic concepts evolution framework.....	217
<i>Musienko I. I., Fastovets V. A.</i> Preparation of changes to the law of Ukraine „On security service of Ukraine” with the consideration of foreign experience of legal regulation of the activities of internal security services.....	229
<i>Patlachuk O. V.</i> The legal technique of the Polish Law „On the Protection of Nature” 2004.....	238
<i>Tragniuk O. Y.</i> Legal and organizational instruments of the EU common defense policy implementation at the present stage.....	249
<i>Symkina A. Ye.</i> International practise of counteraction to corruption in the private sphere of the economy.....	258

NEWS OF SCIENTIFIC LIFE

Christianization of Kievan Rus as a factor in the formation and development of Ukrainian culture.....	267
Guidelines for Authors.....	276

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

<i>Киндюк Б. В.</i> Защита прав украинского языка К. Левицким во II Речи Посполитой	8
<i>Сидоренко О. А.</i> Баланс между демократией и верховенством права как путь к установлению правового государства (на английском языке)	19

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

<i>Заика А. А.</i> Международно-правовые (европейские) стандарты защиты от гендерной дискриминации	30
<i>Мальшикина Н. О.</i> Судебная власть в системе сдержек и противовесов: гарантии функционирования и взаимодействие с другими ветвями власти	39

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС

<i>Соловьёв А. Н.</i> К проблеме определения объекта правоотношения собственности	51
<i>Самойленко Г. В.</i> Договор перевозки пассажира: доктринальные и утилитарные проблемы обеспечения прав пассажира	63
<i>Сакара Н. Ю.</i> Феномен формализма в гражданском судопроизводстве	77
<i>Лымарь И. В.</i> Реформа системы исполнения судебных решений: предпосылки и перспективы развития	90

ХОЗЯЙСТВЕННОЕ И ТРУДОВОЕ ПРАВО

<i>Лавренко Т. А.</i> Принципы рыночной экономики и принципы хозяйствования как основополагающие положения хозяйственного законодательства	99
<i>Мазалова А. О.</i> Публично-частное партнерство: место в системе отношений государства и бизнеса	108
<i>Менив Я. А.</i> Публичные интересы в правовом обеспечении функционирования большого бизнеса	118
<i>Клименко А. Л.</i> Обнищание населения Украины: причины, последствия и пути его преодоления	127

ЗЕМЕЛЬНОЕ И ФИНАНСОВОЕ ПРАВО

<i>Лисовая Т. В.</i> Некоторые теоретические вопросы восстановления земель	140
<i>Шаропова С. В.</i> Охрана земель и других природных ресурсов в процессе землепользования	151
<i>Бондаренко М. А.</i> Трансферное ценообразование с учётом налогового планирования	160

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

<i>Оболонец В. Ф.</i> Отображение преступности в модели системы государства Украина	173
<i>Ткачева Е. В.</i> Самоубийство как криминологическое явление: причины и способы предупреждения	181
<i>Дзюба А. Ю.</i> Субъекты уголовного судопроизводства и ювенальной юстиции, предупреждающие преступность несовершеннолетних в ФРГ	191
<i>Резникова Е. И., Липало Д. А.</i> Актуальные проблемы возврата активов, полученных в результате совершения преступления, в уголовном производстве	202

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

<i>Яковюк И. В., Шестопал С. С.</i> Правовое регулирование политики национальной безопасности стран Балтии в контексте эволюции стратегических концепций НАТО	217
<i>Мусяненко И. И., Фастовец В. А.</i> Подготовка изменений в Закон Украины «О Службе безопасности Украины» с учетом иностранного опыта правовой регламентации деятельности служб внутренней безопасности	229
<i>Патлачук А. В.</i> Юридическая техника польского Закона «Об охране природы» 2004 года	238
<i>Трагнюк О. Я.</i> Правовые и организационные инструменты реализации Общей внешней оборонной политики ЕС на современном этапе (на английском языке)	249
<i>Сымкина А. Е.</i> Международная практика противодействия коррупции в частной сфере	258

НОВОСТИ НАУЧНОЙ ЖИЗНИ

Христианизация Киевской Руси как фактор становления и развития украинской культуры	267
Руководство для авторов	276

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Кіндюк Борис Володимирович,
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Інституту законодавства Верховної Ради України,
Україна, м. Київ
e-mail: kxenon7@mail.ru
ORCID 0000-0001-8519-4649

doi: 10.21564/2414–990x.143.145929
УДК 340.15"1918/1939:342.725(477)

ЗАХИСТ ПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ К. ЛЕВИЦЬКИМ У ІІ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

Проаналізовано наукову та громадську діяльність К. Левицького в контексті її впливу на формування української мови та становлення української державності. Значна роль належить українській мові у процесі відродження української нації, відновлення державності та пошуку шляхів побудови демократичного суспільства, яка є інструментальним феноменом співіснування, спілкування та реалізації поглядів суспільства. Інтерес викликає та обставина, що всі держави, у складі яких перебували українські етнічні території, намагалися різними способами призупинити розвиток української мови шляхом обмеження спектра її соціальних функцій. У статті розглянуто праці К. Левицького, присвячені захисту прав української мови в ІІ Речі Посполитій. Проведено аналіз польського мовного закону від 31.07.1924 р., який регламентував питання, пов'язані з шкільною освітою та використанням мови в судах, прокуратурі, нотаріаті. Акцентовано увагу на висновках К. Левицького стосовно декларативності цього нормативно-правового акта та відсутності механізму реалізації його положень. Розглянуто пропозиції К. Левицького щодо внесення змін до польського законодавства щодо використання української мови в судових процесах, змісту рішень суду та офіційних документів, виданих у регіонах, де українці складають більшість населення.

Ключові слова: закон; ІІ Річ Посполита; К. Левицький; польське законодавство; захист української мови.

Кіндюк Б. В., доктор юридических наук, профессор, главный научный сотрудник Института законодательства Верховной Рады Украины, Украина, г. Киев.
e-mail : kxenon7@mail.ru ; ORCID 0000-0001-8519-4649

Защита прав украинского языка К. Левицким во II Речи Посполитой

Проанализировано научную и общественную деятельность К. Левицкого в контексте ее влияния на формирование украинского языка и становления украинской государственности. Значительная роль в процессе возрождения украинской нации, восстановления государственности и поиска путей построения демократического общества принадлежит украинскому языку, который является инструментальным феноменом сосуществования, общения и реализации взглядов общества. Интерес вызывает то обстоятельство, что все государства, в составе которых находились украинские этнические территории, пытались различными способами приостановить развитие украинского языка путем ограничения спектра его социальных функций. В статье рассматриваются труды К. Левицкого, посвященные защите прав украинского языка во II Речи Посполитой. Проанализирован польский языковой закон от 31.07.1924 г., регламентирующий вопросы, связанные со школьным образованием и использованием языка в судах, прокуратуре, нотариате. Акцентируется внимание на выводах К. Левицкого о декларативности данного нормативно-правового акта и отсутствии механизма реализации его положений. Рассмотрены предложения ученого о внесении изменений в польское законодательство относительно использования украинского языка в судебных процессах, содержания решений суда и официальных документов, выданных в регионах, где украинцы составляют большинство населения.

Ключевые слова: закон; II Речь Посполитая; К. Левицкий; польское законодательство; защита украинского языка.

Актуальність теми дослідження пов'язана з двома причинами: 1) виняткове значення української мови в збереженні національної свідомості, культури та побудові незалежної держави; 2) необхідність детального розгляду праць К. Левицького, спрямованих на захист української мови в II Речі Посполитій, та комплексу заходів, які вчений розробляв в умовах тодішнього польського законодавства.

Одночасно з цим, за зауваженнями науковців, досі залишається чимало питань, пов'язаних з протидією політиці колонізації, яку проводила на українських землях польська влада. У радянський період творчий шлях, політична і наукова діяльність К. Левицького перебувала під офіційною забороною, тому праці, присвячені вченому, не друкувались. Здебільшого радянські ідеологи вважали К. Левицького належним до українських буржуазних націоналістів, не беручи до уваги внесок ученого в розвиток юриспруденції. Такий підхід був пов'язаний з ненавистю до всього українського та низьким рівнем юридичних знань «червоних псевдонауковців», які не розглядали праці К. Левицького, присвячені австрійському процесуальному законодавству, історії держави та права, правовому забезпеченню, економічній діяльності та створенню ним Союзу адвокатів Польщі. До того ж, у часи існування СРСР питання українсько-польських відносин, конфліктів стосовно колонізації, яка проводилась напередодні Другої світової війни, замовчувались з причини панування ідеї «братніх» соціалістичних країн, що разом будують комуністичне суспільство. Вказане актуалізує необхідність вивчення діяльності К. Левицького та його праць з тим, щоб сучасне українське суспільство оволоділо правовим досвідом щодо захисту прав української мови.

Аналіз публікацій показує, що тему захисту прав на використання української мови в II Речі Посполитій, на жаль, досі нечасто розглядали науковці, ще

меншу увагу приділено діяльності К. Левицького у цій сфері. Фрагментарно такі дослідження проводили Т. Б. Андрусик (Т. В. Andrusik), І. О. Андрухів (І. О. Andrukhiv), І. Б. Василик (І. В. Vasylyk), О. М. Каленюк (О. М. Kaleniuk), В. Я. Марковський (V. Y. Markovskiy), Єва Пежхала (Y. Pezhkhala), О. В. Руда (O. V. Ruda), А. В. Стечишин (A. V. Stechyshyn), І. Б. Усенко (I. B. Usenko), С. В. Черніченко (S. V. Chernichenko). При цьому у літературі повної картини діяльності К. Левицького щодо правового захисту української мови немає до цього часу.

Мета статті – охарактеризувати наукові праці К. Левицького, що присвячені захисту прав української мови в II Речі Посполитій.

Викладення матеріалів дослідження варто розпочати з розгляду творчого шляху видатного українського юриста, доктора права, політичного діяча К. Левицького (1859–1941 рр.). Він народився в м. Тисмениця в родині греко-католицького священика о. Антонина. Студіював право на правничих факультетах Львівського та Віденського університетів, з 1907 до 1918 рр. був депутатом Австрійського парламенту та Галицького крайового сейму, а в період існування ЗУНР обіймав посаду прем'єр-міністра. До II Речі Посполитої К. Левицький потрапив у 1923 р., де продовжив займатися науковою й адвокатською діяльністю, створив та очолив Союз українських адвокатів Польщі. Дослідження наукових праць К. Левицького потребує розгляду історії правового регулювання використання української мови в II Речі Посполитій та аналізу чинного в цій країні законодавства.

Правовим актом, який регламентував використання української мови, був Версальський договір, укладений 28 червня 1919 р., де містилася низка зобов'язань Польщі перед союзними державами та Лігою Націй щодо охорони прав національних меншин у сфері мови. У преамбулі цього трактату зазначено: «Польща прагне пристосувати свій устрій до засад свободи і справедливості, також надати надійні гарантії всім мешканцям територій, над якими отримала зверхність і суверенітет» [1, с. 1934]. У ст. 2 містилися зобов'язання польського уряду забезпечити повну охорону прав і свобод громадян без різниці національності, мови, раси чи релігії. Важливе значення мала ст. 7 трактату, в якій декларувалася рівність усіх громадян перед законом та право на вживання рідної мови, йшлося про те, що не буде допущено жодного обмеження вільного вживання польськими громадянами будь-якої мови чи то в приватних, чи торговельних зносинах, у справах релігійних, пресових або в усякого роду видавництвах і публічних зібраннях. Незважаючи на визначення польської мови як державної, мають бути прийняті приписи для громадян, що вживають інші мови [1, с. 1938]. Положення, викладені у ст. 7 Договору, визначили сферу захисту мовних прав меншин лише у сфері приватних відносин, а в публічних відносинах уживання мов національних меншин обмежувалося пресою, видавництвом та публічними зібраннями. Також у договорі відсутнє положення про право на звернення рідною мовою до органів державної влади, судів і прокуратури та не зазначена можливість отримання відповіді від будь-якого органу влади

мовою звернення тієї чи іншої нацменшини. У реальному житті польська влада приймала нормативно-правові акти, які не відповідали положенням Версальського договору, наприклад закон «Про загальні засади воєводського самоврядування, зокрема Львівського, Тернопільського та Станіславського воєводств» від 26.09.1922 р., що обмежував використання української мови. Прийняття цього нормативно-правового акта стало підставою для низки скарг і звернень до Ліги Націй про невиконання Польщею своїх зобов'язань та порушення мовних прав українців, що призводило до постійних заворушень і конфліктів [2]. Незадоволення українського населення використовував Радянський Союз, який направляв до Польщі диверсійні групи, що скоювали напади на органи державної влади, нищили залізничні колії, телефонну і телеграфну мережу та інші об'єкти. Оксана Руда, наступним джерелом права, спрямованим на захист української мови, називає Ризький трактат 1921 р., що його підписали Польща та Радянська Росія, який регламентував можливість українців використовувати свою рідну мову шляхом організації шкільництва та розвитку культури [3].

Новий етап у вирішенні мовного питання розпочався з приходу до влади Польщі уряду прем'єр-міністра Владислава Грабського (W.D. Grabski) (1874–1938 рр.), який провів низку реформ у політиці, дипломатії, банківській сфері, а також знайшов порозуміння з українцями та вирішив мовну проблему. З метою підготовки мовного закону прем'єр-міністр В. Д. Грабський (W. D. Grabski) створив комісію з чотирьох осіб, яка мусила розробити відповідний проект, що його прийняв сейм 31 липня 1924 р. У своїй праці «В боротьбі за права рідної мови» (1932 р.) К. Левицький розглядає причини і наслідки прийняття мовного закону, що регламентував права українців на вживання рідної мови [4]. Закон складався з двох частин, перша з яких була присвячена використанню мови різних національностей у шкільництві, а друга – правовідносинам з органами державної влади, судами, прокуратурою та при нотаріальних діях. З метою розуміння першої частини закону є сенс розглянути структуру цього документа (табл. 1).

Таблиця 1

Зміст польського закону «Укладення деяких положень щодо організації освіти» від 31.07.1924 р.

Артикули	Стислий зміст
арт. 1	Система функціонування школи діє на всій території Польщі
арт. 2	Основою системи освіти є державні школи
арт. 3	Порядок уведення другої мови
арт. 4	Система освіти передбачає обов'язкове використання в молодших класах польської мови
арт. 5	Порядок утворення двомовних шкіл
арт. 6	Установлює порядок використання польської мови залежно від кількості учнів інших національностей

Артикули	Стислий зміст
арт. 7	Порядок проведення занять і обов'язкове використання польської мови в приватних школах
арт. 8	Порядок проведення в державних школах занять польською та іншими мовами
арт. 9	Порядок фінансування органами місцевої влади загальноосвітніх, спеціальних професійних шкіл
арт. 10	Порядок і контроль за виконанням цього закону
арт. 11	Порядок набрання законом чинності

Цей закон дозволяв утворення двомовних державних шкіл та приватних шкіл з українською мовою навчання. У текст закону ввійшли досить складні положення, що регламентували порядок використання в школах мов інших народностей. Наприклад, якщо 20 батьків у школі звертаються з проханням проводити навчання польською мовою, то викладання ведеться тільки польською незалежно від кількості батьків учнів, бажаючих використовувати інші мови. Артикул 8 містив вимогу, згідно з якою в школі могла бути введена українська мова, якщо за викладання нею висловилося 40 % батьків учнів. У свою чергу в законі містилося положення, згідно з яким у двомовних школах у старших класах у більшості випадків заняття проводилися польською мовою.

Друга частина польського закону отримала назву «Про офіційну мову судів, прокуратури та нотаріусів» від 31.07.1924 р., складалася з 10 артикулів, деякі з яких мали окремі пункти. Наприклад, арт. 2 складався з дев'яти пунктів, арт. 3 – з трьох пунктів. Даний закон надавав деякі права українцям з використання рідної мови, в арт. 2 вказувалось про можливість її застосування в таких випадках: 1) одна з сторін провадження не розуміє мови, на якій проводилось слідство, докази та висновки експертизи й звинувачення; 2) суди та прокуратура зобов'язані приймати скарги, звернення, листи, які написані громадянами Польщі на іншій мові; 3) рішення суду, вироки, ухвали підготовлені на польській мові повинні бути перекладені на рідну мову особи, яка бере участь у провадженні; 4) суд може прийняти рішення стосовно того, що всі свідчення або зізнання написані іншою мовою, повинні бути викладені у протоколі тою ж мовою, тобто не польською (рис. 1). Питання, пов'язані з використанням мови в діяльності нотаріусів, розглядала польська дослідниця Саманта Ковальська (S. Kowalska), яка аналізувала закон від 31.07.1924 р., вказуючи на обов'язковість використання офіційної польської мови [5, с. 157].

У своїй праці К. Левицький звертає увагу на ту обставину, що використання української мови в судах і прокуратурі зустрічало значні складнощі з причини декларативності закону і відсутності роз'яснень стосовно їх практичної реалізації. Як приклад, учений аналізує постанову Апеляційного суду у Львові від 28 травня 1931 р., який без свого розгляду повернув апеляцію греко-католиць-

кої церкви в Жужелі та підтвердив рішення суду нижчої інстанції, не беручи до уваги факт його написання польською мовою без перекладу українською. Аналогічну позицію в цій справі зайняв найвищий Судовий трибунал у Варшаві, який виніс польською мовою постанову від 17 листопада 1931 р. також без перекладу її українською.

Рис. 1. Блок-схема закону «Про офіційну мову судів, прокуратури та нотаріусів»

Іншим недоліком мовного закону від 31 липня 1924 р., на думку К. Левицького, було використання в ньому вислову «громадянин народності української», що принижувало гідність українського населення. Одночасно з недоліками цього закону К. Левицький вказує на рішення найвищого Судового трибуналу у Варшаві, який дозволив юридичним особам вносити подання та звернення до судів українською мовою. Як зазначає О. М. Каленюк (О. М. Kaleniuk), 4 червня 1932 р. проводилась нарада Спілки українських адвокатів, головою яких був К. Левицький. У резолюції вказувалось, що «українці мусять зберігати рідну мову, польські закони в цій сфері обмежують мовні права нашого народу, а українська преса має захищати права українців на використання рідної мови» [6]. К. Левицький зазначає, що захист прав української мови в Польщі

тільки розпочався і українські правники мусять вносити до сейму пропозиції стосовно використання, збереження та подальшого розвитку рідної мови. Аналогічну точку зору висловлює польська дослідниця Є. Пежхала (Y. Pezhkhala), яка вказує, що захист прав інших народів на теренах Польщі регламентував закон Сілезький від 16 липня 1937 р., встановлюючи, що окрім офіційної мови можуть використовуватись інші мови, якими спілкуються громадяни різних народностей [7].

Аналогічним чином у праці «З наших організацій. За права мови» К. Левицький вказує на обмеження порушення положень закону 1924 р. з тої причини, що рішення органів державної влади та судів видавалися польською мовою і дуже рідко українською [8]. Вчений звертає увагу, що такий підхід ускладнює проведення судового розгляду справ, судових дебатів, оголошення рішень, тому українські адвокати мають звертатися зі зверненнями до судів, у яких вимагати використання української мови. У праці наведено приклад коли в судовому окрузі Стрий суддя Ф. Шефернакер відмовив товариству «Дністер» у Львові у виданні рішення українською мовою, посилаючись на ту обставину, що польське право встановлювало такий обов'язок лише стосовно фізичних, а не юридичних осіб.

З метою подальшого захисту української мови вчений створює в журналі «Життя і право» рубрику під назвою «Кутик мови», першу з яких публікує в 1935 р., де розглядає зміст правничих термінів, які використовуються при поданнях та зверненнях до органів державної влади, судів, прокуратури та нотаріату [9]. Одночасно з цим учений підготував працю, присвячену діяльності «Термінологічної комісії», яку 08.05.1936 р. створили Спілка українських адвокатів у Польщі, Товариство українсько-руських правників у Львові та Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, а основним завданням її було встановлення співвідношення між українськими та польськими правничими термінами [10]. Головою комісії було обрано К. Левицького, заступником – З. Лукавецького, секретарями – Р. Гладішевського та Є. Топольського. Результати роботи «Термінологічної комісії» публікувалися на сторінках журналу «Життя і право», що значно полегшило діяльність українських адвокатів при зверненні до органів державної влади, судів, прокуратури. На своїх нарадах комісія розглядала нові правничі терміни, пропонувала замість давніх, менш відповідних або чужомовних, запроваджувати їх [11, с. 24], а щодо наслідків нарад комісії систематично публікувалася інформація в часопису «Життя і право» [12].

У своїй громадській діяльності К. Левицький підтримував українських політиків, які ввійшли до польського сенату, а саме: Д. Левицького, А. Горбачевського, С. Хруцького, І. Блажкевича, та підготували лист до Ліги Націй стосовно колонізації українських шкіл. У цьому документі автори зібрали дані офіційної польської статистики, яка свідчила про штучне зменшення шкіл з українською мовою навчання та збільшення шкіл з польською мовою навчання; а також велику кількість двомовних шкіл, що не відповідало національній структурі населення на західноукраїнських землях. Ця ситуація, зазначили автори звер-

нення, не відповідала Версальському договору і польському закону «Про мову шкільної освіти» від 31.07.1924 р. [13, арк. 12, 19].

Боротьба за право використання української мови була одним із головних завдань суспільно-політичної та наукової діяльності К. Левицького, який видав 12.05.1939 р. працю «За права української мови» [14]. У вступній частині вказується, що право використання рідної мови має ключове значення для подальшого розвитку нації та створення української незалежної держави. Реалізацію права використання української мови К. Левицький поділяє на три напрями: а) загальні права людини; б) необхідність безумовного її вживання; в) надання українській мові більш широкого правового статусу. Відносно першого з них учений вказує, що право на використання рідної мови є основним фактором у боротьбі націй за права, що пов'язані з етнічним походженням та здобуттям національної гідності, честі і поваги. Практичним засобом підтримки використання української мови є її парламентська презентація в польському сеймі та використання преси у вигляді газет, журналів, брошур.

Необхідність безумовного вживання має постійний характер незалежно від віку, суспільного стану, соціального становища. Вчений звертає увагу на обов'язок шанувати рідну мову, посилаючись на слова Т. Г. Шевченка: «...бо хто матір забуває, того Бог карає...». Тому К. Левицький вказує на необхідність вживання української мови в оселях, закладах, листах та в повсякденній мові.

Надання українській мові правового статусу, на думку К. Левицького, пов'язано з активністю українських парламентарів у польському сеймі, активною позицією громад на місцях, підтримкою діячів культури та науки. Як приклад, учений наводить постійні намагання поляків, що спрямовані на використання польської мови та проведення колонізації українського населення.

У захисті прав української мови значну роль відіграла організаційна діяльність К. Левицького як голови СУА, який систематично акцентував увагу українських адвокатів на необхідності захисту мовних прав українців і застосування національної мови під час судового провадження [15, с. 1]. У своїй праці «Наша станова адвокатська організація» К. Левицький наголошував, що адвокати мусять боронити інтереси всіх українців, їхні права та права на рідну мову [16, с. 52]. Вчений закликав представників наукових, культурних і економічних установ і представників преси разом відстоювати мовні права українців. У разі їх порушення скарги від українців вносяться вкрай рідко та бувають випадки, коли люди підписують у судах протоколи, написані польською мовою [14, с. 53]. Траплялися також випадки, коли українські клієнти просили адвокатів, щоб ті розмовляли в суді польською мовою, бо хибно вважали, що це допоможе їм виграти справу. На думку К. Левицького, вживання рідної мови має не тільки престижне значення, а й практичне з причини її розуміння українським населенням.

У своїх працях К. Левицький вказує, що зміст польських мовних законів не забезпечував прав української мови. Як доказ, наводить приклад коментаря адвоката О. Коссака, опублікований у журналі «Життя та право» 1929 р.

з приводу спроб польської влади в Коломийському старостві запровадити польську мову в греко-католицьких парафіяльних урядах всупереч постановам чинного законодавства. Польська влада під загрозою кримінальної відповідальності заборонила видавати витяги з метрик не польською мовою, а також здійснювати листування з адміністрацією воєводств тільки нею. Автор коментаря роз'яснив: по-перше, парафіяльні уряди не охоплюються поняттям державної адміністративної влади і не підпорядковуються політичній владі; по-друге, в кримінальному праві Польщі не передбачено покарання за вживання рідної мови [16, с. 47].

Інший приклад К. Левицький навів у статті, присвяченій питанням мови в листуванні УГКЦ з органами державної влади II Речі Посполитої. Правник зазначив, що священники не мають статусу державних урядовців, належать до церковної юрисдикції, тому незалежні від органів державної влади. Це положення записано в Конкордаті Польщі з Римом, що був укладений 1925 р. та визначив права й обов'язки держави і церкви [17, с. 53].

Підсумовуючи, слід зробити такі **висновки**:

У своїх працях К. Левицький дослідив положення польського мовного закону, який складався з двох частин: а) організація освіти; б) офіційна мова судів, прокуратури і нотаріусів, і довів декларативний характер даного акта і відсутність правового механізму виконання реалізації положень.

З метою захисту української мови вчений створив у журналі «Життя і право» рубрики «Кутик мови» та «Термінологічна комісія», в яких публікував роз'яснення правничих термінів.

У вирішенні поставленого завдання К. Левицький приділяв значну увагу діяльності Союзу українських адвокатів, які мусять захищати права українського населення, домагатися видачі документів українською мовою та вистовувати її при проведенні судових процесів.

Список літератури:

1. Traktat między Głównymi Mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r. ratyfikowany ustawą z dn. 31 lipca 1919 r. Dz. U. № 35/20 poz. 199. *Dz.URP*. 1920. Nr. 110, poz. 728. S. 1933–1946.
2. Appeal to the League of Nations. Eugen Petrushevych m.p. Prezident of Ukrainian National Council of the East Galicia. Genewa [б.в.], 1923. 10 s.
3. Ruda O. Polityka językowa Polski i Czechosłowacji wobec mniejszości ukraińskiej w okresie międzywojennym (na przykładzie szkolnictwa Galicji i Zakarpacia). *Wrocławskie Studia Politologiczne* 23, 2017. S. 131–142.
4. Левицький К. В боротьбі за права рідної мови. *Життя і право*. 1932. Ч. 2. С. 36–38.
5. Kowalska S. Podstawy prawne działalności notariuszy kaliskich w okresie międzywojennym. *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu południowej Wielkopolski*. WPA UAM, 2012. S. 149–170.
6. Каленюк О. М. Розвиток української правничої термінології на західноукраїнських землях наприкінці XIX – на початку XX століття : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 213 с.
7. Pierzchała E. Język urzędowy a język prawny w nauce prawa administracyjnego wybrane zagadnienia. URL: <http://docplayer.pl/23075069-Język-urzędowy-a-język-prawny-w-nauce-prawa-administracyjnego-wybrane-zagadnienia.html> (дата звернення: 15.10.2018).

8. Левицький К. З наших організацій. За права мови. 1932. Ч. 2. С. 45–57.
9. Левицький К. Кутик мови. *Життя і право*. 1936. Ч. 1. С. 23–24.
10. Левицький К. Термінологічна комісія. *Життя і право*. 1936. Ч. 2. С. 26–27.
11. Правнича мова. *Життя і право*. 1930. Ч. 3. С. 8–9.
12. Звіт з діяльності Термінологічної Комісії, за роки 1937–38. *Життя і право*. 1939. Ч. 2. С. 24.
13. Звіти, скарги та інші документи про стан шкіл і навчання на західноукраїнських землях, 1926–1938 роки. *ЦДДА України, м. Львів*. Ф. 344 (Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), м. Львів, 1923–1939 рр.). Оп. 1. Спр. 552. Арк. 63.
14. Левицький К. За права української мови. *Життя і право*. 1939. Ч. 2. С. 12–14.
15. Левицький К. Про значіння організації Союзу Українських Адвокатів. *Життя і право*. 1930. Ч. 3. С. 1–4.
16. Косак О. Уваги до закону про державну мову з 31.07.1924. в. з. № 73. поз. 724. *Життя і право*. 1929. Ч. 4. С. 45–49.
17. Левицький К. До питання, в якій мові мають українські священники переписуватись з державними урядами. *Життя і право*. 1937. Ч. 1. С. 52–53.

References:

1. Traktat między Głównymi Mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r. ratyfikowany ustawą z dn. 31 lipca 1919 r. Dz. U. № 35/20 poz. 199. *Dz.URP*. 1920. Nr. 110, poz. 728. S. 1933–1946.
2. Appeal to the League of Nations. Eugen Petrushevych m.p. Prezident of Ukrainian National Council of the East Galicia. Genewa. 1923.
3. Ruda, O. Polityka językowa Polski i Czechosłowacji wobec mniejszości ukraińskiej w okresie międzywojennym (na przykładzie szkolnictwa Galicji i Zakarpacia). *Wrocławskie Studia Politologiczne* 23, 2017. S. 131–142.
4. Levytskyi, K. (1932). V borotbi za prava ridnoi movy. *Zhyttia i pravo*. Part 2, 36–38.
5. Kowalska, S. (2012). Podstawy prawne działalności notariuszy kaliskich w okresie międzywojennym. *Dziedzictwo kulturowe miasta Kalisza i regionu południowej Wielkopolski*. WPA UAM.
6. Kaleniuk, O.M. (2015). Rozvytok ukrainkoï pravnychoï terminolohii na zakhidnoukrainskykh zemliakh naprykintsi XIX – na pochatku XX stolittia. *Candidate's thesis*. Kyiv.
7. Pierzchała, E. Język urzędowy a język prawny w nauce prawa administracyjnego wybrane zagadnienia. URL: [http://docplayer.pl/23075069-Jezyk-urzedowy-a-jezyk-prawny-w-nau ce-prawa-administracyjnego - wybrane-zagadnienia.html](http://docplayer.pl/23075069-Jezyk-urzedowy-a-jezyk-prawny-w-nau-ce-prawa-administracyjnego-wybrane-zagadnienia.html).
8. Levytskyi, K. (1932). «Z nashykh orhanizatsii. Za prava movy». Part 2, 45–57.
9. Levytskyi, K. (1936). Kutyk movy. *Zhyttia i pravo*. Part 1, 23–24.
10. Levytskyi, K. (1936). Terminolohichna komisiia. *Zhyttia i pravo*. Part 2, 26–27.
11. Levytskyi, K. (1930). Pravnycha mova. *Zhyttia i pravo*. Part 3, 8–9.
12. Zvit z diialnosti Terminolohichnoi Komisii, za roky 1937–38. (1939). *Zhyttia i pravo*. Part 2, 24.
13. Zvity, skarhy ta inshi dokumenty pro stan shkil i navchannia na zakhidno-ukrainskykh zemliakh, 1926–1938 roky. *TsDIA Ukrainy, m. Lviv*. F. 344 (Ukrainske natsionalno-demokratyчне ob'iednannia (UNDO), m. Lviv, 1923–1939 rr.). Op. 1. Spr. 552. Ark. 63.
14. Levytskyi, K. (1939). Za prava ukrainskoï movy. *Zhyttia i pravo*. Part 2, 12–14.
15. Levytskyi, K. (1930). Pro znachinnia orhanizatsii Soiuzu Ukrainskykh Advokativ. *Zhyttia i pravo*. Part 3, 1–4.
16. Kossak, O. (1929). Uvahy do zakonu pro derzhavnu movu z 31.07.1924. v. z. № 73. poz. 724. *Zhyttia i pravo*. Part 4, 45–49.
17. Levytskyi, K. (1937). Do pytannia, v yakii movi maiut ukrainski sviashchenyky perezysuvatys z derzhavnymy uriadamy. *Zhyttia i pravo*. Part 1, 52–53.

Kindiuk B. V., Doctor of Law, Professor, Chief Scientist, Institute of Legislation of the Supreme Council of Ukraine, Ukraine, Kyiv.

e-mail : kxenon7@mail.ru ; ORCID 0000-0001-8519-4649

Protecting Ukrainian language rights by K. Levitsky in the Republic of Poland (II Rzeczpospolita)

The article analyzed the scientific and social activities of K. Levitsky, in the context of its influence on the formation of the Ukrainian language and the formation of Ukrainian statehood. A significant role in the process of the revival of the Ukrainian nation and the restoration of statehood, the search for ways to build a democratic society is the Ukrainian language, which is an instrumental phenomenon of coexistence, communication and the realization of the views of society. The interest is caused by the fact that all the states that included the Ukrainian ethnic territories tried in various ways to halt the development of the Ukrainian language by limiting the range of its social functions.

The article reviewed the works of K. Levitsky on the protection of the rights of the Ukrainian language in the Republic of Poland (II Rzeczpospolita). The analysis of the Polish language law dated 31 July, 1924, regulating issues related to school education and the use of language in the courts, the prosecutor's office. Attention was focused on the conclusions of K. Levitsky on the declarativeness of this regulatory act and the absence of a mechanism for the implementation of its conditions. The scientist's proposals for amending Polish law were considered regarding the use of the Ukrainian language in court proceedings, the content of court decisions and official documents issued in regions where Ukrainians constitute the majority of the population.

Keywords: law; Republic of Poland (II Rzeczpospolita); K. Levitsky; Polish law; Ukrainian language.

Надійшла до редколегії 28.10.2018 р.

Sydorenko Olga Oleksandrivna,
*PhD in Law, Assistant Professor of the Department
of Theory and Philosophy of Law,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Ukraine, Kharkiv
e-mail: Sydorenko1200@gmail.com
ORCID 0000-0003-0485-6431*

doi: 10.21564/2414–990x.143.148497
UDK 340.13:342.22

THE BALANCE BETWEEN DEMOCRACI AND THE RULE OF LAW AS A WAY TO ESTABLISH THE LAW – GOVERNED STATE

This paper has dealt with incidence of the balance between democracy and the rule of law. The problem of quantitative and qualitative characteristics of democracy is one of the key issues in its theory, was covered in the writings of the representatives of elitist and collectivist concepts. Could we unequivocally state that the democratic form of government has won and there are no threatening factors? A significant number of modern countries are not ready to accept democratic principles. The cleavage between the scholars ranges from the maximum limitation of citizens' political participation and the transfer of the entire initiative exclusively to the political elite, to attempts to involve them in the decision-making process at all levels. We believe that a comprehensive and systematic study of the whole complex of the issues related to the balance of democracy and the rule of law must be considered among the most relevant and perspective directions of modern legal science. And a reliable deed in this direction can be only the notion of democracy as the rule of the majority, where the differences between interests are not depressed and ignored, but governed by law, supported by socio-political agreement on the basis of balance of interests and mutually beneficial compromises, in which provision of both the rights of minorities and natural inalienable human rights are guaranteed.

Keywords: democracy: rule of law: law-governed state: democratic values: principle of a law-governed state: social structure of society.

Сидоренко О. А., кандидат юридических наук, ассистент кафедры теории и философии права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail : Sydorenko1200@gmail.com ; ORCID 0000-0003-0485-6431

Баланс между демократией и верховенством права как путь к установлению правового государства

Статья посвящена актуальным вопросам о балансе между демократией и верховенством права. Проблема количественных и качественных характеристик демократии является одним из ключевых вопросов в ее теории, была освещена в работах представителей элитарных и коллективистских концепций. Можем ли мы однозначно заявить, что демократическая форма правле-

ния выиграла, и нет никаких угрожающих факторов? Значительное число современных стран не готовы к принятию демократических принципов. Расхождения между учеными варьируются от максимального ограничения политического участия граждан и передачи всей инициативы исключительно политической элите, до попыток вовлечь их в процесс принятия решений на всех уровнях. Мы считаем, что всестороннее и систематическое изучение всего комплекса вопросов, связанных с балансом демократии и верховенства права, должно рассматриваться в числе наиболее актуальных и перспективных направлений современной юридической науки. И надежным путем в этом направлении может быть только понятие демократии как правления большинства, где различия между интересами не подавляются и игнорируются, а регулируются правом, поддерживаются социально-политическим соглашением на основе баланса интересов и взаимовыгодных компромиссов, при которых гарантируются как права меньшинств, так и естественные неотъемлемые права человека.

Ключевые слова: демократия; верховенство права; правовое государство; демократические ценности; принцип правового государства; социальная структура общества.

Introduction. Democracy is the foundation of the state system of Ukraine. The history teaches us that democracy can successfully fulfill its social role only when it is transformed from an «observer society» into a «society of participation». In the theories of democracy, participation is considered to be an effective means of expanding the field of civic initiative and creativity, limiting the power of the elite and bureaucracy; an activity that promotes harmonization of social relations and, in general, human development. Democracy is incompatible both with the total involvement of the entire population in politics, and with the complete non-participation of the different strata.

Conceptual Framework. The problem of quantitative and qualitative characteristics of democracy is one of the key issues in its theory, was covered in the writings of the representatives of elitist and collectivist concepts, as well as the concept of participatory democracy by G. Moschi and V. Pareto, J. Schumpeter, K. Pythman, B. Barber, D. Zimmerman. Significant contribution to the development of optimal models of participation was made by R. Dal, A. Leiphart, D. Sartori, S. Huntington, F. A. von Hayek. In the post-Soviet countries such researchers as D. Goncharov, V. Gorbatenko, O. Kovler, A. Kolodiy, O. Kutsenko, A. Melvill, O. Chamshit have dealt with those issues. The study of the rule of law, its content and essence in the process of a modern legal reform have come into focus of the following investigators: V. O. Zaychuk, T. V. Bagrie, S. P. Holovaty, V. V. Kibal, M. I. Kozyubra, M. V. Kostytsky, L. G. Paraschuk, P. M. Rabinovich, O. O. Savchenko, V. M. Campo, V. F. Sirenko, Yu. M. Todika, V. M. Shapoval, S. V. Shevchuk and others.

In the historic and legal aspects, the roots of democracy on the territory of Ukraine date back to VIIth century BC. It is worth mentioning that it was exactly on the Ukrainian lands where a brilliant example of ancient democracy was created – the oath of a citizen of Chersonesos, and later the union of Eastern Slavic tribes resulted in the establishment of the original, very effective for those times social and political order with elements of democracy, the first constituents of democracy and self-government.

It should be also mentioned that in Kievan Rus' (IXth–XIIth centuries) the slave system, which limited the personal freedom, never existed, although some of its features in the form of slavery were present. An ancient customary law created certain legal guarantees, reinforced the waiver of the principles of blood revenge, limited arbitrariness and regulated the everyday life of the population of Kievan Rus'. A characteristic feature of real democracy was the «ranks» – the treaties that the inhabitants concluded with their sovereigns.

Nowadays democracy, along with the traditional understanding as the principle of majority rule in a decision-making process, is also interpreted as inclusiveness, that is, involving decision-makers in the decision-making process and the ability to balance the interests of the majority and minority. The correlation of these parameters determines the set of certain models of modern democracy: 1) liberal as a result of free competition and competition of opinions, when one of them wins as a result of socio-political debates and the division of powers is based on that model; 2) consensus-based democracy implies a degree of unanimity in reaching an agreement, the coalition governments represent this model; 3) consolidated democracy implies the existence of stable value systems, embodied in decisions of the authority branches and in a satisfactory system of their adoption.

Could we unequivocally state that the democratic form of government has won and there are no threatening factors? Unfortunately the answer is 'no'. Democracy did not win a final victory and even did not approach it. Thus, in a large number of democratic countries, primarily post-communist, power is transformed into a kind of dictatorship and becomes not a means of state governance aimed at the overall wealth, but an instrument of one's own way of understanding or at least an opportunity to live better off beyond the requirements of one's position. This is a tool that allows to distribute wealth among their loyal supporters at the expense of the taxpayers, develop questionable financial schemes – in short, to steal from the people without facing any risk [1, p. 233].

A significant number of modern countries are not ready to accept democratic principles. This is due to the low level of economic development, when for the majority of the population, political freedom is not a priority issue at all, and the specific structure of the national economy, which allows the country not to worry about improving the efficiency of its own activities. The West is putting political pressure on most of these countries to accelerate their «democratization». It results in establishment of illusory democracy, which is one of the most dangerous and vicious political practices of the present. F. Zakaria calls the regimes «where electivity is mixed», «non-liberal democracies» [2, p. 89]. At the same time, non-liberal democracies possess neither political nor economic efficiency, as the ruling elites are not formed on the meritocratic principle. The basis of non-liberal democracy is whether populism (as in Russia), or strict control over political life (as in most African countries). It turns out to be possible due to the lack of a secured and independent middle class. Often, therefore, non-liberal democracy is the result of premature democratization. The main dangers of a non-liberal democratic order include, on the one hand, deep

disappointment at democracy itself that the people, who observe how the authority branches manipulate their opinions, have, and, on the other hand, understanding that the economic background does not induce economic modernization, which leads to a gradual lag in the economic sphere and generates a feeling of «despair» [2, pp. 284, 145].

Modern Ukrainian political realities are largely determined by the social structure of society. Low socio-political activity of the population, the superficial nature of political parties and the political process as a whole, the ineffectiveness of the mechanisms for designing and representing the interests of social groups and strata, the prevalence of «shadow» forms in the relations between different political forces – all of these characteristics are largely predetermined by the Social Perspectives of Democracy: past, present, future factors. All this creates a favorable environment for the rooting of such a distorted form of a political regime as semi-democracy. Democracy as the basis of governance has a greater restraining force only in those countries where exist common interest and fundamental values shared by the vast majority of their citizens. That is what makes the establishment of democratic, parliamentary government possible. The collapse of democracy occurs when the unity of values and interests collapses, when there is no more general agreement on the basic principles and objectives, when supporters of one or another party no longer want to work with the state, but they themselves want to become a state [3, p. 40].

One of the main contradictions of the democratization processes is the contradiction between mass involvement and competence. Generally, the more complicated the question is, the smaller the number of the people who are able to deal with it is. At the same time, the narrower the range of experts influencing decision-making processes is present, the lower degree of mass involvement is, and, therefore, the less democratic nature of governance. Many theoreticians have worked on solving this contradiction, but it remains unsolved. The theories in which the opposite views are presented can be divided into two groups: elitist and participative models of democracy.

Representatives of the first group believe that broad participation in local and state policy contradicts the natural division of labor in the society. It reduces the efficiency of management, generates irresponsibility and lack of initiative of officials, hindering from optimal solutions. General public due to their lack of competence, indifference to politics, unbalanced excessive emotionality, etc. cannot be a constructive factor in a policy-making process. To ensure the stability and efficiency of government, their functions should be limited to the control of the politicians, parties and bureaucracy that is exercised through elections. Professional politicians, the elite, are those who are to govern the state. These people receive specific training, they have necessary knowledge and possess relevant mental and psychological qualities.

The ideas of the elite democratic theories were introduced by V. Pareto, G. Moschi and R. Michels, who investigated the phenomenon of the elite coming to power. This area of focus in the sociology of Italy dominated at the beginning of the twen-

tieth century and was called «Machiavellianism» (the theory of seizing power by the ruling elite). His essence was analyzed in detail by J. Baudouin [4]. At the initial stages of creating the elite theory the rule of the elite was seen as an alternative to the rule of the people: the professionally trained minority opposed the ill-educated and incompetent majority. Hence the very essence of Western democracy as a reign of the people was distorted. The concepts of «democratic elitism» and «pluralism of the elites» (J. Schumpeter, G. Lasule, R. Dahl, R. Aron) to a certain extent eliminated this contradiction. According to this concepts the ruling elite is not considered to be a closed caste – it is open for rotation. Moreover, representatives of the ruling elite not only have the necessary qualities to carry out administrative functions, but they are also ready to preserve and protect democratic values.

In the theory of participatory democracy particular importance is attained to the participation phenomenon (participatory democracy). Participatory democracy is a system of government in which ordinary citizens are more likely to manage themselves, rather than through the election of representatives who would rule on their behalf. The essence of this form of democracy was successfully formulated by B. Barber (he called it «a strong democracy»): «... it is rather self-government of citizens than representative government in the name of citizens. In such a democracy, active citizens directly govern themselves, although not necessarily at every level and every moment, but quite often, especially when the main political issues are to be solved and when significant forces are acting» [5, p. 258]. According to the scientist, the community is formed on the basis of participation in political life and at the same time enables this participation; civic activity accustomes individuals to civic thinking, citizens provide the public life with a necessary sense of publicity and justice.

J. James Zimmerman, the theorist of participatory democracy, stated that participation of citizens should be permanent and it must begin at the stage of planning a new program (or project) and continue after its implementation to ensure its effectiveness. In his opinion, «all citizens should have as many as possible equal opportunities for participation, they should be given an opportunity to speak, provided with complete and full information and access to the mass media, etc.» [6, p. 264]. The undeniable advantage of this form of democracy is the mass involvement of the population in the political process and public administration, overcoming social apathy and nihilism, provision of knowledge on citizenship and high political culture, contribution to renewal of elites and democratization of social relations. Proponents of participatory democracy believe that the irrationality and passivity of the people in the political sphere is a result of their lack of education and the lack of equal opportunities for participation in the country's political life. Therefore, the society should create favorable conditions for effective political socialization of individuals. In order to achieve this purpose, the very first thing to do is to ensure the maximum degree of citizens' participation in the political processes.

Consequently, we can conclude that in modern theories of democracy there are quite contradictory assessments regarding the level of political participation of

citizens in a democratic society. The cleavage between the scholars ranges from the maximum limitation of citizens' political participation and the transfer of the entire initiative exclusively to the political elite, to attempts to involve them in the decision-making process at all levels.

Only under the democratic rule people have the opportunity to express their involvement in governmental processes. Democracy offers citizens and the state the basis for mutual correction and joint search of the law interpretation in the implementation of the actual state policy. Broad participation in the democratic process gives the cultural minorities greater opportunities to contribute to dialogue and decision-making processes. Finally, the process of democratic decision-making in the society enables a consensus on organizational problems to be achieved. Thus there is a social basis for the necessary social decisions.

Democracy and the rule of law require a public contribution, which in turn should be stimulated by the state. It is vitally important that citizens have the opportunity to take an active part in social processes by creating their own organizations. Education should enable young people to make their own contribution to the development of social processes, which involves paying attention to history and political science at the state level.

In the modern world, the rule of law is seen as one of the highest democratic values [7, p. 9]. It has long been the most important part of the international legal acts, especially on the rights and freedoms of an individual and a citizen.

This principle is one of the key issues in our Basic Law. In accordance with Article 8 of the Constitution, the rule of law is recognized and in force in Ukraine. Everyone should be able to use the rule of law to defend their rights. It is the Constitution of Ukraine which has the highest legal force in the country. However, the Basic Law of the State should be applied in the context of European values and established practice. The question of the correlation of constitutional principles with international law is largely in the plane of understanding the legal nature of sovereignty, which is expressed in the universally accepted principle of the *par super parem potestatem non habet* (equal to equal power). However, generally accepted principles and norms of international law are applied in the national law, and therefore, they become its integral part.

The principle of the rule of law is defined as the fundamental principle of a law-governed state, which is based on the leading ideas of legal theory and practice and defines the grounds for the maintenance and realization of the basic rights and freedoms of citizens, their legal status in the social development of the state.

Modern interpretation of the rule-of-law principle is the result of the convergence of Anglo-American and continental law. There is no literal translation of the notion of rule of law into Slavic languages, therefore, the Czech and Slovak doctrines often use the doctrine of the rule of law or simply use the term rule of law without translation. In Polish and Croatian literature there is a close meaning to the term «rule of law», which was proposed by Sergiy Golovatiy.

Despite being a global ideal and one of the highest democratic values, the notion of the rule of law, according to many Western lawyers, up to this time remains «essentially controversial» [8]. For example, the judge of the European Court of Human Rights LG Lukeides reveals the content of the rule of law, relying on the practice of the European Court. In his opinion, at present the principle of the rule of law has at least five independent values: 1) the functioning of the state, which is bound by the requirements of law; 2) observance of the principle of equality of citizens before the law; 3) establishment of law and order in society; 4) the existence of effective and predictable justice; 5) protection of human rights. At the same time, it is emphasized that all these values are included in the concept of the rule of law «in response to various needs that arose from the requirements of justice» [9, p. 28].

That is, the rule of law in the society and the state is an important moment in the implementation of the protection of human rights and freedoms. Law gives us confidence about a bright future, regulates the equality of all citizens before the law, regardless of social status, race, religion, religious preferences, marital status, sex, etc. It also sets certain goals to achieve the definite objective, namely, the existence of effective justice that will work for the benefit of the people and will be the main way to protect their interests, and not a horrific body of state coercion.

The English expert in constitutional and administrative law, W. Wade singles out five distinct but interrelated features of the rule-of-law principle.

First, the principle of the rule of law means that all actions of the state must be committed in accordance with the law in the sense that all the actions concerning the rights and freedoms of individuals are authorized by the executive. Secondly, the activity of executive power is carried out in accordance with the norms and principles that restrict its discretionary power and make it impossible to abuse it. Third, all disputes concerning the legality of acts of administrative bodies are decided by courts that are independent of the executive branch. Fourthly, the law is the only one for the state and the person in the sense that the government, unless specifically provided for, may not have privileges and exclusive powers to refuse to apply certain provisions of the law. Fifthly, outside the sphere of state administration, the rule of law means that no one can be punished for crimes, which are not defined by law; the same applies to administrative offenses [10, art. 25].

According to the two documents of the Venice Commission – the Rule of Law Report from March 25-26, 2011 and the Checklist of Rule of Law of March 12, 2016 – the structure of the rule of law is the following: 1) legality; 2) legal certainty; 3) independence and impartiality of the court; 4) respect for human rights; 5) the prohibition of high-handedness 6) equality and prohibition of discrimination.

It is quite a widely-spread thought that the rule of law principle is new for Ukraine. But we completely disagree with this statement, because in the process of research, the scientists came to the conclusion that «the rule of the nature over the written right of the state has been known since ancient times» [11, p. 83], and signs of the rule of law principle began to appear in Kievan' Rus. Thus, in the «Church Statute» by St. Volodymyr one can see the first signs of manifestation of the rule of

law. The Statute reflected the recognition of the church jurisdiction, not the secular one, over a certain circle of subjects, as well as in the content of the regulations that contain strict prohibitions on interference in the affairs of the church courts («neither to my children, nor to the grandchild, nor to all my kind to the ages») [12, p. 40]. Another important work is the «Word of Law and Grace» by Ilarion of Kyiv in 1051, in which researchers still find ideas that have contributed to the development of spiritual culture, law, and so on.

The position of most scholars is that «the development of doctrinal ideas about the content of the rule of law must be considered in close connection with the peculiarities of the development of national legal systems», as well as taking into account the European integration and globalization aspects of «understanding the concept and the rule of law principle». It is in this way that «modern understanding of the rule of law in European legal thought» is formed [13, pp. 47, 51, 53].

An interesting idea regarding the level of understanding of the rule of law is expressed by MI Kozyubra, which notices that in the notion of the rule of law, legal and political, cultural and ethical motives, internal and international, national, civilized and universal aspects, scientific truth and values of good and justice, the achievement of legal theory and practical legal experience, legal ideas and common sense are closely interrelated. All this makes this category quite dynamic, which prevents it from squeezing it into the framework of any legal definition [14, p. 7]. The foregoing indicates that the principle of the rule of law in its content is characterized by universality and diversity, it has a complex nature, therefore, these properties contribute to its implementation in all social relations. It is erroneous to identify the rule of law with such notions as «the rule of the constitution» and «the rule of legal system».

There is also a problem of correlation between the decisions of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights, which clarifies the content of the rule of law principle. On this occasion, P.M. Rabinovich argues that the European Court, unlike the Constitutional Court of Ukraine, «constantly emphasizes the situational nature of the meaningful interpretation of the concept of law (and hence the notion of the rule of law), traditionally avoiding such an extremely abstract definition of the general concept of law that could be extended to all without exception concrete-historical and concrete-subjective life cases «[15, pp. 45–46]. That is, the European Court, each time in the proceedings, fills the content of the rule of law with all the new properties and requirements that are reflected in the decisions of the Court. Thus, for example, in the judgment of Ponomariov v. Ukraine of April 3, 2008, the Court noted that one of the fundamental aspects of the rule of law is the principle of legal certainty, which implies respect for the principle of *res judicata* – the final judgment of the court [16].

We believe that Ukraine's borrowing of European experience in implementing the rule of law principle into reality is a necessary aspect for the transformation of the current Ukrainian legislation, since the number of complaints to the European Court of Human Rights is constantly increasing year by year, which suggests that

Ukraine's current legislation is not fully capable of ensuring the rights of their citizens to be completely exercised.

In Ukraine, elections are relatively free from manipulation, which have a competitive character and act as a mechanism for the transfer of power. In this case, the opposition has the opportunity to freely criticize the authorities. At the same time, the current political situation in our country clearly demonstrates the fragility and vulnerability of young democracy, and sometimes, defenselessness to the challenges of totalitarianism and authoritarianism.

In particular, the development of democracy in Ukraine is hampered by such major problems as strengthening the confrontation of power institutions and conflict in the political system of the state; the separation of state authorities and their officials from voters, as a result of which there is a significant separation from the urgent needs of state and social development; the destruction of the traditional type of communication between voters and elected to the Verkhovna Rada of Ukraine and local councils deputies; withdrawal of political parties, whose representatives took seats in state authorities, from the provisions of their election programs; opacity of the processes of preparation and decision-making by elective bodies of state power; lack of mechanisms of political responsibility of council deputies of different levels to their voters; reduction of trust towards elected bodies and public apathy, etc.

The main reasons for these trends are the lack of a modern state elite whose representatives would have a common vision of Ukraine's national interests, as well as the main tasks and perspectives of its political development; a low level of democratic political culture and public civic consciousness; underdeveloped mechanisms of access of citizens to the processes of preparation and decision-making by state authorities and local self-government, as well as public control over their implementation; the lack of effective socio-economic reforms.

The modern stage of democratic transformation in Ukraine requires the strengthening of mechanisms for the direct participation of citizens in socio-political processes, since the ineffectiveness of the main institutions of the political system is largely due to the lack of public control over their activities in the inter-election period and the limitation of citizens' political participation only by electoral processes. The further development of forms of direct democracy in Ukraine, first of all, requires the improvement of the constitutional principles for the implementation of mechanisms for the direct participation of citizens in the management of public affairs.

Such a task fully corresponds to the basic principles of a democratic state system, which, in particular, involves the exercise of power by the people, both through the election of representative bodies, and by their direct participation. Representative and direct participation are different forms of democracy and complement each other in the process of ensuring the effective development of the political system. In particular, the implementation of the mechanisms of direct democracy promotes the implementation of the principle of national sovereignty, which is the key to building a democratic state; increase of public participation in the adoption of important

socio-political decisions, control over their implementation; the legitimization of power in general, the state system, the activities of individual bodies of state power and local self-government, as well as certain socio-political decisions; ensuring constant communication between the authorities and society; creating effective levers of citizens' influence on politics.

It is also important to spread in various social circles the request for democratic procedures in order to influence the political parties and their leaders, the bodies of representative and executive power in order to establish an equal and mutually beneficial dialogue between the authorities and society. Such a strategy for strengthening the system of public relations will allow each public institution to strengthen its own ability to defend the interests of the relevant social group. A special place in the process of popularizing the demand for democracy in the society is taken by mass media. They should take on the mission of an honest and non-interlaced partner of public structures. Mass media, like no other, have an impact on public consciousness; therefore, they must be worthy partners of the society. Democratic power is the key to their own independent existence.

Conclusion. Thus, we believe that a comprehensive and systematic study of the whole complex of the issues related to the balance of democracy and the rule of law must be considered among the most relevant and perspective directions of modern legal science. And a reliable deed in this direction can be only the notion of democracy as the rule of the majority, where the differences between interests are not depressed and ignored, but governed by law, supported by socio-political agreement on the basis of balance of interests and mutually beneficial compromises, in which provision of both the rights of minorities and natural inalienable human rights are guaranteed. We must achieve a fair balance between the protection of a democratic society, on the one hand, and the protection of individual rights, on the other. This procedure should be developed and carried out only with the help of legal means in accordance with the Constitution and taking into account European standards in the field of rule of law and protection of human rights. If these demands are met, then the balance can be regarded as achieved in a democratic state based on the rule of law.

References:

1. Revel, Zh.-F. (2001). *Druha molodist demokratii: Maibutnie demokratychnoho impulse*. Kyiv: Sfera [in Ukrainian].
2. Zakarija, F. (2004). *Budushhee svobody: neliberal'naja demokratija v SShA i za ih predelami*. Moscow: Ladomir [in Russian].
3. Hjelloujell, Dzh. H. (1993). *Moral'nye osnovy demokratii*. Moscow: Proza, Pojezija, Publicistika [in Russian].
4. Boduen, Zh. (1995). *Vstup do politolohii*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
5. Barber, B. (2005). *Sylna demokratiia: polityka uchasnytskoho typu*. *Demokratiia: Antolohiia*. O. Protsenko (Ed.). Kyiv: Smoloskyp, 254–262 [in Ukrainian].
6. Tsymmerman, Dzh. F. (2005). *Uchasnytska demokratiia: vidrodzhennia populizmu*. *Demokratiia: Antolohiia*. O. Protsenko (Ed.). Kyiv: Smoloskyp, 263–303 [in Ukrainian].
7. Tamanaha, B. (2007). *Verkhovenstvo prava. Istoriia. Praktyka. Teoriia*. Kyiv [in Ukrainian].

8. Waldron, J. (2002). Is the Rule of Law an Essentially Contested Concept (in Florida)? *Law and Philosophy*, Vol. 21, No. 2, 137–164.

9. Lukaides, L.G. (2006). Princip verhovenstva prava i prava cheloveka: s osobym uchetom precedentnoj praktiki Evropejskogo suda po pravam cheloveka. *Prava cheloveka. Praktika Evropejskogo suda po pravam cheloveka*, 4, 25–34 [in Russian].

10. Wade, H. *Administrative law*. Oxford, 1984.

11. Dovhert, A.S. (2007). Diia pryntsyphu verkhovenstva prava u sferi pryvatnoho prava. *Universytetski naukovyi zapysky*, 2 (22), 83–89 [in Ukrainian].

12. Khrestomatiiia z istorii derzhavy i prava Ukrainy. (2003). A.S. Chaikovskiy, O.L. Kopylenko, V.M. Kryvonis et al. (Eds.). Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

13. Pukhtetska, A.A. (2010). Yevropeiskiy administrativnyi prostir i pryntsyph verkhovenstva prava. Kyiv: Yurydychna dumka [in Ukrainian].

14. Koziubra, M.I. (2010). Verkhovenstvo prava: ukrainski realii ta perspektyvy. *Law of Ukraine*, 3, 6–18 [in Ukrainian].

15. Rabinovych, P.M. (2006). Verkhovenstvo prava v interpretatsii Strasburzkoho sudu ta Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. *Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine*, 1, 37–46 [in Ukrainian].

16. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Ponomarov proty Ukrainy» vid 3 kvitnia 2008 r. (2009). *Ofitsijnyj visnyk Ukrainy – Official Gazette of Ukraine*, 37, art. 1273 [in Ukrainian].

Сидоренко О. О., кандидат юридичних наук, асистент кафедри теорії і філософії права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків.
e-mail : Sydorenko1200@gmail.com ; ORCID 0000-0003-0485-6431

Баланс між демократією і верховенством права як шлях до встановлення правової держави

Статтю присвячено актуальним питанням про баланс між демократією і верховенством права. Проблема кількісних і якісних характеристик демократії, як один із ключових питань у теорії, була висвітлена в роботах представників елітарних і колективістських концепцій. Чи можемо ми однозначно заявити, що демократична форма правління виграла, і немає жодних загрозливих чинників? Чимало сучасних країн не готові до прийняття демократичних принципів. Розбіжності між ученими варіюються від максимального обмеження політичної участі громадян і передачі всієї ініціативи виключно політичній еліті, до спроб залучити їх до процесу прийняття рішень на всіх рівнях. Ми вважаємо, що всебічне й систематичне вивчення всього комплексу питань, пов'язаних з балансом демократії і верховенства права, має розглядатися серед найбільш актуальних і перспективних напрямків сучасної юридичної науки. І надійним шляхом у цьому напрямку може бути тільки поняття демократії як правління більшості, де відмінності між його інтересами не придушуються й ігноруються, а регулюються правом, підтримуються соціально-політичною угодою на основі балансу інтересів і взаємовигідних компромісів, при яких гарантуються як права меншин, так і природні невід'ємні права людини.

Ключові слова: демократія; верховенство права; правова держава; демократичні цінності; принцип правової держави; соціальна структура суспільства.

Надійшла до редколегії 21.11.2018 р.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Заїка Ауріка Анатоліївна,
*аспірантка кафедри
конституційного права України,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: aurikazaika@gmail.com
ORCID 0000-0001-5275-2392*

doi: 10.21564/2414–990x.143.146276
УДК 341.231.14

МІЖНАРОДНО–ПРАВОВІ (ЄВРОПЕЙСЬКІ) СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ВІД ГЕНДЕРНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ

Проаналізовано міжнародні (європейські) стандарти захисту від гендерної дискримінації, окреслено їх значення для України в умовах конституційної реформи. Розглянуто міжнародні стандарти гендерної рівності та основні документи, в яких вони закріплені; вивчено діяльність міжнародних організацій, спеціалізованих органів та інших інституцій, метою яких є забезпечення гендерної рівності.

Ключові слова: гендерна рівність; гендерна дискримінація; міжнародно-правові стандарти захисту від гендерної дискримінації; європейські стандарти захисту від гендерної дискримінації; євроінтеграція.

Заїка А. А., аспірантка кафедри конституційного права України, Національний юридический університет імени Ярослава Мудрого, Україна, г. Харьков.
e-mail : aurikazaika@gmail.com ; ORCID 0000-0001-5275-2392

Международно-правовые (европейские) стандарты защиты от гендерной дискриминации
Анализируются международные (европейские) стандарты защиты от гендерной дискриминации, их значение для Украины в условиях конституционной реформы. Рассматриваются международные стандарты гендерного равенства и основные документы, в которых они закреплены; изучается деятельность международных организаций, специализированных органов и других институтов, целью которых является обеспечение гендерного равенства.

Ключевые слова: гендерное равенство; гендерная дискриминация; международно-правовые стандарты защиты от гендерной дискриминации; европейские стандарты защиты от гендерной дискриминации; евроинтеграция.

Постановка проблеми. Серед основних стандартів Європейського Союзу Угода про асоціацію передбачає стандарти захисту від гендерної дискримінації.

З огляду на те, що наразі в Україні продовжується конституційна реформа, спрямована на розвиток демократичної правової держави та європейську інтеграцію, а рівні права і можливості для обох статей проголошено однією з головних засад цієї реформи, питання міжнародно-правових (європейських) стандартів захисту від гендерної дискримінації постає зовсім у новому світлі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Міжнародні стандарти захисту від гендерної дискримінації останнім часом стали об'єктом вивчення багатьох представників вітчизняної юридичної науки. Різним аспектам цієї проблеми більшою чи меншою мірою присвячені праці С. Айвазової, М. Буроменського, О. Дашковської, І. Лавринчук, О. Марцеляка, А. Пашка, І. Полховської, О. Рудневої, І. Тартаковської, О. Уварової, М. Чічкань та ін.

Мета статті – проаналізувати основні документи, в яких закріплені міжнародні (європейські) стандарти захисту від гендерної дискримінації, та окреслити їх значення для України в умовах конституційної реформи, розглянути діяльність міжнародних організацій, спеціалізованих органів та інших інституцій, метою яких є забезпечення гендерної рівності.

Вклад основного матеріалу. Стандартом вважається певний набір характеристик та ознак предмета, товару чи послуги, наявних у певній кількості, що й забезпечує їх високу якість. У міжнародних документах достатньо повно відбита система міжнародних стандартів правового статусу особи. Значна кількість таких стандартів набула універсального значення; і перелік мінімального набору міжнародних стандартів правового становища особи постійно розширюється. Слід зауважити, що саме на міжнародно-правовому рівні найперше встановлюються стандарти правової рівності людей, які згодом закріплюються в законодавстві держав. Утілення стандарту правової рівності та інших стандартів прав людини означає гармонізацію внутрішньодержавного правового становища індивідів на основі єдиних міжнародних стандартів.

Найчастіше прийняття міжнародно-правових норм, які вводять певні стандарти в якійсь галузі регулювання суспільних відносин, особливо прийняття універсальними (наприклад, ООН, МОП, ЮНІСЕФ та ін.) або найбільшими регіональними (Рада Європи) міжнародними організаціями, здійснюється для того, щоб підштовхнути держави до законодавчого закріплення таких стандартів. Однак незалежно від предмета і сфери регулювання норми міжнародного права мають уніфіковане значення, тобто повинні стерти відмінності між правовідомістю різних народів і правовими системами різних країн.

Міжнародними стандартами гендерної рівності прийнято називати конкретні міжнародно-правові приписи в галузі забезпечення гендерної рівності, до досягнення яких необхідно прагнути державам у своїй правовій діяльності.

Надання проблемам встановлення гендерної рівності та ліквідації дискримінації за ознакою статі міжнародного значення обумовлено тією обставиною, що дискримінація жінок, на жаль, має місце в усіх країнах світу. Ось чому міжнародне співтовариство віднесло цю проблему до глобальних.

Міжнародні напрацювання у сфері гарантування гендерної рівності є багатим джерелом стандартів гендерної рівності, які необхідно закріпити в національних законодавствах усіх країн, які прагнуть до того, щоб стати демократичними насправді. Нині ж загальносвітове становище в цій сфері далеке від досконалості. Передусім це викликано відсутністю ефективних національних механізмів захисту від дискримінації за ознакою статі.

Відома дослідниця жіночого руху С. Г. Айвазова пише: «Якщо національне законодавство щодо гендерної рівності, прав жінок розроблено слабо, а то й зовсім відсутнє, то жіночі організації, та й самі жінки, можуть використовувати для відстоювання своїх прав документи, прийняті світовою спільнотою і ратифіковані їх країною. Вони мають право, посилаючись на Конвенції, звертатися в судові інстанції всіх рівнів. Невипадково правові акти Організації Об'єднаних Націй називають юридичним знаряддям запобігання дискримінації щодо жінок [2, с. 65].

В основу міжнародних документів покладені такі важливі принципи, як рівноправність статей і неприпустимість дискримінації за ознакою статі.

Порівняльний аналіз стандартів гендерної рівності, закріплених у міжнародних документах, та положень національного законодавства, уможливив два істотні висновки. По-перше, рівень розробленості міжнародних стандартів гендерної рівності вищий, ніж відповідний рівень національних стандартів, якщо такі взагалі є. До того ж, у багатьох країнах жінки обмежені в правах чинним національним законодавством, особливо в трудовій, політичній, адміністративній сферах життя суспільства. По-друге, вид, якість і повнота стандартів гендерної рівності перебувають у прямій залежності від виду, якості і повноти загальнолюдських стандартів, що діють у сфері забезпечення і захисту прав людини. Тобто чим краще розроблені і здійснюються останні (загальнолюдські права), тим краще розроблені і реалізуються перші (стандарты гендерної рівності). Таким чином, стандарти забезпечення гендерної рівності тісно пов'язані з правами людини і якістю їх розроблення. Норми, що встановлюють стандарти гендерної рівності, по суті, конкретизують норми, які встановлюють загальнолюдські стандарти прав людини стосовно жіночого питання.

Розглянемо міжнародні стандарти гендерної рівності та основні документи, в яких вони закріплені. При цьому зазначимо, що такі стандарти розвиваються в чотирьох основних напрямках: усунення дискримінації (нерівноправності, нерівного доступу тощо) – захист прав жінок у різних сферах життя суспільства; досягнення рівноправності чоловіків і жінок (якісна рівність); урівняння представництва чоловіків і жінок у громадських і державних інституціях (кількісна рівність); запобігання злочинам, в яких об'єктом злочину є жінки (проституція, работоргівля та ін.).

Уперше на міжнародному рівні принцип рівноправності чоловіка і жінки був закріплений у Статуті ООН. Серед інших міжнародно-правових актів загального характеру слід виділити складові Міжнародної хартії прав людини: Загальну декларацію прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадян-

ські і політичні права (1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.).

Загальна декларація прав людини підтвердила проголошений у Преамбулі Статуту ООН принцип рівноправності чоловіків і жінок та розвинула його. Зокрема, Декларація підтверджує принцип недопущення дискримінації і проголошує, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах і що кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені в ній, без будь-якої різниці, у тому числі відмінності щодо статі [3]. Крім того, в Загальній декларації прав людини був прописаний один з найважливіших стандартів гендерної рівності – рівність в сімейних відносинах. Слід зазначити, що норми Декларації стали загальноновизнаними положеннями міжнародного права і включені в національні конституційні законодавства багатьох держав.

Важливі стандарти прав жінок, які належали до першого покоління прав людини, – громадянські і політичні права – закріплені в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права. Так, держави – учасниці Міжнародних пактів про права людини зобов'язані забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма економічними, соціальними, культурними, громадянськими і політичними правами. Також ст. 26 Пакту встановлює, що всі люди рівні перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону, який повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за ознакою статі (і інших ознак) [4]. Таким чином, на міжнародному рівні було встановлено й інший основний стандарт рівноправності статей – рівність чоловіка і жінки перед законом, включаючи рівний правовий захист проти дискримінації за ознакою статі.

Стандарти прав жінок, які належать до другого покоління прав людини, – соціальні, економічні та культурні права – закріплені в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права. У ст. 2 Пакту міститься зобов'язання держав-учасниць гарантувати, що права, проголошені в ньому, будуть здійснюватися без будь-якої дискримінації щодо статі (і інших ознак) особи. А ст. 3 встановлено, що держави, які «беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма економічними, соціальними і культурними правами, передбаченими в цьому Пакті». Крім того, у ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права закріплено, що держави-учасниці визнають право кожної людини на справедливі і сприятливі умови праці, зокрема жінкам повинні гарантуватися умови праці не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю (підпункт а.і.) [5]. Отже, тут закріплено ще один визнаний світовою спільнотою стандарт рівноправності статей – рівність у галузі трудових відносин.

Аналіз Міжнародної хартії прав людини уможливорює висновок, що стандарти гендерної рівності закріплюються двояко. З одного боку, на держави, які беруть участь у цих документах, покладається обов'язок забезпечити рівність прав чоловіків і жінок; з другого, – закріплюється заборона дискримінації за ознакою статі.

Важливі стандарти гендерної рівноправності містяться у прийнятій у рамках ООН Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (1960 р.). Цей документ встановлює неприпустимість дискримінації в сфері освіти, тобто неприпустимість будь-якої різниці, винятку, обмеження або переваги за ознакою статі (поряд з іншими ознаками), яке має на меті або наслідком знищення або порушення рівності відносин у освіті. Величезне значення цієї Конвенції обумовлено також тим, що вона накладає на держави, які беруть участь у ній, зобов'язання скасувати всі законодавчі постанови та адміністративні розпорядження і припинити адміністративну практику дискримінаційного характеру в галузі освіти; вжити, якщо потрібно, у законодавчому порядку заходи, необхідні для того, щоб усунути будь-яку дискримінацію при прийомі учнів до навчальних закладів; а також деякі інші зобов'язання [6]. Таким чином, Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти не лише вводить стандарт рівноправності чоловіків і жінок при отриманні освіти, а й накладає на держави зобов'язання щодо зміни в позитивному ключі їх національного законодавства і внутрішньої політики у вказаній галузі.

Незважаючи на діяльність ООН – універсальної міжнародної організації – прийняття міжнародних документів у галузі забезпечення та захисту прав людини, в яких, як показано, містилися деякі положення, спрямовані на вирішення жіночого питання, жінки перебували в нерівному становищі і, як і раніше, піддавалися дискримінації. Цим зумовлена поява спеціалізованих міжнародних органів, інституцій та спеціальних міжнародних документів, які були покликані прискорити досягнення рівноправності жінок. І саме з появою таких органів, інституцій та документів пов'язаний перехід до боротьби за гендерну рівність у повному розумінні поняття, тобто до боротьби не лише за рівне становище жінок перед законом, а й за рівне становище жінок в усіх сферах життя суспільства – за повну соціальну рівність, у тому числі через забезпечення для жінок повної свободи вибору соціальної ролі.

Отже, для встановлення повного переліку міжнародних стандартів гендерної рівності слід розглянути зазначені спеціальні документи і діяльність згаданих спеціалізованих органів та інших інституцій.

Першим міжнародним документом, у якому питання прав жінок розглядалося детально, стала Конвенція про політичні права жінок (1952 р.), де були закріплені найважливіші стандарти гендерної рівності в політичній (включаючи управління державою і громадськими справами) сфері. Так, у ній виражена прихильність здійсненню принципу рівноправності чоловіків і жінок, зазначеного у Статуті Організації Об'єднаних Націй, у тому числі за допомогою урівняння відповідно до Статуту та Загальної декларації прав людини становища чоловіків і жінок щодо володіння і користування політичними правами, і визнано, що «кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників і право рівного доступу до державної служби в своїй країні» [7]. Конвенція закріплює три найважливіших політичних права: голосувати на всіх виборах на рівних з чоловіками умовах

без будь-якої дискримінації; обиратися на рівних з чоловіками умовах без будь-якої дискримінації в усі встановлені національним законом установи, що вимагають публічних виборів; займати на рівних з чоловіками умовах посади на суспільно-державній службі та виконувати всі суспільно-державні функції, встановлені національним законом. Ці права є основоположними, загальнови-знаними міжнародними стандартами гендерної рівності у політичній сфері для всіх демократичних держав.

Важливим кроком у справі захисту прав жінок стало прийняття Конвенції про громадянство одруженої жінки 1957 р. Цей документ поклав край застарілій дискримінаційній практиці автоматичної зміни громадянства жінки при вступі у шлюб, розірванні шлюбу і зміні громадянства чоловіком (статті 1 та 2) [8]. Тим самим архаїчне правило класичного міжнародного права – «дружина слідує за чоловіком» – було скасоване безпосередньо на міжнародному рівні.

Остання третина ХХ ст. стала значимим етапом боротьби за рівноправність жінок. Саме в цей час дискримінація жінок визнається світовим співтовариством глобальною проблемою. Головним напрямом щодо вирішення проблеми було прийняття відповідних міжнародних документів та проведення міжнародних конференцій на міжурядовому рівні, із залученням неурядових організацій та широкої громадськості.

Результатом цієї роботи стали Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок 1967 р. і – найвище на сьогодні досягнення боротьби за рівноправність статей – Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. Прийняття цих документів було підготовлене всією сукупністю декларацій, конвенцій та рекомендацій, розроблених Організацією Об'єднаних Націй та її спеціалізованими установами з метою сприяння рівноправності чоловіків і жінок.

Розглянемо Декларацію про ліквідацію дискримінації щодо жінок 1967 р. У Преамбулі Декларації вказано, що дискримінація щодо жінок несумісна з гідністю жінки як людини, добробутом сім'ї і суспільства, заважає її участі на рівних умовах з чоловіками у політичному, соціальному, економічному та культурному житті своєї країни і є перешкодою до повного розвитку можливостей жінки в справі її служіння своїй країні і людству [9]. Там само зазначена необхідність забезпечити у законодавстві та у практиці загальне визнання принципу рівності чоловіків і жінок.

Новим і найбільш значущим для того часу положенням Декларації був обов'язок держав-учасниць включити принцип рівності чоловіків і жінок у конституції та інші правові акти, анулювати існуючі нормативно-правові практики, дискримінаційні стосовно жінок, а також встановити належний юридичний захист рівноправності чоловіків і жінок.

Важливо підкреслити, що положення Декларації націлені на перетворення не лише нормативно-правової системи, але й на зміну суспільних уявлень, зокрема викорінення забобонів і скасування звичаїв і всієї іншої практики,

заснованої на ідеї неповноцінності жінок (ст. 3). Крім того, в Декларації не лише підтверджуються вже закріплені в міжнародно-правових документах стандарти рівності статей – у ній заявлено твердий намір усіх держав-учасниць забезпечити, перш за все законодавчо, щоб заміжні та незаміжні жінки мали рівні з чоловіками права в галузі цивільного права, зокрема, право придбання та успадкування власності, а також управління, користування та розпорядження нею, включаючи власність, придбану в період перебування в шлюбі; право на рівні право-і дієздатність; однакові з чоловіками права щодо законодавства про пересування осіб (ст. 6). У ст. 7 Декларації встановлено принцип неприпустимості дискримінації жінок у сфері кримінального права [9].

Тож цілком очевидним є те, що боротьба за гендерну рівність на міжнародній арені вийшла на якісно новий ступінь: з тих пір метою її стало не просто встановлення рівного становища жінок і чоловіків перед законом, а рівність чоловіків і жінок у всіх сферах життя суспільства.

Висновки. На міжнародному рівні принцип рівноправності і відповідний стандарт закріплюються не в прямій формі як принцип рівноправності індивідів, а як заборона дискримінації (за певними ознаками). Такий підхід видається дещо обмеженим, але він включає як заборону дискримінаційного поводження з особою за певним колом ознак, так і набір певних прав та свобод, стосовно яких, відповідно, забороняється дискримінація.

Стандарт і принцип заборони дискримінації жінок на нормативному та інституційному рівні національних правових систем, закріплені у міжнародних документах, не є самоцінним положенням – з нього випливає зобов'язання держав забезпечити жінкам рівні права і можливості для користування цими правами.

Нині в усіх демократичних державах панує розширювальний підхід до розуміння сутності стандартів прав і свобод людини, згідно з яким такі стандарти розглядаються не лише як декларативні положення, але і як такі, які накладають на держави, що ввели їх у своє національне законодавство, зобов'язання щодо створення відповідних умов та можливостей для користування правами і свободами. Найбільш виразно дане положення проявляється у державах-членах Європейського Союзу, де впровадження стандартів гендерної рівноправності в національне законодавство та створення відповідних умов і можливостей визначено директивами Співтовариства – юридично обов'язковими актами рамкового характеру.

Для встановлення повноцінної гендерної рівності й усунення дискримінації за ознакою статі недостатньо самих лише законодавчих заходів, необхідна зміна стереотипів суспільної свідомості і поведінки, пов'язаних з розумінням соціальної ролі жінки і її місця в житті суспільства, тобто впровадження нових стандартів світогляду. Тепер рівноправність чоловіків і жінок визнається майже всіма країнами світу, однак у суспільстві все ще зберігаються певні забобони та стереотипи, що й уможлиблює факти гендерної нерівності.

Список літератури:

1. Кузьо М., Черніков Д., Павлюк С., Хорольський Р. Угода про асоціацію між Україною та ЄС: зміст та імплементація. URL: http://parlament.org.ua/upload/docs/final_1.pdf.
2. Айвазова С. Г. Гендерное равенство в контексте прав человека: учеб. пособие. Москва, 2001. 348 с.
3. Загальна декларація прав людини ООН від 10.12.1948 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права ООН від 16.12.1966 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права ООН від 16.12.1966 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
6. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти ООН від 14.12.1960 р. Набрання чинності 22.05.1962 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_174.
7. Конвенція про політичні права жінок ООН від 20.12.1952 р. Набрання чинності від 07.07.1954 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_156.
8. Конвенція про громадянство одруженої жінки від 29 січня 1957 р. Ратифікація від 20.10.1960 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_158.
9. Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок ООН від 07.11.1967 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_386;
10. Women's Entrepreneurship Development and Gender Equality (WEDGE): Phase 3 (INT/08/68/IRL). URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_mas/---eval/documents/publication/wcms_166530.pdf.
11. Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України. Київ : Заповіт, 2016. 244 с.
12. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27.06.2014 р. (дата оновлення 30.11.2015). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/984_011/page11.

References:

1. Kuzo, M., Chernikov, D., Pavliuk, S., Khorolskyi, R. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu ta YeS: zmist ta implementatsiia. URL: http://parlament.org.ua/upload/docs/final_1.pdf [in Ukrainian].
2. Ajvazova, S.G. (2001). Genderoe ravenstvo v kontekste prav cheloveka. Moscow [in Russian].
3. Zahalna deklaratsiia prav liudyny OON vid 10.12.1948 r. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
4. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava OON vid 16.12.1966 r. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
5. Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava OON vid 16.12.1966 r. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
6. Konventsiia pro borotbu z dyskryminatsiieiu v haluzi osvity OON vid 14.12.1960 r. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_174.
7. Konventsiia pro politychni prava zhinok OON vid 20.12.1952 r. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_156 .
8. Konventsiia pro hromadianstvo odruzhenoj zhinky vid 29 sichnia 1957 r. Ratyfikatsiia vid 20.10.1960 r. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_158.
9. Deklaratsiia pro likvidatsiiu dyskryminatsii shchodo zhinok OON vid 07.11.1967 r. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_386 .
10. Women's Entrepreneurship Development and Gender Equality (WEDGE): Phase 3 (INT/08/68/IRL). URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_mas/---eval/documents/publication/wcms_166530.pdf.
11. Henderna rivnist i rozvytok: pohliad u konteksti yevropeiskoi stratehii Ukrainy. (2016). Kyiv: Zapovit [in Ukrainian].

12. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odnii storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony, vid 27.06.2014 r. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/984_011/page11.

Zaika A. A., Postgraduate Student of the Department of Constitutional Law of Ukraine, Yaroslav Mudryi National Law University Ukraine, Kharkiv.
e-mail : aurikazaika@gmail.com ; ORCID 0000-0001-5275-2392

International legal (European) standards of protection against gender discrimination

Gender equality is part of a broad cultural transformation that changes the functioning of traditional societies and contributes to the development of democratic institutions. Validation of gender equality provides a transition to post-materialistic values of self-realization, which contribute to the economic development of countries.

In 2014, an Association Agreement was signed between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand, which defines a qualitatively new format of relations with the EU on the principles of “political association and integration” is a strategic reference point for systemic reforms in Ukraine. From association with the EU, it follows that each country seeking to gain membership in the European Union must comply with the standards in force in the EU and respect those rights and obligations granted to its member countries. In particular, the Agreement provides for the need to strengthen the dialogue and cooperation of the parties to ensure, in particular, gender equality and non-discrimination.

Nowadays Ukraine has a constitutional reform. This reform is aimed at developing a democratic legal state and European integration. Equal rights and opportunities for both sexes is one of the main pillars of this reform and at the same time a sensitive indicator that shows how developed and democratic the state is.

The international (European) standards of protection against gender discrimination, their significance for Ukraine in the context of constitutional reform are analyzed in the article. International standards for gender equality and the main documents are considered; the activities of international organizations, specialized bodies and other institutions whose goal is to ensure gender equality is studied.

Keywords: gender equality; gender discrimination; international legal standards of protection against gender discrimination; European standards of protection against gender discrimination; European integration

Надійшла до редакції 01.11.2018 р.

Малишкіна Наталя Олегівна,
здобувачка кафедри
конституційного права України,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: malyshkina.nataly@gmail.com
ORCID 0000-0001-5186-4704

doi: 10.21564/2414–990x.143.147311
УДК 342.5(477)

СУДОВА ВЛАДА В СИСТЕМІ СТРИМУВАНЬ ТА ПРОТИПАГ: ГАРАНТІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ І ВЗАЄМОДІЯ З ІНШИМИ ГІЛКАМИ ВЛАДИ

Проаналізовано різні підходи до розуміння змісту поняття «судова влада», а також визначено місце судової гілки влади в системі вищих органів державної влади в Україні. Зроблено висновок, що на практиці важливий не лише розподіл повноважень вищих органів державної влади задля досягнення цілей, визначених у Конституції України, а й їх взаємодія, яка з необхідністю відбувається у чітко визначених правових формах із застосуванням відповідних правових засобів. Будь-яке відхилення від норм чинного законодавства, недотримання основних принципів права в діяльності судової гілки влади веде до несправедливого розгляду юридичних спорів, конфліктів між вищими органами державної влади, а як наслідок – унеможливує встановлення рівноваги між часом розбалансованими гілками державної влади. Нівелюють таку ситуацію реально діючі гарантії функціонування судової гілки влади у взаємовідносинах з іншими вищими органами державної влади в Україні.

Ключові слова: поділ влади; система стримувань і протипаг; гарантії системи стримувань і протипаг; взаємодія вищих органів влади; судова влада; конституційний контроль; судовий контроль; самообмеження державної влади.

Малишкіна Н. О., соискательница кафедры конституционного права Украины, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail : malyshkina.nataly@gmail.com ; ORCID 0000-0001-5186-4704

Судебная власть в системе сдержек и противовесов: гарантии функционирования и взаимодействия с другими ветвями власти

Проанализированы различные подходы к пониманию содержания понятия «судебная власть», а также определено место судебной ветви власти в системе высших органов государственной власти в Украине. Сделан вывод, что на практике важно не только распределение полномочий высших органов государственной власти для достижения целей, определенных в Конституции Украины, но и их взаимодействие, которое с необходимостью происходит в четко определенных правовых формах с применением соответствующих правовых средств. Любое отклонение от

норм действующего законодательства, несоблюдение основных принципов права в деятельности судебной ветви власти ведет к несправедливому рассмотрению юридических споров, конфликтов между высшими органами государственной власти, а как следствие – влечет невозможность установления равновесия между иногда разбалансированными ветвями государственной власти. Нивелируют такую ситуацию реально действующие гарантии функционирования судебной ветви власти во взаимоотношениях с другими высшими органами государственной власти в Украине.

Ключевые слова: разделение властей; система сдержек и противовесов; гарантии системы сдержек и противовесов; взаимодействие высших органов власти; судебная власть; конституционный контроль; судебный контроль; самоограничения государственной власти.

Вступ. Нові умови життя, реформування правової системи України обумовлюють переосмислення ролі суду в процесі зміцнення національної державності, в охороні і стримуванні посягань не тільки на свободу, особисту недоторканність, права та законні інтереси людини і громадянина, а також безпосередньо під час взаємодії вищих органів держави. Конституція України вперше на загальнодержавному рівні закріпила судову владу як рівноправну і самостійну поряд з двома іншими гілками – законодавчою і виконавчою (ст. 6) [1, с. 5]. Її роль у системі поділу державної влади зумовлена як «специфічними», притаманними тільки їй, конституційними повноваженнями, так і соціальним призначенням. Це робить судову владу не менш вагомим суб'єктом у взаємовідносинах вищих органів влади поряд з іншими гілками, а також одним з ключових елементів у процесі побудови правової держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність і зміст взаємодії вищих органів державної влади, а також окремі аспекти визначення гарантій забезпечення функціонування системи стримувань і противаг у взаємовідносинах Президента України, законодавчої, виконавчої влад з судовою знайшли своє відображення в працях таких сучасних учених, як П. Баренбойм (P. Barenboim), Ю. Грошевий (Yu. Groshevyi), Р. Єнгібарян (R. Yenhibarian), І. Марочкін (I. Marochkin,) Б. Ольховський (B. Olkhovskyi), Ю. Ремескова (Yu. Riemieskova), Ю. Тодика (Yu. Todyka), Ю. Фрицький (Yu. Frytskyi), В. Четвернін (V. Chetvernin), В. Чіркін (V. Chirkin) та багатьох інших. Як свідчить практика державно-правового життя України, вивчення проблемних питань організації взаємодії вищих органів влади не лише не втрачає своєї актуальності, а й потребує реальних рекомендацій щодо підвищення ефективності правового регулювання окремих напрямків співпраці та запровадження новацій у діяльності органів судової та інших гілок влади, Президента України.

Метою статті є здійснення аналізу взаємодії судової влади з законодавчою, виконавчою гілками влади, Президентом України, а також визначення гарантій функціонування системи стримувань і противаг між ними.

Виклад основного матеріалу. Реалізація на практиці визначеного Конституцією України принципу поділу влади означає, що кожна її гілка є незалежною у своїй сфері, але тільки суди мають останнє слово у владних суперечках щодо конституційності та законності діяльності інших гілок влади [2, с. 101]. Історично так склалося, що саме судова влада є необхідною умовою підтримання

авторитету державної влади в цілому, адже у разі відсутності спеціальних стримуючих повноважень, якими вона володіє, законодавча та виконавча перетворюються з влади на свавілля, в організацію насильства над суспільством. Фактично, судова гілка влади виступає тим інструментом, за допомогою якого право ефективно впливає на суспільні відносини. А закріплення на рівні Конституції України фундаментальних засад організації та діяльності судової влади зумовлює її стабільність, сталий розвиток та ефективне виконання поставлених перед нею завдань.

Здійснення правосуддя у всі часи вважалося найважливішим атрибутом державного суверенітету, оскільки здійснюючи свою головну функцію, судова влада вводить насильство в державні рамки [3, с. 15], стримує посягання на свободу й особисту недоторканність людини і громадянина, а також змушує органи державної влади та їх посадових осіб не тільки виконувати свої обов'язки належним чином, а й відшкодовувати збитки, завдані відповідними діями чи бездіяльністю. З усіх влад судова є найслабшою: вона не спирається на волевиявлення виборців, як законодавча влада, і не має в своєму розпорядженні силові структури для примусу, як влада виконавча [3, с. 12], але за своєю природою саме вона має відображати ідеал справедливості [4, с. 48], а її сила корениться в повазі до суду громадян і посадових осіб, в незаперечності судових рішень та їх неухильному виконанні [5, с. 232]. Як зауважує П. Баренбойм (P. Varenboim), у порівнянні з іншими гілками влади судова досить образлива, базується більше на юридичному авторитеті і моральній силі, ніж на реальному апараті і «механізмі», які могли б виконати судовий вирок або рішення. Простіше кажучи, без інших властей, особливо виконавчої, суд не в змозі власними силами домогтися виконання своїх рішень [6, с. 9]. Ш. Монтеск'є (Sh. Monteskie) відстоював думку, що судова влада як така є «невидимою», а її «невагомий баланс» не завжди і не скрізь очевидний [6, с. 34], але її цінність беззаперечна, а соціальне призначення в тому, щоб бути арбітром у вирішенні правових конфліктів з неухильним дотриманням при цьому букви і духу закону та процесуальних форм діяльності.

З точки зору конституційного статусу судова влада має риси, що відрізняють її від інших гілок влади, зокрема за сутнісними і функціональними характеристиками. Відмінністю є, наприклад те, що вона не сконцентрована в одному органі, а покладається на сукупність установ від найнижчих до вищих (верховних), які не можуть функціонувати окремо один від одного і становлять систему органів правосуддя в Україні. Також судовій владі притаманні функції конституційного нагляду та судового контролю за законністю в діяльності інших гілок державної влади. Погоджуємося з думкою М. Куцина (M. Kutsyn) про те, що окремою важливою ознакою влади в цілому та судової влади зокрема є повна та чітка відповідність закону судових структур та судових процедур [7, с. 156], адже будь-яке відхилення від порядку визначення судді у справі або недотримання процесуальних аспектів розгляду справи ставить під сумнів справедливість та неупередженість судового рішення і впливає на ступінь довіри до судової гілки влади.

Сьогодні позиції науковців у визначенні поняття судової влади розходяться, більшість сучасних дослідників визначають її як розгалужену систему судів, що здійснюють правосуддя [8, с. 7; 12, с. 25], інші ж ототожнюють судову владу з методом її реалізації або особливим видом юридичної діяльності – правосуддям [9, с. 5]. Наприклад, як зауважує С. Батова (S. Batova), кожен з судових органів, які входять в розгалужену систему, вирішує конкретні справи абсолютно самостійно, керуючись виключно законом і правосвідомістю [3, с. 37]. А от В. Чіркін (V. Chirkin) зазначає, що судова влада належить не якомусь окремому судовому органу чи установі (і в цьому відношенні термін «суд» є узагальненням), а здійснюється суддями – дійсними носіями судової влади [10, с. 643]. Виходячи з вищевикладеного, пропонуємо таке визначення поняття судової влади: вона є однією з гілок єдиної державної влади, окремою частиною державного апарату, що складається з розгалуженої системи судів та органів системи правосуддя, які здійснюють організаційне та функціональне забезпечення діяльності судів, має власну компетенцію, яка чітко визначена Конституцією та законами України, а також забезпечує здійснення притаманної тільки їй функції правосуддя безпосередніми носіями судової влади – незалежними та неупередженими суддями.

Слід зазначити, що відповідно до ч. 1, 2 ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судова влада в Україні здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом, а реалізують судову владу судді шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур [11]. Окрім того, в системі правосуддя України функціонують державні органи та установи, які здійснюють організаційне забезпечення судів, до яких відносяться: Вища рада правосуддя, Вища кваліфікаційна комісія суддів України, Державна судова адміністрація України, Національна школа суддів України тощо. Викладене вище дає змогу зробити висновок, що таку категорію конституційного права, як «судова влада» ми повинні розглядати у широкому та вузькому значенні. Адже якщо ми говоримо про судову владу як безпосереднє здійснення функції правосуддя при вирішенні конкретно визначеної справи, конфлікту, юридичного спору, то маємо на увазі суд та суддів (у вузькому значенні). Коли ж мова йде про судову владу як одну з гілок єдиної державної влади в Україні (у широкому сенсі), то тут, на нашу думку, не тільки суд виступає як головний суб'єкт у взаємовідносинах вищих органів державної влади, а також інші органи та установи, що здійснюють свою діяльність щодня задля організаційного, кадрового, фінансового, матеріально-технічного забезпечення судів та суддів і належать до системи правосуддя України та безпосередньо взаємодіють з органами та посадовими особами інших гілок державної влади.

Для нас актуальним є розуміння судової влади в цілому, адже при дослідженні окремих аспектів взаємодії законодавчої, виконавчої гілок влади та Президента України з судовою гілкою на першому плані не тільки вирішення судом виникаючих між ними конфліктів, а й спільна діяльність органів та установ системи правосуддя з органами та посадовими особами інших гілок влади

заради належного організаційного забезпечення судів. Зокрема, законодавча і виконавча влади, Президент України знаходяться біля витоків судової влади: вони її формують. Однак потім судова влада одночасно і відділяється і «підноситься», стаючи владою особливого роду: вона не акумулює владні функції, оскільки це позбавило б її головної властивості – служити справедливому вирішенню спорів і конфліктів, в тому числі тих, які породжуються самими владними структурами в силу неправомірного використання в своїх цілях влади або законно визнаних за ними повноважень [3, с. 16].

Розглядаючи роль судової влади у взаємодії з іншими гілками, а також визначаючи, яким саме чином вона здійснює вплив на них, важко не погодитись з думкою Ю. Ремескової (Yu. Riemieskova) про те, що не слід залишати поза увагою функціональний поділ основних напрямів державної діяльності між вищими органами влади, а також враховувати, що судова влада виступає своєрідним «гарантом рівноваги» між ними, забезпечуючи безперервне функціонування системи стримувань і противаг на основі принципу верховенства права, а будь-яка взаємодія будується з обов'язковим врахуванням принципу незалежності судів та суддів [12, с. 39].

Окрему увагу слід приділити висвітленню змісту принципу незалежності суду та суддів, встановленого ч. 1 ст. 126, ч. 1 ст. 129 Конституції України. Цей принцип виконує неабияку роль у взаємовідносинах вищих органів державної влади в Україні. Зокрема, більшість учених стоять на позиції, що незалежність судів та суддів не тільки обумовлює головну цінність судової влади [4, с. 49] (адже судова влада, таким чином, стає серцевиною правової держави і конституціоналізму, головною гарантією свободи народу [13, с. 646]), а й, як зауважує Ю. Прошевий (Yu. Hroshevyi), є головним принципом, що забезпечує ефективність діяльності суду [14, с. 236]. Оскільки суд у правовій державі фактично виступає останнім bastionом захисту прав людини, юридичних осіб, органів державної влади та місцевого самоврядування, незалежність суддів в обов'язковому порядку повинна бути фінансово забезпечена в державному бюджеті [4, с. 46].

Як слушно зазначає В. Четвернін (V. Chetvernin), незалежність від інших державних інститутів і від влади дозволяє судам бути авторитетним і легітимним інститутом вирішення соціальних конфліктів без адміністративного втручання, а ступінь незалежності суду від влади, в свою чергу, свідчить про наявність гарантій верховенства права в конкретній країні [15, с. 39–40]. На нашу думку, без дотримання цього принципу на практиці неможливо вести мову про авторитетне, неупереджене, об'єктивне дослідження обставин конкретної справи з метою виявлення істини, одночасно з цим можуть виникати сумніви з приводу справедливого визначення міри відповідальності, покарання, яке буде відповідати реальним обставинам скоєного правопорушення. Інші органи влади не мають жодного права здійснювати контроль за судовими рішеннями або давати судам вказівки, як і підміняти суди при вирішенні справ. Вищевикладене уможливорює висновок, що реалізація принципу незалежності судової влади на практиці – одна з найважливіших гарантій поділу влади та безпосередньо

функціонування системи стримувань і противаг, бо без цієї закріпленої на конституційному рівні вимоги до судової влади вона не може вважатися справедливою і стійкою до впливу інших гілок влади.

Зауважимо, що деякі дослідники розглядають суд як найстійкіший елемент поділу влади [16, с. 197], обґрунтовуючи своє твердження тим, що суди при здійсненні правосуддя є найменш політизованими органами державної влади. Дійсно, представники судової гілки влади, в тому числі судді, за самим характером своєї професії повинні бути вільні від політичних пристрастей і не піддаватися впливу чужої думки, і це фактично є відображенням одного з аспектів принципу незалежності. Таким є головне правило судочинства, яке, як показує історія, постійно порушується, що примножує сваволу чиновників і судові помилки [3, с. 24]. Однак зважаючи на те, що судова гілка входить в єдину систему державної влади, вона не може бути абсолютно нейтральною до політики, і не є такою насправді.

Прикладом останньої тези, на нашу думку, є проведення державної політики в галузі підтримання та реформування судової гілки влади, її організаційного та фінансового забезпечення. Зокрема, у 2015 р. було видано Указ Президента України «Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки» від 20.05.2015 р. № 276/2015 [17], яким не тільки схвалено саму Стратегію, а й доручено Кабінету Міністрів України визначити механізм реалізації її положень. На виконання доручення Кабінетом Міністрів України видано Розпорядження «Про визначення механізму впровадження Плану дій щодо реалізації положень Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки» від 19.08.2015 р. № 864-р [18]. З наведеного прикладу ми бачимо владне рішення Президента України, результатом якого стало видання нормативно-правових актів, що стосуються організації та діяльності судової гілки влади, положення яких у будь-якому разі не можуть бути позбавлені «політичної забарвленості» правлячих у суспільстві політичних сил.

Як інший приклад, можна навести діяльність Конституційного Суду України, що покликаний підтримувати конституційно встановлену рівновагу між гілками влади і не може не бути політичним інститутом, адже державна влада в будь-якій країні – явище суто політичне [19, с. 376]. У процесі здійснення своїх функцій Конституційний Суд України ухвалює рішення, яке сприяє підтримці певного виду політичної рівноваги між відповідними суб'єктами політичної системи. Таким чином, якою б деполітизованою не була діяльність судової влади, вона у будь-якому разі відіграватиме свою політичну роль [16, с. 198].

Погоджуючись з думкою В. Лебедева (V. Liebiediev), слід підкреслити, що закріплена на конституційному рівні вимога самостійності і незалежності судової влади потрібна не для того, щоб стати неконтрольованою і некерованою, не для самоствердження судового корпусу і його елітності, а для забезпечення реальної можливості припинення свавілля інших властей і захисту прав й свобод як окремих громадян, так і суспільства в цілому [20, с. 3]. Однак задекларо-

вана на рівні Конституції України незалежність і самостійність судової влади ще не гарантує успіх у досягненні поставлених перед нею завдань. Необхідна також розгорнута правова процедура судової діяльності, яка забезпечує справедливий (правовий) результат розгляду і вирішення підвідомчих суду юридичних спорів.

Повертаючись до аналізу системи стримувань і противаг між законодавчою, виконавчою владами, Президентом України, зауважимо, що значна більшість їх взаємних повноважень припадає на сферу функціональної взаємодії, а вплив останніх на суд здійснюється здебільшого на рівні організаційних зв'язків. До окремих організаційних аспектів взаємодії ми відносимо повноваження Президента України з призначення на посади суддів (ч. 1 ст. 128 Конституції України), повноваження Верховної Ради України та Президента України щодо призначення по шість суддів Конституційного Суду України (п. 26 ч. 1 ст. 85, п. 22 ч. 1 ст. 106, ч. 2 ст. 148 Конституції України), внесення Президентом України після консультацій з Вищою радою правосуддя до Верховної Ради України проекту закону про утворення, реорганізацію, ліквідацію судів (п. 14 ч. 1 ст. 92, ч. 2 ст. 125 Конституції України), забезпечення Кабінетом Міністрів України та іншими органами державної влади фінансування та належних умов діяльності судів (ч. 1 ст. 130, ч. 1 ст. 148-1 Конституції України) [1].

Розглядаючи питання взаємодії судової гілки влади з іншими вищими органами державної влади, ми бачимо, що такий взаємовплив відбувається не тільки під час розгляду справи по суті, а й переважно у межах здійснення судового контролю. Йдеться про контроль за законністю і обґрунтованістю рішень і дій державних органів та посадових осіб. Судовий контроль за іншими гілками влади, за Ю. Грошевим (Yu. Hroshevyi), є логічним розвитком доктрини поділу влади з її системою взаємних стримувань між складовими останньої [16, с. 194]. Окрім того, сучасні науковці стоять на позиції того, що суд лише тоді набуває реального статусу незалежної, «справжньої» влади, здатної брати участь у реалізації демократичної, правової концепції державного устрою, коли отримує повноваження з контролю за іншими гілками [20, с. 2; 12, с. 122; 10, с. 645]. Необмеженість об'єкта контрольної діяльності надає судовому контролю всеосяжний і універсальний характер: він здійснюється незалежно від сфери правовідносин або відомчої належності суб'єкта соціального управління [21, с. 54], і дозволяє встановити рівновагу між часом розбалансованими гілками влади під час виникнення юридичних спорів або інших конфліктів.

Головними ознаками судового контролю при взаємодії судової влади з іншими вищими органами державної влади, на нашу думку, виступають: здійснення контролю під час розгляду конкретної справи, де однією із сторін обов'язково виступає орган державної влади, що свідчить про відсутність періодичності в його реалізації і прямої залежності від здійснення функції правосуддя; суд не наділений повноваженнями щодо розгляду справ і встановлення порушення принципів права та норм законодавства в діяннях інших гілок влади з власної ініціативи; результат здійснення судового контролю завжди відображається в судовому рішенні у конкретно визначеній справі і полягає, як правило, в скасуванні незаконного акта

органу державної влади в цілому або в частині з одночасною втратою чинності відповідного документа чи його окремих положень, а також з можливим визнанням дій відповідного органу державної влади неправомірними; таке судове рішення підлягає обов'язковому виконанню на всій території України і не потребує додаткових роз'яснень чи владних рішень для забезпечення виконання.

Виходячи з вищевикладеного, слід зауважити, що значення судового контролю полягає в тому, що вже сама наявність права на подачу скарги в суд відіграє важливу роль у зміцненні законності [3, с. 17] в сфері взаємодії вищих органів державної влади між собою, а також виступає однією з найважливіших гарантій системи стримувань і противаг.

Судовий контроль в Україні здійснюється безпосередньо судами (загальної та адміністративної юрисдикції), а також Конституційним Судом України – у формі конституційного контролю (нагляду). Як слушно зауважує М. Марченко (М. Marchenko), конституційне судочинство являє собою синтез, сплав двох засад: сутність конституційного контролю та форми правосуддя, в результаті чого маємо справу з самостійним видом державно-владної контрольної діяльності у спеціалізованій формі [22, с. 172]. До основних контрольних повноважень Конституційного Суду України ми можемо віднести вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України (п. 1 ч. 1 ст. 150 Конституції України), надання висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту (ч. 3 ст. 151 Конституції України) [1] тощо. Виходячи з визначеної компетенції Конституційного Суду України можна зробити висновок, що завдяки здійсненню конституційного контролю нівелюються спроби перевищення чи зловживання законодавчою, виконавчою гілками влади, Президентом України своїх повноважень, вторгнення в компетенцію один одного, а також виявлення порушення процедурних аспектів їх взаємодії, які відображаються на ефективності реалізації принципу поділу влади і, як наслідок – збалансованості гілок влади.

Досить цікавою з точки зору судового контролю видається новела чинного процесуального законодавства, запроваджена в положеннях Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» № 2147-VIII від 03.10.2017 р. Зокрема, відповідно до ч. 6 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України, ч. 4 ст. 7 Кодексу адміністративного судочинства України, ч. 6 ст. 11 Господарського процесуального кодексу України, «якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії. У такому випадку суд після ухвалення рішення у справі звертається до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового

акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції Конституційного Суду України» [23].

З вищевикладеного ми можемо зробити висновок, що судам загальної юрисдикції, адміністративним та господарським надано право здійснювати окремі елементи конституційного контролю (нагляду), а саме конкретного конституційного контролю під час провадження у визначеній справі. Чіткого переліку критеріїв, за якими суд має право ідентифікувати закон чи інший нормативно-правовий акт як такий, що є неконституційним не встановлено, але у будь-якому випадку суд повинен обґрунтувати свій висновок належним чином з урахуванням норм матеріального і процесуального права. Запровадження таких повноважень, на нашу думку, повинно стати додатковою гарантією належного та справедливого розгляду справи судом з врахуванням вимог принципу верховенства права.

Особливою, як нам видається, гарантією взаємодії судової влади з іншими гілками виступає юридичне самообмеження органів влади встановленим у державі правом. Як зазначає Т. Хабрієва (Т. Khabrieva), самообмеження – важливий принцип діяльності судової гілки влади, який не визнаний конституціями як невід’ємний атрибут демократичної держави (і його складно висловити формально); це реалізація влади, за межами якої ми говоримо про зловживання правом, бо це той стримуючий фактор, який гальмує перехід з нормального правового поля діяльності державного органу в свавілля [24, с. 305]. Переконані, що судова влада за своєю природою, призначенням і характером діяльності повинна сприяти не тільки дотриманню іншими гілками влади встановлених Основним Законом обмежувальних меж, а й сама керуватися ними.

Висновки. Судова влада в державі повинна мати високий статус, бути незалежною і неупередженою при розгляді справ, професійною, а також дотримуватись законодавчо встановленого процесуального порядку розгляду справ. Чітке та неухильне дотримання процесуальних форм діяльності покликане забезпечити гарантії прийняття судом дійсно правових рішень. Лише закон та принцип верховенства права, а не будь-які інші міркування (сторонній вплив, вимоги, вказівки) становлять основу діяльності судової гілки влади, тоді як в діяльності інших гілок можуть превалювати мотиви доцільності або суспільної необхідності. Суд відіграє значну ідеологічну роль, адже виховує у громадян повагу до закону та сприяє дотриманню прийнятих у суспільстві стандартів поведінки.

Судова влада за своїм призначенням і функціональними особливостями має доволі значну перевагу у взаємодії з іншими гілками влади, яка полягає в тому, що не існує такої діяльності держави в особі її органів, яка не підлягала б судовому контролю або конституційному нагляду. Саме ці повноваження суттєво змінюють положення судової влади в системі публічно-правових відносин, тобто перетворюють її у «справжню» владу. Здійснення судового контролю виступає однією з головних гарантій належного функціонування системи стримувань і противаг, а також необхідним елементом у процесі відновлення балансу у взаємодії вищих органів державної влади між собою.

Список літератури:

1. Конституція України: станом на 25 серп. 2017 р.: відп. офіц. тексту. Харків : ППФ «Поліграфіст», 2017. 64 с.
2. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні : монографія. Київ : Реферат, 2007. 640 с.
3. Батова С. А. Судебная система России : учебное пособие. Москва : Дело, 2000. 336 с.
4. Ольховський Б., Ольховський Є. Конституційні засади судової влади в умовах формування правової держави. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 1(32). С. 45–51.
5. Чиркин В. Е. Государственное и муниципальное управление: учебник. Москва : Юрист, 2003. 320 с.
6. Баренбойм П. 3000 лет доктрины разделения властей. Суд Сьютера : учебное пособие. Москва : Белые альвы, 1995. 176 с.
7. Куцин М. М. Судова влада в системі поділу влади у контексті її самостійності. *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. 2006. Вип. 34. С. 153–159.
8. Вільгушинський М. Категорія «судова влада» у новій інтерпретації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. № 2(96). С. 5–8.
9. Прошевий Ю. М., Марочкін І. Є. Органи судової влади в Україні : монографія. Київ : Ін Юре, 1997. 20 с.
10. Чиркин В. Е., Ковлер А. И., Юдин Ю. А. Сравнительное конституционное право : монография. Москва : Издательская фирма «Манускрипт», 1996. 729 с.
11. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. Дата оновлення: 05.08.2018. URL <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/print>.
12. Ремескова Ю. О. Судова влада в системі поділу влади : монографія. Харків : Право, 2014. 192 с.
13. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации : учеб. для вузов. 6-е изд. изм. и доп. Москва : Норма, 2007. 784 с.
14. Конституційно-правові засади становлення української державності : монографія / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. Харків : Право, 2003. 328 с.
15. Четвернин В. А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию. Москва : ИГПАН. 1993. 140 с.
16. Жук Н. А. Парламент, Президент, уряд: через взаємостимування до рівноваги : монографія. Харків : Харків юридичний, 2007. 320 с.
17. Про стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015. Дата оновлення: 20.05.2015. URL <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>.
18. Про визначення механізму впровадження Плану дій щодо реалізації положень Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19.08.2015 р. № 864-р. Дата оновлення: 19.08.2015. URL <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/864-2015-%D1%80#n4>.
19. Марченко М. Н. Разделение властей : учебное пособие. 2-е изд. перераб. и доп. Москва : Юрайт-Издат, 2004. 428 с.
20. Лебедев В. М. От идеи судебного нормоконтроля к административному судопроизводству. *Российская юстиция*. 2000. № 9. С. 2–4.
21. Левин С. В. Судебный контроль над исполнительной властью Российской Федерации. *Российская юстиция*. 2007. № 6. С. 53–55.
22. Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / отв. ред. проф. М. Н. Марченко. 2-е изд. перераб. и доп. Москва : Зерцало-М, 2002. Т. 3. 528 с.
23. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. Дата оновлення: 03.10.2017. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#n6>.

24. Хабриева Т. Я., Чиркин В. Е. Теория современной конституции : монография. Москва : Норма, 2007. 320 с.

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy: stanom na 25 serp. 2017 r.: vidp. ofits. tekstu. (2017). Kharkiv: PPF «Polihrafist» [in Ukrainian].
2. Shevchuk, S. (2007). Sudova pravotvorchist: svitovy dosvid i perspektyvy v Ukraini. Kyiv: Referat [in Ukrainian].
3. Batova, S.A. (2000). Sudebnaja sistema Rossii. Moscow: Delo [in Russian].
4. Olkhovskiy, B., Olkhovskiy, Ye. (2003). Konstytutsiini zasady sudovoi vlady v umovakh formuvannya pravovoi derzhavy. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy, issue 1(32), 45–51* [in Ukrainian].
5. Chirkin, V.E. (2003). Gosudarstvennoe i municipal'noe upravlenie. Moscow: Jurist [in Russian].
6. Barenbojm, P. (1995). 3000 let doktriny razdelenija vlastej. Sud S'jutera. Moscow: Belye al'vy [in Russian].
7. Kutsyn, M.M. (2006). Sudova vlada v systemi podilu vlady u konteksti yii samostiinosti. *Derzhava i pravo: zbirnyk naukovykh prats. Yurydychni i politychni nauky. issue 34, 153–159* [in Ukrainian].
8. Vilhushynskiy, M. (2013) Katehoriia «sudova vlada» u novii interpretatsii. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka, issue 2(96), 5–8* [in Ukrainian].
9. Hroshevyi, Yu.M., Marochkin, I.Ye. (1997). Orhany sudovoi vlady v Ukraini. Kyiv: In Yure [in Ukrainian].
10. Chirkin, V.E., Kovler, A.I., Judin, Ju.A. (1996). Sravnitel'noe konstitucionnoe pravo. Moscow: Izdatel'skaja firma «Manuskript» [in Russian].
11. Pro sudoustrii i status suddiv: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 r. № 1402-VIII. URL <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/print> [in Ukrainian].
12. Riemieskova, Yu.O. (2014). Sudova vlada v systemi podilu vlady. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
13. Baglaj, M.V. (2007). Konstitucionnoe pravo Rossijskoj Federacii. Moscow: Norma [in Russian].
14. Konstytutsiino-pravovi zasady stanovlennia ukrainskoi derzhavnosti. (2003). V.Ya. Tatsii, Yu.M. Todyka (Eds.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
15. Chetvernin, V.A. (1993). Demokraticeskoe konstitucionnoe gosudarstvo: vvedenie v teoriju. Moscow: IGPAN [in Russian].
16. Zhuk, N.A. (2007). Parlament, Prezydent, uriad: cherez vzaiemostrymuvannia do rivnovahy. Kharkiv: Kharkiv yurydychnyi [in Ukrainian].
17. Pro stratehiiu reformuvannya sudoustroiu, sudochynstva ta sumizhnykh pravovykh instytutiv na 2015–2020 roky: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 20.05.2015 r. № 276/2015. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015> [in Ukrainian].
18. Pro vyznachennia mekhanizmu vprovadzhenia Planu dii shchodo realizatsii polozhen Stratehii reformuvannya sudoustroiu, sudochynstva ta sumizhnykh pravovykh instytutiv na 2015-2020 roky: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 19.08.2015 r. № 864-r. URL <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/864-2015-%D1%80#n4> [in Ukrainian].
19. Marchenko, M.N. (2004). Razdelenie vlastej. Moscow: Jurajt-Izdat [in Russian].
20. Lebedev, V.M. (2000). Ot idei sudebnogo normokontrolja k administrativnomu sudoproizvodstvu. *Rossijskaja justicija, 9, 2–4* [in Russian].
21. Levin, S.V. (2007). Sudebnyj kontrol' nad ispolnitel'noj vlast'ju Rossijskoj Federacii. *Rossijskaja justicija, 6, 53–55* [in Russian].
22. Obshhaja teorija gosudarstva i prava. Akademicheskij kurs. (Vols. 1–3); Vol. 3. (2002). M. N. Marchenko (Ed.). Moscow: Zercalo-M [in Russian].

23. Pro vnesennia zmin do Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv: Zakon Ukrainy vid 03.10.2017 r. № 2147-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#n6> [in Ukrainian].

24. Habrieva, T.Ja., Chirkin, V.E. (2007). Teoriya sovremennoj konchtitucii. Moscow: Norma [in Russian].

Malyszkina N. O., Postgraduate Student of the Department of Constitutional Law of Ukraine, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail : malyszkina.nataly@gmail.com ; ORCID 0000-0001-5186-4704

Judicial authority in the control system and against: guarantees of functioning and interaction with other governments of the power

The implementation of the principle of separation of powers, defined in the Constitution of Ukraine, in practice, means that each branch is independent in its sphere, but only the courts have the last word in the power disputes over the constitutionality and legality of the activities of other branches of government. It is the judiciary that is a prerequisite for maintaining the authority of the state power as a whole, because in the absence of the special restraining powers that it possesses, the legislative and executive power is transformed from power into the organization of violence against society. In fact, the judiciary acts as the tool by which the right effectively affects social relations. A clear and strict adherence to the procedural forms of activity is intended to ensure the assurance that the court will actually adopt legal decisions. Only the law and the rule of law, and not any other considerations (third-party influence, demands, instructions) form the basis of the activity of the judicial branch, while the activities of other branches may prevail over the motives of expediency or social necessity. The court plays a significant ideological role, since it brings citizens respect for the law and promotes adherence to accepted standards of conduct in society.

The judiciary has a considerable advantage in its interaction with other branches of government, in its function and functionality, that there is no such activity of the state in the person of its bodies that would not be subject to judicial control or constitutional supervision. It is these powers that significantly change the provisions of the judiciary in the system of public-legal relations, that is, turn it into a «true» power. Judicial control is one of the main guarantees of the proper functioning of the system of checks and balances, as well as an essential element in the process of restoring the balance in the interaction between the higher authorities of each other.

Keywords: separation of powers; system of checks and balances; guarantees of the system of checks and balances; interaction of higher authorities; judiciary; constitutional control; judicial control; self-restraint of state power.

Надійшла до редколегії 14.11.2018 р.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Соловійов Олексій Миколайович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права № 1,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: ansolovyov@ukr.net
ORCID 0000-0001-5518-794X

doi: 10.21564/2414–990x.143.147234
УДК 347.23

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТА ПРАВОВІДНОШЕННЯ ВЛАСНОСТІ

Розглянуто проблеми встановлення об'єкта правовідношення власності. У результаті системного аналізу положень вітчизняного законодавства, норм ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та практики Європейського суду з прав людини сформульовано аргументовані висновки з даних питань.

Ключові слова: право власності; майно; річ; майнові права; об'єкт правовідношення власності; принцип мирного володіння майном.

Соловьёв А. Н., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры гражданского права № 1, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail : ansolovyov@ukr.net ; ORCID 0000-0001-5518-794X

К проблеме определения объекта правоотношения собственности

В статье рассматриваются проблемы установления объекта правоотношения собственности. В результате систематического анализа положений отечественного законодательства, норм ст. 1 Протокола № 1 Конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 г. и практики Европейского суда по правам человека сформулированы аргументированные выводы по исследованному вопросу.

Ключевые слова: право собственности; имущество; вещь; имущественные права; объект правоотношения собственности; принцип мирного владения имуществом.

Вступ. За влучним висловом О. С. Йоффе (O. S. Ioffe), будь-який правознавець у своїй науковій діяльності повинен прагнути виконувати три функції:

аналітичну, критичну і творчу (прогностичну) [6, с. 161–166]. Дійсно, без ґрунтовного дослідження джерел цивільного права, виявлення їх вад і недоліків неможливе й їх подальше вдосконалення. Тому спробуємо в межах даної статті критично поглянути на проблему об'єкта правовідношення власності та визначити місце майнових прав у структурі правовідношення власності.

Аналіз останніх досліджень. Питанням об'єкта правовідношення власності приділяли увагу чимало відомих правознавців минулого та сучасності, а саме: Ю. Г. Басін (Yu. G. Basin), А. В. Венедіктов (A. V. Venediktov), Д. М. Генкін (D. M. Henkin), В. П. Грибанов (V. P. Grybanov), О. С. Йоффе (O. S. Ioffe), В. П. Маслов (V. P. Maslov), Д. І. Мейєр (D. I. Meier), В. П. Мозолін (V. P. Mozolin), Д. В. Мурзін (D.V. Murzin), К. І. Скловський (K. I. Sklovskiy), Є. О. Суханов (Ye. O. Sukhanov), Ю. К. Толстой (Yu. K. Tolstoy), Я. М. Шевченко (Ya. M. Shevchenko), С. І. Шимон (S. I. Shymon), Г. Ф. Шершеневич (H. F. Shershenevych), В. Ф. Яковлев (V. F. Yakovlev) та ін.

Мета статті полягає в тому, щоб за результатами дослідження проблеми об'єкта правовідношення власності (з використанням міжнародних і національних джерел права) визначити місце майнових прав у його структурі, дати відповідь на питання про необхідність розширення переліку об'єктів цього виду правовідношення.

Виклад основного матеріалу. У цивілістиці домінує точка зору, згідно з якою об'єктом цивільного правовідношення визнаються матеріальні й нематеріальні блага, з приводу яких виник і здійснюється правовий зв'язок між суб'єктами цивільного права [див. наприклад: 24, с. 212–215; 1, с. 154]. Стосовно права власності це знайшло своє закріплення в найпоширенішому, лапідарному його визначенні, що збігається з буденними уявленнями про *право власності*, відповідно до якого останнє є *правом найбільш повного і виключного панування особи над річчю, поєднане з відношенням до речей як до своїх*¹. З даного визначення випливає, що об'єктом правовідносин власності є річ. Подібний погляд переважав у науці цивільного права часів Російської імперії [5, с. 147; 11, с. 54–68; 26, с. 279–280], в епоху існування «радянського» цивільного права [2, с. 10; 4, с. 365–367; 10, с. 27–31; 3, с. 55] і пізніше, аж до 90-х років ХХ ст. [22, с. 25–26; 23, с. 15–16; 12, с. 18], набувши, відповідно до позиції окремих учених, практично статусу аксіоми [20, с. 428]. Дійсно, право власності – це найбільш повне й абсолютне речове право, а отже, що інше, окрім речі, може бути його об'єктом. Дискусії перемістились у сферу виявлення змісту правового поняття «річ». Одні вчені сприймали цю категорію широко, відносячи до неї гроші та цінні папери, інші виводили останні за межі її змісту.

Разом із тим останнім часом все частіше в науковій літературі висловлюються думки (Ю. Басін (Yu. Basin), І. Гумаров (I. Gumarov), Д. В. Мурзін

¹ Слід зазначити, що наведене визначення не є нашим «винаходом». Аналогічні або близькі до нього дефініції можна знайти в працях цивілістів (як вітчизняних, так і закордонних) і правових актах, починаючи з епохи Римського приватного права і по теперішній день включно. [Див.: 9, с. 3–6; 11, с. 56; 26, с. 278–279; 4, с. 13–21, 252–306].

(D. V. Murzin), С. І. Шимон (S. I. Shymon) та ін.) про необхідність розширення переліку об'єктів правовідношення власності, пояснюючи це або формально-правовими причинами, або рухом у лоно сім'ї європейських держав, що існують у сфері правової дії Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., норми якої, нібито, закріплюють значно «ширше» уявлення про об'єкт права власності.

Заявлене вище завдання можна вирішити у два способи: або послідовно викладати позиції прихильників розширення «об'єктного складу» правовідношення власності й наводити контраргументи, або, дистанціюючись від окремої аргументації цих науковців, розглянути проблему об'єкта правовідношення власності більш ґрунтовно. Перший спосіб «віддає» казуїстикою, оскільки при подібному способі доказування в масі аргументів може загубитись основне – проблема об'єкта правовідношення власності, тому скористаємося другим.

Згідно з легальним визначенням найбільш повного речового права, закріпленого в ч. 1 ст. 316 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ), правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб [25]. Таким чином, як об'єкт права власності необхідно розглядати річ, що відповідає традиційним уявленням про найбільш абсолютне речове право. Разом з тим у законодавстві поряд з терміном «річ» використовується термін «майно», які не тотожні за своїм змістом. Під річчю прийнято розуміти предмет матеріального світу в його природному стані або створений працею людини. Майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (ч. 1 ст. 190 ЦКУ). Тобто термін «майно» значно ширше за своїм змістом і включає речі як складову частину.

Слід зазначити, що стосовно «легального» визначення права власності законодавець від самого початку пропонував обмежувально тлумачити термін «майно», розуміючи під останнім лише річ (речі). Але у грудні 2005 р. ст. 190 ЦКУ була доповнена ч. 2 суперечливого змісту, відповідно до якої «майнові права є неспоживною річчю; майнові права визнаються речовими правами». У результаті, перелік об'єктів правовідношення власності, раніше обмежений лише речами, мають намір доповнити й майновими правами як «неспоживними речами», пояснюючи це новітньою позицією законодавця.

І все ж, чим зараз представлений об'єкт правовідношення власності? Чи доцільне розширення переліку об'єктів права власності і чи є для цього правова можливість?

На останнє питання слід дати категоричну негативну відповідь з огляду на такі аргументи.

По-перше, викликає подив кваліфікація майнового права як неспоживної речі, здійснена в ч. 2 ст. 190 ЦКУ. Відповідно до ч. 2 ст. 185 ЦКУ неспоживною є річ, призначена для неодноразового використання, яка зберігає при цьому свій первісний вигляд протягом тривалого часу. Всі ознаки, що містяться в даному легальному визначенні неспоживної речі, орієнтують нас на те, що нею може бути винятково предмет матеріального світу.

Майнове право неможливо використовувати у буквальному сенсі цього слова, під яким розуміють вилучення корисних властивостей і якостей саме *речі*. Будь-яке майнове право – це, перш за все, суб'єктивне цивільне право, що традиційно трактується як вид і міра можливої поведінки уповноваженого суб'єкта, що відповідно тягне відсутність у нього «властивостей і якостей», які можна було б експлуатувати в процесі користування. Саме тому майнове право здійснюють, а не користуються їм. Тим більше, що у нього відсутній «первісний вигляд». Слово «вигляд» в ч. 2 ст. 185 ЦКУ застосовується у значенні «сукупність зовнішніх ознак чого-небудь, що створює відповідне враження; те, що доступно погляду» [21], а зовнішні ознаки можуть мати лише об'єкти матеріального світу, якими і є *речі*, але не майнові права.

По-друге, в ч. 1 ст. 317 ЦКУ міститься перелік «класичних» правомочностей власника. Жодну з них неможливо здійснити щодо майнового права, яке підлягає виключно здійсненню, але ніяк не володінню, користуванню або розпорядженню.

По-третє, переважна частина норм, що містяться в розділі 1 Книги 3 ЦКУ, присвячена праву власності, об'єктом якого є *речі*. Внаслідок цього, наприклад, такі загальноприйняті й невід'ємні категорії права власності, як тягар утримання власності, ризик її випадкового знищення та випадкового пошкодження, класичні речово-правові способи захисту порушеного права власності (віндикаційний і негаторний позови) до майнових прав не застосовні.

По-четверте, для того, щоб будь-яке майнове благо стало об'єктом правовідношення, необхідні юридичні факти, що породжують його. Проте вказані у главах 24 і 25 ЦКУ підстави виникнення й припинення права власності (переробка (специфікація), знахідка, набувальна давність, реквізиція, конфіскація та ін.) стосуються лише тих правовідносин, об'єктом яких є *речі*.

По-п'яте, недолугість правила, що міститься в ч. 2 ст. 190 ЦКУ, виявляється також у тому, що, будучи розташованим в Книзі 1 ЦКУ, воно формально має поширюватися на всі цивільні правовідносини, об'єктом яких є майнові блага, а подібне неприпустимо, оскільки призведе до змішання різних за своєю правовою природою режиму *речей* і режиму майнових прав. Віднесення всіх майнових прав до категорії речових (як це зроблено в ч. 2 ст. 190 ЦКУ) є абсолютно неправильним рішенням, оскільки окрім речових прав (наприклад, перерахованих у ст. 395 ЦКУ) існують зобов'язальні майнові права, виключні майнові права (або, інакше, майнові права на об'єкти права інтелектуальної власності). З іншого боку, віднесення ч. 2 ст. 190 ЦКУ будь-яких майнових прав до неспоживних *речей* нівелює інституційну диференціацію цивільного права на структурні елементи, що здійснюється саме за об'єктною ознакою, і яка виходить з уявлення про *речі* і майнові права як самостійні об'єкти цивільних прав.

По-шосте, положення ч. 2 ст. 190 ЦКУ, що ототожнюють майнове право з річчю, суперечать правилу ст. 177 ЦКУ, згідно з яким як самостійні й різномірні об'єкти цивільних прав розглядаються *речі* та майнові права. Норми ст. 177 ЦКУ подані у главі 12 ЦКУ «Загальні положення про об'єкти цивільних прав»,

і правила глави 13 ЦКУ, які присвячені лише одному з об'єктів, не повинні містити протиріччя принциповим позиціям, викладеним у ст. 177 ЦКУ.

По-сьоме, термін «речове право» є полісемічним. Під речовим правом розуміють і підгалузь цивільного права, і вид цивільного правовідношення, і різновид суб'єктивного цивільного права (до яких відповідно до ч. 1 ст. 316, ч. 1 ст. 395 ЦКУ віднесені право власності, право володіння, право користування (сервітут), емфітевізис, суперфіцій). Але ніколи в термін «речове право» не вкладали значення об'єкта цивільних прав, що абсолютно резонно, оскільки неможна одним терміном визначати правовідношення і благо, з приводу якого дане відношення виникло, елемент змісту правовідношення (суб'єктивне право) і його об'єкт. Інакше ми зіткнулися б з термінологічним хаосом. Але саме до такого хаосу і призвело доповнення ст. 190 ЦКУ ч. 2, згідно з якою майнові права, як один з об'єктів цивільних прав, визнаються речовими правами. Буквально тлумачачи цю норму, ми можемо дійти висновку, що право власності, як найбільш повне речове право, є об'єктом цивільних прав, що, природно, не відповідає дійсності. Для позначення ж об'єктів правовідношення власності традиційно оперують терміном «власність», а не «право власності».

По-восьме, дослідження положень чинного ЦКУ дозволяє зробити *висновок про застосування терміна «майно» не тільки у буквальному (легальному) його значенні, але й у «вузькому» його сенсі, як синонім терміна «річ»*. Наприклад, у ст. 181 ЦКУ значення слів і словосполучень «нерухомі речі», «нерухоме майно», «нерухомість» – ототожнюється. Застосований у легальному визначенні права власності (ч. 1 ст. 316 ЦКУ) прийом юридичної техніки (аналогічний тому, що був використаний у ст. 181 ЦКУ), що полягає у згадці про майно після слова «річ» («... річ (майно)...»), також зобов'язує нас у рамках правовідношення власності використовувати термін «майно» як синонім терміна «річ». В іншому випадку, тобто при буквальному тлумаченні терміна «майно», використуваного в ч. 1 ст. 316 ЦКУ, до об'єктів найбільш повного речового права слід було б відносити, разом із майновими правами, і юридичні обов'язки, що було б правовим абсурдом.

При цьому в ЦКУ власник ніколи не ототожнюється з володільцем майнового права (див., наприклад, ч. 2 ст. 583, ч. 1 ст. 761 ЦКУ), що слід було б робити у разі віднесення майнових прав до об'єктів права власності. І доповнення у 2005 р. ст. 190 ЦКУ критикованим правилом, що міститься в її ч. 2, загальної правової позиції не змінило.

Вітчизняна наука цивільного права оперує категорією «об'єкт цивільних прав» як класифікаційним критерієм для диференціації цивільних правовідносин на речові, зобов'язальні, корпоративні та правовідносини інтелектуальної власності. Дана класифікація вже набула не просто статус «абстрактного теоретизування», а використана законодавцем при формуванні структури чинного ЦКУ, що відображено в його поділі на шість книг (наприклад, третя Книга присвячена речовим правовідносинам, четверта – правовідносинам інтелектуальної власності, п'ята – зобов'язальним правовідносинам). Тому ухвалення

і таке тривале існування критикованої норми ЦКУ як мінімум припускає «зневажливу» відмову від тих ідей, що були закладені в «Конституцію приватного права» ученими, які брали участь в її розробці, і які отримали значення норми цивільного права, як мінімум, з 2003 р.

Підсумовуючи короткий аналіз, слід *зробити такі висновки*. Правила, що містяться в ч. 2 ст. 190 ЦКУ, є «мертвонародженою» і небезпечною нормою, що є чужою для вітчизняної системи права, яка відноситься до романо-германської правової сім'ї. Зазначена норма абсолютно не доречна в системі права власності, її застосування може призвести до правового хаосу, тому вона має бути скасована. *До об'єктів правовідношення власності слід захищувати виключно речі. Термін «майно», який використовується в розділі 1 книги 3 ЦКУ, треба тлумачити обмежувально, розуміючи під таким річ або сукупність речей.* Пропоноване тлумачення терміна «майно» як об'єкта правовідношення власності виправдано ще й тим, що, незважаючи на наявність його легальної дефініції, в різних главах і параграфах ЦКУ він наповнюється різним значенням.

Крім того, подібне тлумачення терміна «майно» як об'єкта правовідношення власності відповідає вітчизняним правовим традиціям. У першому легальному визначенні права власності, що містилося в ст. 420 т. X ч. 1 Зводу законів Російської імперії (у виданні Зводу законів 1857 р.), згадувалось лише про майно. Але це не заважало класикам цивілістичної думки заявляти, що «об'єктом права власності закон визнає майно – не в технічному сенсі, а як річ. Насправді право власності може мати своїм об'єктом тільки *матеріальні предмети*, але не дії або права, які по суті своїй не можуть підлягати абсолютно тим же юридичним правилам, які встановлені для перших. Наше законодавство, визнаючи володіння одним з істотних моментів права власності, очевидно, має на увазі тільки фізичні речі» [26, с. 279–280].

Перейдемо до розгляду наступного, висловлюваного все частіше, мотиву для розширення переліку об'єктів правовідношення власності.

Законом України від 17.07.1997 р. було ратифіковано Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – ЄКПЛ), включаючи й Протокол № 1 до неї [8]. Таким чином були дотримані вимоги ст. 9 Конституції України від 28.06.1996 р. і ЄКПЛ стала частиною національного законодавства України. Даний історичний екскурс важливий для продовження міркувань щодо об'єктів правовідношення приватної власності, оскільки положення ЄКПЛ все частіше використовуються прихильниками «розширеного переліку об'єктів» для обґрунтування своєї позиції. Проаналізуємо дану точку зору на предмет її обґрунтованості та переконливості.

Згідно з першим, другим і третім реченнями частин 1 і 2 ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм *майном*. Ніхто не може бути позбавлений своєї *власності* інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне,

щоб здійснювати контроль за користуванням *майном* відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів». Наведена норма є результатом офіційного перекладу положень Конвенції на українську мову, затвердженого Міністерством закордонних справ України від 27.01.2006 р., і саме в даному вигляді ми досліджуватимемо ЄКПЛ. Прихильники «розширеного переліку об'єктів» правовідношення власності звертають увагу на найменування ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ («Захист власності»), на вживання в її тексті термінів «власність» і «майно», і тим самим пояснюють їх ототожнення. Подальша логіка подібних міркувань нібито зрозуміла: якщо ЄКПЛ є частиною національного законодавства, то й ототожнення термінів «власність» і «майно» відповідає йому; а раз у ч. 1 ст. 190 ЦК України закріплено найбільш широке визначення «майна», то саме так слід представляти об'єкти права власності. Проте, як буде показано нижче, *для подібних висновків немає підстав ні в самій ЄКПЛ, ні в практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ)*.

Відповідно до ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. [13] суди застосовують при розгляді справ ЄКПЛ та практику ЄСПЛ як джерело права. А згідно зі сталою практикою ЄСПЛ *ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ містить три речення, що відповідають трьом самостійним правилам*, і саме перше з них має загальний характер і засновує принцип «мирного володіння майном». Вказане тлумачення положень ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ вперше було здійснено ЄСПЛ у п. 61 свого рішення у справі «Спорронг і Льюнрот проти Швеції» від 23.09.1982 р. [18] і даного підходу ЄСПЛ дотримується і в подальших своїх рішеннях (див. наприклад, п. 37 рішення ЄСПЛ у справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» від 21.02.1986 р. [15], п. 44 рішення ЄСПЛ у справі «Імобільяре Саффі» проти Італії» від 28.07.1999 р. [16], п. 166 рішення ЄСПЛ у справі «East/West Alliance Limited» проти України від 23.01.2014 р. [17]).

Проте з самим принципом «мирного володіння майном» передбаченим першим реченням ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ не все так просто. Якщо звернутися до офіційного перекладу ЄКПЛ на російську мову, то перше речення ст. 1 Протоколу № 1 до неї містить наступне правило: *«Каждое физическое или юридическое лицо имеет право на уважение своей собственности»*. Як можна бачити в даному варіанті положень ЄКПЛ, що має силу норми права на території Російської Федерації, немає і слова про «мирне володіння майном». Перш ніж починати дискусію на тему «чий переклад краще і точніше» звернемося до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р., згідно з ч. ч. 1, 3, 4 ст. 18 якого «для цілей посилання на текст Конвенції суди використовують офіційний переклад Конвенції українською мовою; у разі відсутності перекладу Рішення та ухвали Суду чи ухвали Комісії *суд користується оригінальним текстом; у разі виявлення мовної розбіжності між перекладом та оригінальним текстом суд користується оригінальним текстом*». Таким чином, вказаною

нормою підкреслюється (і це загальний підхід для всіх країн-учасниць ЄКПЛ), що вищу юридичну силу має «оригінальний текст» ЄКПЛ і будь-які колізії між перекладом і «оригінальним текстом» повинні вирішуватися на користь останнього. Отже, необхідно до нього і звернутися, пам'ятаючи при цьому, що оригінальних текстів ЄКПЛ два – на англійській і французькій мовах.

Відповідно до першого речення французького варіанту оригінального тексту ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ «*Toute personne physique ou morale a **droit au respect de ses biens***», що в перекладі означає «Кожна фізична або юридична особа має **право на повагу свого майна**». Як ми бачимо, саме французький варіант оригінального тексту ЄКПЛ був узятий за основу при підготовці офіційного перекладу російською мовою. Але у французькому варіанті оригінального тексту також відсутнє згадування про «мирне володіння майном», і міститься істотна відмінність від російського офіційного перекладу. Так слово «*biens*» перекладається саме як «*майно*» і суттєво відрізняється від використаного в російському офіційному перекладі терміна «*власність*», що перекладається французькою мовою як «*propriété*».

Згідно з англійською версією оригінального тексту першого речення ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ «*Every natural or legal person is **entitled to the peaceful enjoyment of his possessions***», що перекладається як «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном». Таким чином, саме англійський варіант оригінального тексту ЄКПЛ став основою для підготовки офіційного її перекладу українською мовою, і саме в ньому міститься згадка про «мирне володіння майном», що відсутня у французькому варіанті її оригінального тексту.

Подібне «вільне» поводження з термінами «власність» і «майно» спостерігається і в оригінальних текстах другого речення ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ. Так французьким варіантом оригінального тексту ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ передбачено, що «*Nul ne peut être privé de sa **propriété** que pour cause d'utilité publique et dans les conditions prévues par la loi et les principes généraux du droit international*», але вже замість слова «*biens*» («*майно*»), використаного в першому реченні, вказано слово «*propriété*» («*власність*»). Дана норма у російському офіційному перекладі Конвенції звучить як: «*Никто не может быть лишен своего **имущества** иначе как в интересах общества и на условиях, предусмотренных законом и общими принципами международного права*». Як бачимо, в цьому перекладі вже термін «*propriété*» («*власність*») з оригінального французького тексту «творчо» замінено на зовсім інше слово – «майно». Такий підхід може і є творчим, але далекий від буквального перекладу, який потрібен при дослідженні юридичних документів.

В англійському ж варіанті оригінального тексту другого речення ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ використовується той самий термін, що і в першому – «*possessions*» («*майно*»): «*No one shall be deprived of his **possessions** except in the public interest and subject to the conditions provided for by law and by the general principles of international law*». Але при підготовці офіційного перекладу

Конвенції українською мовою на цей факт чомусь не звернули уваги, і використали у другому реченні ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ слово «власність»: «Ніхто не може бути позбавлений своєї **власності** інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права».

Отже, немає жодних суперечностей між версіями офіційних перекладів ЄКПЛ на російську і українську мови. Їх у принципі бути не може, оскільки вже підкреслювалася вища юридична сила саме оригінальних її текстів, з якими і треба порівнювати переклади (що нами і було зроблено). Але в результаті здійсненого вище аналізу ми виявили значніший факт – розбіжність між двома версіями оригінального тексту ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ. Дана обставина була встановлена і суддями ЄСПЛ¹, якими був вироблений підхід, що полягає в інтерпретаційному усуненні розбіжностей, формуючи при цьому практику ЄСПЛ, яка набуває значення норми права. Даний підхід сприйнятий і національним українським законодавством. У ч. 5 ст. 18 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. [13] зазначено, що у разі виявлення мовної розбіжності між оригінальними текстами та/або в разі потреби мовного тлумачення оригінального тексту використовується відповідна практика ЄСПЛ.

Згідно зі сталою практикою ЄСПЛ *поняття «власності», вказане в ч. 1 ст. 1 Протоколу №1 ЄКПЛ, має автономне значення, яке не обмежується власністю на фізичні речі і не залежить від формальної класифікації в національному законодавстві* (див., наприклад, п. 22 рішення ЄСПЛ у справі «Кечко проти України» від 08.11.2005 р. [19]). Тим самим ЄСПЛ підкреслює неприпустимість ототожнення термінів «власність» і «право власності», і «автономне», самостійне значення поняття «власність», обумовлене завданнями, що стоять перед ЄКПЛ (тобто для цілей даної Конвенції), незалежне від інтерпретацій «власності», заснованих на національних законодавствах.

Висновки. Резюмуючи викладене, слід констатувати, що *відповідно до ч. 1 ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ і практикою ЄСПЛ принцип «мирного володіння майном» розповсюджується на майнові відносини (у широкому сенсі цих слів), при цьому майнові відносини і відносини власності співвідносяться як родові і видові поняття*. Останнє вже цілком відповідає вітчизняним уявленням про місце відносин власності в структурі предмету цивільного права. Заснована на ч. 1 ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ концепція «майна» тлумачиться ЄСПЛ дуже широко, і включає широкий спектр економічних інтересів [7, с. 4], які можуть бути не тільки майновими, але і немайновими. При цьому підкреслюється «автономність», самостійність і незалежність даної концепції від поглядів, що спираються на національні законодавства країн-учасниць Конвенції (що лише відображає універсальний характер її положень). Як зазначала М. Карсс-Фріск (M. Karss-Frisk) «важливо враховувати, що для приведення в дію ч. 1 ст. 1 Протоколу № 1

¹ Див. наприклад: п. 63 Рішення Європейського суду по правах людини від 13.06.1979 р. у справі «Маркс (Marckx) проти Бельгії» [14].

ЄКПЛ зовсім не обов'язково, щоб відповідний інтерес особистості визнавався б правом власності за внутрішнім законодавством тієї або іншої країни – *поняття «майно» має автономне значення для цілей Конвенції»* [7, с. 17]¹. Отже, немає жодної необхідності штучно розширювати перелік об'єктів правовідношення приватної власності «для усунення суперечностей» між національним цивільним законодавством і ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ, зважаючи на їх відсутність.

Список літератури:

1. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. Москва : Юрид. лит-ра, 1982. Т. 2. 360 с.
2. Амфитеатров Г. Н. О праве личной собственности. *Социалистическая законность*. 1945. № 8. С. 10–16.
3. Васильев Ю. С. Право государственной социалистической собственности. Москва, 1984. 76 с.
4. Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность. Москва-Ленинград : Изд-во АН СССР, 1948. 841 с.
5. Евецкий А. Принцип права собственности по теории новейших цивилистов. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1880. Кн. 6. С. 140–148.
6. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». Москва : Статут, 2000. 777 с.
7. Карсс-Фриск М., Жеребцов А. Н., Меркулов В. В., Эртель А. Г. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 1 Протокола № 1. Право на собственность. Москва, 2002. 112 с.
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 17.10.2018).
9. Курдиновский В. И. К учению о легальных ограничениях права собственности на недвижимость в России. Одесса : «Экономическая» типография, 1899. 387 с.
10. Маслов В. Ф. Осуществление и защита права личной собственности в СССР. Москва : Госюриздат, 1961. 238 с.
11. Нольде А. Э. Обзор новейших учений о праве собственности. *Вестник права*. 1904. № 7. С. 54–102.
12. Право собственности в Украине / под ред. Я. Н. Шевченко. Киев : Блиц-Информ, 1996. 320 с.
13. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
14. Рішення ЄСПЛ від 13.06.1979 р. у справі «Маркс (Marckx) проти Бельгії». URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104012> (дата звернення: 17.10.2018).
15. Рішення ЄСПЛ від 21.02.1986 р. у справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» (Case of James and others v. the United Kingdom). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_180 (дата звернення: 17.10.2018).
16. Рішення ЄСПЛ від 23.07.1999 р. у справі «Імобільяре Саффі» проти Італії» (Case of Immobiliare Saffi v. Italy). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_075 (дата звернення: 17.10.2018).
17. Рішення ЄСПЛ від 23.01.2014 р. у справі «East/West Alliance Limited» проти України». URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_994 (дата звернення: 17.10.2018).

¹ Не будемо надзвичайно суворі до представника англо-американської школи права, але відзначимо, що в наведеній цитаті мова повинна йти не про «право власності», а про «власність». «Право власності», будучи або підгалуззю цивільного права, або суб'єктивним правом, ніколи не може бути ототожнено з об'єктом цивільних правовідносин. – О. С.

18. Рішення ЄСПЛ від 23.09.1982 р. у справі «Спорронг і Лоннрот проти Швеції» (Case of Sporrang and Lonnroth v. Sweden). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_098 (дата звернення: 17.10.2018).

19. Рішення ЄСПЛ від 8.11.2005 р. у справі «Кечко проти України». *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_025 (дата звернення: 17.10.2018).

20. Скловский К. И. Собственность в гражданском праве. 2-е изд. Москва : Дело, 2000. 512 с.

21. Словник української мови в 11 томах (1970–1980). URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html> (дата звернення: 17.10.2018).

22. Суханов Е. А. Лекции о праве собственности. Москва : Юрид. лит., 1991. 240 с.

23. Толстой Ю. К. К учению о праве собственности. *Правоведение*. 1992. № 1. С. 15–23.

24. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. Москва : Юрид. лит., 1974. 351 с.

25. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.

26. Пшершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права : в 2 т. Москва : Изд-во бр. Башмаковых, 1914. Т. 1. 483 с.

References:

1. Alekseev, S.S. (1982). *Obshhaja teorija prava*. (Vols. 1–2; Vol. 2). Moscow: Jurid. lit-ra [in Russian].

2. Amfiteatrov, G.N. (1945). O prave lichnoj sobstvennosti. *Socialisticheskaja zakonost'*, 8, 10–16 [in Russian].

3. Vasil'ev, Ju.S. (1984). *Pravo gosudarstvennoj socialisticheskoy sobstvennosti*. Moscow [in Russian].

4. Venediktov, A.V. (1948). *Gosudarstvennaja socialisticheskaja sobstvennost'*. Moscow-Leningrad: Izdat-vo AN SSSR [in Russian].

5. Eveckij, A. (1880). Princip prava sobstvennosti po teorii novejsih civilistov. *Zhurnal grazhdanskogo i ugovornogo prava*, 6, 140–148 [in Russian].

6. Ioffe, O.S. (2000). *Izbrannye trudy po grazhdanskomu pravu: Iz istorii civilisticheskoy mysli. Grazhdanskoe pravootnoshenie. Kritika teorii «hozjajstvennogo prava»*. Moscow: Statut [in Russian].

7. Karss-Frisk, M., Zherebcov, A.N., Merkulov, V.V. et al. (2002). *Evropejskaja konvencija o zashhite prav cheloveka i osnovnyh svobod. Stat'ja 1 Protokola № 1. Pravo na sobstvennost'*. Moscow [in Russian].

8. *Konventsia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

9. Kurdinovskij, V.I. (1899). *K ucheniju o legal'nyh ogranichenijah prava sobstvennosti na nedvizhimost' v Rossii*. Odessa: «Jekonomicheskaja» tipografija [in Russian].

10. Maslov, V.F. (1961). *Osushhestvlenie i zashhita prava lichnoj sobstvennosti v SSSR*. Moscow: Gosjurizdat [in Russian].

11. Nol'de, A.Je. (1904). *Obzor novejsih uchenij o prave sobstvennosti. Vestnik prava*, 7, 54–102 [in Russian].

12. *Pravo sobstvennosti v Ukraine*. (1996). Ja.N. Shevchenko (Ed.). Kiev: Blic-Inform [in Russian].

13. *Pro vykonannia rishen ta zastosuvannia praktyky Yevropejskoho sudu z prav liudyny: Zakon Ukrainy vid 23.02.2006 r. № 3477-IV*. (2006). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 30, art. 260.

14. *Rishennia YeSPL vid 13.06.1979 r. u spravi «Marks (Marckx) proty Belhii»*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104012> [in Ukrainian].

15. *Rishennia YeSPL vid 21.02.1986 r. u spravi “Dzheims ta inshi proty Spoluchenohto Korolivstva” (Case of James and others v. the United Kingdom)*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_180 [in Ukrainian].

16. *Rishennia YeSPL vid 23.07.1999 r. u spravi «Immobiliare Saffi» proty Italii (Case of Immobiliare Saffi v. Italy)*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_075 [in Ukrainian].

17. *Rishennia YeSPL vid 23.01.2014 r. u spravi «East/West Alliance Limited» proty Ukrainy»*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_994 [in Ukrainian].

18. Rishennia YeSPL vid 23.09.1982 r. u spravi “Sporrong i Lonnot proty Shvetsii” (Case of Sporrong and Lonnot v. Sweden). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_098 [in Ukrainian].
19. Rishennia YeSPL vid 8.11.2005 r. u spravi «Kechko proty Ukrainy». URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_025 [in Ukrainian].
20. Sklovskij, K.I. (2000). *Sobstvennost' v grazhdanskom prave*. Moscow: Delo [in Russian].
21. Slovník ukraínskoi movy v 11 tomakh (1970–1980). URL: <http://www.inmo.org.ua/sum.html> [in Ukrainian].
22. Suhanov, E.A. (1991). *Lekcii o prave sobstvennosti*. Moscow: Jurid. lit. [in Russian].
23. Tolstoj, Ju.K. (1992). K ucheniju o prave sobstvennosti. *Pravovedenie*, 1, 15–23 [in Russian].
24. Halfina, R.O. (1974). *Obshhee uchenie o pravootnoshenii*. Moscow: Jurid. lit. [in Russian].
25. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy. (2003). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 40–44, art. 356.
26. Shershenevich, G.F. (1914). *Uchebnik russkogo grazhdanskogo prava*. (Vols. 1–2; Vol. 1). Moscow: Izd-vo br. Bashmakovyh [in Russian].

Soloviov O. M., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of Civil Law Department № 1, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail : ansolovyov@ukr.net ; ORCID 0000-0001-5518-794X

To the problem of determining the object of property legal relationship

The article deals with the problems of establishing the object of legal relationship property. A systematic analysis of the provisions of the domestic civil law allowed to conclude that the rules of Part 2 of Art. 190 of the Civil Code of Ukraine (CCU) represent a “stillborn” and dangerous rule, which is alien to the domestic legal system relating to the Roman-German legal family. The aforementioned norm is absolutely inappropriate in the system of property rights, its application can lead to legal chaos, and therefore it should be abolished. The objects of the property legal relationship should be attributed exclusively to things. The term “possessions”, which is used in Section 1 of Book 3 of the CCU, should be interpreted restrictively, meaning such a thing or a set of things (which corresponds to domestic legal traditions). The proposed interpretation of the term “possessions” as an object of legal relationship property is also justified by the fact that, despite the presence of its legal definition, it is filled with different meanings in various chapters and paragraphs of the CCU.

Study norms art. 1 of Protocol No. 1 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 (the European Convention on Human Rights, ECHR) and the practice of the European Court of Human Rights suggests that the principle of “peaceful enjoyment of possessions” applies to possessions relationship (in the broad sense of these words), while possessions relationship and property relationship are related to both generic and species concepts. It emphasizes the “autonomy”, self-support and independence of the concept of “possessions”, enshrined in the ECHR from views based on the national laws of the countries parties to the ECHR. Consequently, there is no need to artificially expand the list of objects of legal relationship of private property “to eliminate contradictions” between national civil law and art. 1 of Protocol No. 1 of the ECHR, because such are absent.

Keywords: the right to property; possessions; thing; property rights; the object of property legal relationship; principle of peaceful enjoyment of possessions; property.

Надійшла до редколегії 13.11.2018 р.

Самойленко Георгій Валерійович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права,
Запорізький національний університет,
Україна, м. Запоріжжя
e-mail: georgesamoil1976@gmail.com
ORCID 0000-0002-9455-1553

doi: 10.21564/2414–990x.143.142623
УДК 347.44:347.795.4

ДОГОВІР ПЕРЕВЕЗЕННЯ ПАСАЖИРА: ДОКТРИНАЛЬНІ ТА УТИЛІТАРНІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПАСАЖИРА

Досліджено проблеми цивільно-правового регулювання перевезень пасажирів в аспекті забезпечення їх прав. Питання ускладнюється, з одного боку, історичними традиціями та технологічними особливостями експлуатації різного виду транспорту, з іншого, – потребою забезпечити права пасажирів як споживачів транспортних послуг. Існуючий механізм правового регулювання зумовлює одночасну дію цивільного (для якого базовим є принцип свободи договору) та спеціального споживчого і транспортного законодавства, норми якого почасти конкурують між собою.

Аналіз правовідносин та законодавства в означеній сфері виявив необхідність осмислення необхідності регулювання відносин з точки зору забезпечення компромісу інтересів як пасажирів, так і перевізників.

Маючи прагнення сприяти забезпеченню прав пасажирів, автор критично оцінює існуючі доктринальні підходи в досліджуваній сфері й відстоює позицію щодо необхідності виваженого використання поміркованого антропологічного підходу на основі теорії утилітаризму.

Ключові слова: перевезення; безпека; конфлікт інтересів сторін договору перевезення; щастя; пасажир; правове регулювання перевезень; забезпечення прав пасажирів; природне право; позитивне право; утилітаризм; лібералізм.

Самойленко Г. В., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры гражданского права, Запорожский национальный университет, Украина, г. Запорожье.
e-mail : georgesamoil1976@gmail.com ; ORCID 0000-0002-9455-1553

Договор перевозки пассажира: доктринальные и утилитарные проблемы обеспечения прав пассажира

Исследуются проблемы гражданско-правового регулирования перевозок пассажиров в аспекте обеспечения прав пассажира. Установлено, что вопрос осложняется, с одной стороны, историческими традициями и технологическими особенностями эксплуатации различного вида транспорта, а с другой – потребностью обеспечить права пассажира как потребителя транспортных услуг. Существующий механизм правового регулирования обуславливает одновременное действие гражданско-

данского (для которого базовым является принцип свободы договора) и специального потребительского и транспортного законодательства, нормы которого отчасти конкурируют между собой.

Анализ правоотношений и законодательства в указанной сфере выявил необходимость осмысления регулирования отношений с точки зрения обеспечения компромисса интересов как пассажира, так и перевозчика.

Стремясь способствовать обеспечению прав пассажира, автор критически оценивает существующие доктринальные подходы в исследуемой сфере и отстаивает позицию о необходимости взвешенного использования умеренного антропологического подхода на основе теории утилитаризма.

Ключевые слова: перевозки; безопасность; конфликт интересов сторон договора перевозки; счастье; пассажир; правовое регулирование перевозок; обеспечение прав пассажира; природное право; позитивное право; утилитаризм; позитивизм.

Постановка проблеми. У період становлення української державності, формування громадянського суспільства все більшого прояву набувають ті аспекти людського буття, які тривалий час або не усвідомлювалися, або були істотним чином обмежені, або реалізація яких в силу існування тих чи інших чинників була неможливою. ХХ століття і особливо його пізній період знаменувало стрімкий рух до закріплення та забезпечення здійснення прав та інтересів пересічної людини. Переосмислювалася роль держави, суспільства, людини та їх взаємозв'язок між собою на новій для свого часу ідеї лібералізму. Щодо цивільних правовідносин пріоритетною стала тенденція формування механізму правового регулювання правовідносин на приватноправових засадах, орієнтованих на людину.

Але свого часу О. А. Пушкін (O. A. Pushkin) застерігав проти ілюзій лібералізму, вказуючи, що діалектика відносин громадянського суспільства і держави складна й суперечлива. Громадянське суспільство є системою, яка розвивається самостійно, проте зазнає тиску з боку держави, і за слабкості громадянського суспільства або ж недостатньої сформованості впливу на державу може втратити свої функції та роль. Вони можуть бути захоплені державою, яка примушує до виконання власних рішень [1, с. 24–25].

Це, загалом, і відрізняє правові системи різних держав та їх об'єднань. Ступінь урегульованості та ефективності механізмів правового регулювання суспільних відносин залежить від того, наскільки і яким чином у кожному конкретному суспільстві та державі впроваджено ідеї сучасного приватного права.

У сфері правового регулювання перевезень пасажирів спостерігається превалювання відвертого архаїзму в усвідомленні сутності транспортної діяльності, а також позитивного права, яке формалізує механізм регулюючого правового впливу на досліджувану сферу суспільних відносин.

Сфера перевезень пасажирів стала свого роду «лакмусовим папірцем», що характеризує проблеми та тенденції, властиві правовій системі права України. Йдеться про відцентрові тенденції: людиноцентричний підхід до усвідомлення бажаної спрямованості та призначення права, його регулятивної, правоохоронної та правозахисної ролі, і реальний стан позитивного права, який характеризується як застарілий; прагнення до спрощення механізму правового регулювання

і одночасне його ускладнення; глобалізація і бажання зберегти національні традиції. Утім, діалектика життя дозволяє сприймати ці процеси «як є», однак не виключає діяльність у напрямку реалізації тих чи інших ідей, які, на переконання суб'єктів такої діяльності (дослідницької, правотворчої тощо), мають покращити чи навіть створити «ідеальний» механізм правового регулювання правовідносин.

Так, за часів формування концепції ЦК України (1996 р.) сферою бажаного було формування сфери приватних відносин, вільних від безпосереднього впливу держави, якій відводилася лише роль «установлення правил гри».

З прийняттям ЦК України 2003 р. було створено передумови до формування в Україні приватного права. На переконання Є. О. Харитоновна (Ye. O. Kharytonov) та О. І. Харитонової (O. I. Kharytonova), останнє має розглядатися через призму цивілізації [2, с. 68], в якій основна роль відводиться людині, а право та економіка мають слугувати найвищій меті задоволення її інтересів.

Нині, коли відновлюються і поглиблюються приватноправові засади у регулюванні суспільних відносин, розширюється предмет цивільно-правового регулювання, не можна зупинятися на «стартових» догмах, які сьогодні прямо суперечать новим реальним суспільним відносинам, не можна втрачати шанс формування більш потужного і динамічного права. Але цей шанс можна втратити, залишаючись у полоні старих конституцій, які стримують цю енергію істинного цивільного права, констатують учені [3, с. 25].

Безперечно, цей процес має бути виваженим та осмисленим. Не варто руйнувати все «старе». Це не має бути самоціллю. Справжня мета створення на новітніх приватноправових засадах механізму правового регулювання цивільних (а в аспекті дослідження правовідносин з перевезення пасажирів – транспортних) правовідносин. Останній має ґрунтуватися на сучасних доктринальних підходах, які мають антропологічний, утилітарний та інші складники.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спрямування розвитку цивільного права на забезпечення ефективного регулювання відносин на приватноправових засадах на доктринальному рівні є визначеним. Цьому сприяли роботи провідних учених-цивілістів В. І. Борисової (V. I. Borysova), В. А. Васильєвої (V. A. Vasyliieva), М. К. Галянтича (M. K. Haliantyich), А. Б. Гриняка (A. B. Hryniak), О. В. Дзери (O. V. Dzera), Н. С. Кузнецової (N. S. Kuznietsova), В. В. Луця (V. V. Luts), Р. А. Майданника (R. A. Maidannyk), Є. О. Мічуріна (Ye. O. Michurin), С. О. Погрібного (S. O. Pohribnyi), З. В. Ромовської (Z. V. Romovska), В. С. Різника (V. S. Riznyk), І. В. Спасибо-Фатєєвої (I. V. Spasybo-Fatieieva), Р. О. Стефанчука (R. O. Stefanchuk), Є. О. Харитоновна (Ye. O. Kharytonov), В. Л. Яроцького (V. L. Yarotskyi), Р. Б. Шишки (R. B. Shyshka) та ін.

На інституційному рівні в сфері забезпечення прав пасажирів такі дослідження є поодинокими і стосуються перевезень пасажирів окремими видами транспорту, що не створює єдиної прийнятної картини бачення ідеальної моделі його правового регулювання.

Невирішені питання загальної проблеми. Загальна критика щодо механізму цивільно-правового регулювання перевезень пасажирів, особливо в частині, яка стосується інституційних проблем забезпечення охорони та захисту прав пасажирів, зумовлює усвідомлення того, що наразі позитивне право є здебільшого застарілим і дійсно не завжди спроможне задовольнити зазначені вище потреби. Основна проблема полягає в тому, що позитивне право було спрямоване на виконання дещо інших завдань у конкретних історичних, формаційних, цивілізаційних, технологічних, ідеологічних тощо умовах. За часів відсутності сучасної транспортної системи або взагалі її тотальної несформованості завданням у країні було не стільки задоволення потреб та інтересів окремих громадян, скільки формування транспортної системи як такої, яка б задовольняла потреби країни в перевезеннях. І при тому ставилося «паралельне» завдання формувати умови для покращення якості надання транспортних послуг населенню. Загалом, це завдання було вирішене (як то кажуть, наскільки дозволяли економічні можливості країни), у тому числі що стосується «радянського» цивільного та транспортного права. Проте в тій системі людина і її потреби ставилися на друге місце, якщо це могло завадити транспортній системі і її функціонуванню.

За сформованості транспортної системи і загальних цивілізаційних тенденцій у цій сфері неприпустимою є «консервація» позитивного права на застарілій ідеології.

У науковій літературі здебільшого інерційно продовжує використовуватися теза про основне призначення транспортної системи як сполучної ланки економіки країни, яка становить єдиний комплекс, що охоплює всі види суспільного виробництва, розподілу та обміну. Також пропагується ідея, що теоретичні обґрунтування відомих науковців минулих років щодо різних спірних аспектів транспортного законодавства є актуальними й сьогодні [4, с. 7].

З таким твердженням погоджуємося частково, оскільки та частина правовідносин і способів впливу на них, яка є фундаментальною і прийнятною, а отже, і відповідні наукові здобутки, справді варто взяти за основу. І справа тут не стільки в тому, «нові» вони чи «старі», скільки у мірі їх відповідності потребам сьогодення та викликам сучасності.

Наразі пропагується ідея пріоритетності прав людини, домінанта її інтересів і потреб свідомо впроваджується в систему права. Не є винятком і споживча сфера. Та попри формування системи споживчого законодавства, у ЦК України, на жаль, це не знайшло свого належного втілення (виділення групи споживчих договорів було здійснено лише на рівні доктрини цивільного права). Хоча ідеї концепції лібералізму в договірній сфері формалізувалися в такій засаді цивільного законодавства, як принцип свободи договору.

Але омріяна ідея лібералізму в сфері організації та здійснення діяльності з перевезення пасажирів (надання послуг) породила більше негараздів, аніж очікуваного від неї позитиву. Так, у сфері забезпечення прав пасажирів відкритими залишилися питання ідей, концепцій, що мали б стати підґрунтям сучасного нормативно-правового регулювання правовідносин з перевезення пасажирів.

Мета статті – окреслити проблемні питання забезпечення прав пасажирів за договором перевезення, сформулювати пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства через обґрунтування моделі договірної конструкції з перевезення пасажирів на основі виваженого диференційовано-функціонального утилітарного підходу; виробити критерії загальноцивільного та інституційного механізмів забезпечення правової охорони, здійснення та захисту прав та інтересів пасажирів у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Специфіка транспортної діяльності зумовлює специфіку правовідносин, урегульованих транспортним законодавством, можливість застосування тих чи інших важелів цивільно-правового впливу на них. Однак в основу сучасного загальноцивільного доктринального підходу закладено ідею пріоритетності прав людини.

Слід підкреслити, що на відміну від інших договірних видів, які формалізують правове регулювання та зміст правовідносин, у тому числі й у сфері задоволення споживчих потреб людини (приміром, договір роздрібної купівлі-продажу товару, договір побутового підряду тощо), функціонування договору перевезення пасажирів знаходиться у прямій залежності від технічної та технологічної специфіки функціонування (діяльності) різних видів транспорту. Тож йдеться і про сутність та специфіку функціонування транспортної системи, злагоджене функціонування якої впливає на можливість здійснення прав значної кількості осіб, як тих, які безпосередньо перебувають у договірних відносинах з перевізниками, так і тих, хто має намір це зробити. Погодимось, що є різниця між зупинкою діяльності одного автомобіля, який забезпечує виконання зобов'язання з перевезення пасажирів таксі, та зупинкою виконання зобов'язань з перевезення автобуса, залізничного потяга, літака. У останньому випадку йдеться вже про необхідність забезпечення прав та інтересів значної кількості осіб. Ця ситуація вимагає і відповідного ставлення до перевізника попри максимальне бажання задовольнити потреби окремо взятого споживача та зумовлює використання виважених підходів до «компромісного» вирішення питання узгодження інтересів пасажирів як споживачів транспортних послуг, інтересів перевізника та публічних інтересів.

Очевидно, що право як інструмент впливу на суспільні відносини має бути гнучким за дії різних обставин та умов його застосування, диференційованим до них (у мирний час, під час воєнного чи надзвичайного стану). Крім того, як на рівні доктрини [5, с. 143], так і на нормативному рівні визнається не лише конституційність меж здійснення цивільних прав (ст. 13 ЦК України), а й їх обмежень (крім тих, обмеження яких не допускається за жодних обставин – ст. 64 Конституції України).

Але в будь-якому випадку за основу має братися той безспірний аксіоматичний постулат, що людина, її життя та здоров'я визнається найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України, ст. 3 Загальної декларації прав людини 1948 р.). Його покладено в основу більшості сучасних підходів у праві, – нормативістському, позитивістському, природному (теорія природних прав людини), антропологічному, утилітаристському та ін.

Аналіз цих підходів уможлиблює висновок про переконливість діалектичного підходу, згідно з яким найчастіше йдеться або про онтологічний аспект (сутність), або гносеологічний (пізнання сутності) явищ правової дійсності через призму тих чи інших аспектів.

Ці аспекти, як правило, виникають та вирішуються в період глобального переосмислення – йдеться про відхід від адміністративно-командної системи управління радянських часів, де базовим був саме державницький вплив на суспільні відносини, а потреби і інтереси окремо взятої людини нівелювалися інтересами суспільства і держави; відхід від планової економіки та перехід до ринкової, вільної, яка формувалася на ідеях. Так, антропологічний підхід є результатом визрілої потреби в пізнанні сутності людського буття, у визначенні ролі та місця людини в складній системі людина–суспільство–держава та застосуванні інструментального підходу, за яким право визнається інструментом вирішення існуючих у цій системі питань.

Тож гносеологічно антропологізація, притаманна сучасній філософії права, знайшла свій відгук у цивілістичній сфері у таких аспектах:

- як потреба усвідомлення сутності права через його носія – людину;
- як усвідомлення права на основі розуміння людини як мірила всіх речей [6, с. 7];
- як усвідомлене розуміння призначення права служити інтересам індивідуумів.

Людина в цій сфері виступає біосоціальним індивідом, через якого і для якого відбувається пізнання права в його узагальненому вигляді. Адже, як зазначає Д. А. Гудима (D. A. Hudyma), право об'єктивно покликане сприяти задоволенню людських потреб, і вирішення цього завдання здійснюється шляхом забезпечення безперешкодної реалізації у конкретних історичних умовах прав людини як вираження особистісної цінності права [7, с. 123].

У даному сенсі йдеться про антропологічний підхід як методологічний.

Нормативістський підхід, який, по суті, є позитивістським підходом, в основі якого лежить концепція позитивного права, аксіоматично визнається більшістю науковців і загалом не заперечується, оскільки в його основі лежить визнання права (в об'єктивному сенсі) як сукупності правових норм, встановлених або санкціонованих державою, виконання яких забезпечене можливістю застосування заходів державного примусу. Цьому підходу відповідає формула «право твориться суспільством, а закон – державою» [8, с. 233].

О. Ф. Скакун (O. F. Skakun) охарактеризувала позитивне право як штучне право, яке виходить від держави і суспільства, виражене в писаних нормах, міститься в нормативно-правових документах: законах, судових прецедентах, актах виконавчої влади [9, с. 208].

У теорії право позитивне та право природне протиставляються як антагоністичні, оскільки в своїй основі мають різні джерела. У першому випадку – держава, у другому – сама людина (чи природа людини [9, с. 208]), або ж іншими словами – яке походження має право – державне чи людське.

Н. С. Кузнєцова (N. S. Kuznietsova) критерієм розмежування цих двох прав визнає волю. На її переконання, джерелом позитивного права є воля законодавця, воля держави, втілена в законодавстві, а джерелом природного є Природа, Бог, їхні закони, які ми пізнаємо через договори, звичаї та інші інструменти [10, с. 61].

С. Головатий (S. Holovaty) критикує позитивістський підхід, вбачаючи в ньому антагоністичний людському буттю аспект, і відстоює звернення до ідей природного права [11, с. 28].

Як зазначає Н. С. Кузнєцова, людство звертається до ідеї природного права не вперше. Остання хвиля (в планетарному масштабі) була викликана колективним усвідомленням нездатності позитивного права протистояти жахам, які відбувалися в роки Другої світової війни [10, с. 61]. В Україні «природнича» хвиля зумовлена відходом від тоталітарних обмежень радянської епохи і прагненням українського народу жити в демократичній державі, в якій би повною мірою забезпечувалася можливість реалізації прав і свобод людини та гідні умови життя.

Конституція України 1996 року в ч. 1 ст. 5 закріпила, що «єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування». Зміст даної норми дав підстави О. Ф. Скакун дійти висновку, що «з точки зору природно-правової теорії, права людини слід розуміти не як державний дарунок, а як «природжені», дані людині від природи права, які демократична держава закріплює в нормах Конституції, інших законах і в такий спосіб визнає їх «позитивними», «юридичними»» [9, с. 208].

У цивілістиці приписи природного права було формалізовано в позитивному праві як засади цивільного законодавства (ст. 3 ЦК України). Основними ідеями природного права, конкретизованими в ЦК України 2003 р. є в тому числі принципи справедливості, добросовісності та розумності; визнання значення особистих немайнових відносин у життєдіяльності людини та функціонуванні громадянського суспільства. Як зазначає Н. С. Кузнєцова, обмеження, встановлені законом щодо дії цих принципів, мають відповідати критеріям природного права, а саме розумності, суспільної необхідності, пропорційності тощо. При цьому принципи виконують в українському приватному праві щодо позитивного права інтерпретаційну, доповнюючу та виправну функції [10, с. 62–64].

Отож переконані, що протиставляти право природне та право позитивне не слід, оскільки їх природа та функціональне призначення різні. Крім того, зважаючи на те, що механізм правового регулювання правовідносин базується на елементах, основним з яких є саме норма права, закріплена в позитивному праві, реальність диктує розуміння того, що в цьому механізмі право природне відіграє скоріше функцію критерію правореалізації, правозастосування та тлумачення.

Сучасне філософсько-правове вчення також намагається переосмислити бачення сутності та ідеальної моделі складної системи людина–суспільство–

держава, в якій регулювання системи базується на використанні засобів правового впливу.

Розвиток наукової думки у цьому напрямку характеризується відходом від ідеалістичної філософії Г. Ф. Гегеля та І. Канта і переходом до екзистенціалізму (Л. Феєрбах), представник якого А. Ауер (A. Auer, 1963) визнавав природне право питанням філософської антропології, що розглядає людину в її метафізичній людській гідності [12, с. 61]. В. Майхофер (W. Maihofer, 1963) говорить про екзистенцію [13, с. 18], стверджує, що сутність людини є не продуктом Божого чи Природного порядку, а її власного рішення, до якого вона покликана через своє буття у світі (вважаємо, що онтологічно такий висновок є сумнівним, оскільки хоч і відповідає на питання сутності буття, проте не розкриває його походження чи джерела). З цього він робить висновок, що в основі сучасних концепцій природного права лежить не традиційне, а екзистенціальне поняття сутності природи, де людина виступає не «чистим» раціональним суб'єктом, а співіснує з іншими людьми як буття-у-світі [14, с. 174]. Йдеться не стільки про конкретну людину, скільки про людей в їхньому бутті одне з одним [13, с. 22]. А. Ауер у такому контексті визначає, що «природне право» в цій системі в подальшому відіграватиме важливу роль критерію виправлення розбіжностей в будь-якій правовій ситуації [12, с. 67].

Означене дозволяє визначати права і свободи конкретної особи, судити про міру можливого для конкретного суб'єкта в умовах співіснування з іншими суб'єктами.

Поєднуючи одночасно декілька напрямів та підходів у розумінні людського буття в контексті співіснування індивідуумів у суспільстві, де право виступає інструментом держави для пошуку як ідеальної моделі поведінки, так і компромісу їх інтересів, свого часу Є. Бентам (J. Bentham, 1748–1832) запропонував теорію утилітаризму. Основною максимом її стала ідея «найбільше щастя для найбільшої кількості людей» [15, с. 52]. Попри те, що Бентам не підтримував теорію природного права та суспільного договору, його погляди були близькими до ідей лібералізму. На його переконання, реальними інтересами є лише інтереси індивідів. Інтереси держави і суспільства ж є лише сумою інтересів цих індивідів [15, с. 52].

У цьому контексті нам імпонує точка зору Є. О. Харитонова і його підхід, він пропонує комплексно розглядати це складне питання через категорію «модульної людини» (індивідуалізованої), появу якої детермінує ринок, а сукупність модульних індивідів утворює громадянське суспільство. При цьому громадянське суспільство як певне соціальне відображення ринкової системи «перекодує» імперативи ринку на формули свободи, а формули свободи – на соціальні імперативи демократії [3, с. 13].

Тобто в основі взаємодії системи людина–суспільство–держава лежить громадянське суспільство, якому притаманне таке:

– воно є результатом узгодження розмаїття інтересів та відносин між приватними особами, які діють у ринкових умовах;

- обмежене державне втручання у вирішення проблем суспільства;
- вираження формули свободи як соціального імперативу демократії;
- після встановлення держави як правової вона не керує громадянським суспільством, а забезпечує умови його функціонування і життєдіяльності;
- орієнтація державної влади на створення оптимальних умов для нормального функціонування громадянського суспільства;
- «людиноцентризм» як основа ідеології громадянського суспільства;
- призначення держави – забезпечення прав та свобод людини, функціонування ринку, громадянського суспільства, приватного права [16, с. 14].

У межах публікації спробуємо виробити свій варіант критеріїв для створення механізму забезпечення прав пасажирів. На інституційному рівні це виглядає як питання ролі держави в механізмі правового регулювання перевезень пасажирів, який загалом базується на ліберальній ідеї свободи договору, закріпленій в ЦК України.

Утім, стосовно договору перевезення пасажирів, взагалі сфери діяльності транспорту з задоволення споживчих потреб у перевезенні пасажирів, не завжди обґрунтоване поринання у використання ліберального підходу не сприяє ані створенню «здорового ринку», ані забезпеченню прав пасажирів. Труднощі виникають через саму специфіку відносин між перевізниками та пасажирами та особливості сутності та змісту договорів, які забезпечують регулювання між ними. Недарма в ЦК України було виділено групу «публічних» договорів як договорів, на які покладається завдання забезпечити реалізацію дії основних засад цивільного законодавства (принципів цивільного права) за обставин, коли диспозитивність та принцип свободи договору не в змозі забезпечити права та інтереси «слабкої» сторони (в даному контексті – пасажирів), урівноважити «співрозмірність» правових статусів перевізника та пасажирів.

Такий стан у спеціальній літературі інколи почали визначати як вторгнення публічного права в приватну сферу чи опублічення приватного права.

Та чи так це насправді? Задасмося простим питанням – чи існують інші способи досягнути мети забезпечення прав пасажирів та стану врегульованості правовідносин, в спосіб, інакший від існуючого? Навряд чи.

Сліпе слідування ідеї однієї певної штучно обраної концепції позбавлене здорового глузду, усвідомлення складності системних зв'язків тощо загрожує недосконалістю правового регулювання, а то й і руйнуванням системи.

У сфері перевезень лібералізм, позбавлений державного регулювального впливу на ринок, у своєму найбільшому прояві спричинив негативні наслідки.

Наочним прикладом є сфера перевезень пасажирів таксі. Сьогодні ані безпека перевезень, ані якість транспортних послуг, комфортність, технічний стан транспортних засобів та навіть стан водіїв, ані визначеність статусу перевізників та суб'єктів, які надають інформаційно-диспетчерські послуги, інші послуги у сфері перевезень (реклама типу «виклик таксі з мобільного ХХХ» не розкриває для пасажирів «загадку», з ким пасажир має справу, хто є стороною і якого саме договору); ані правова невизначеність сутності надаваних послуг

(цифрових, інформаційних, транспортних) не сприяють забезпеченню реалізації, охороні та захисту прав пасажирів в Україні, що неприпустимо ні з точки зору вимог охорони та захисту прав споживачів, ні з точки зору врегульованості правовідносин.

Водночас жорстка нормативно-правова регламентація правовідносин за участю перевізників та пасажирів у більшості європейських країн створює умови для нормального функціонування ринку, визначеності змісту договору перевезення, правового становища його учасників, а отже, забезпечення прав пасажирів. Як результат, – німецькі таксі характеризуються справністю та чистотою авто, ввічливістю водіїв, дотриманням правил дорожнього руху, пунктуальністю подання транспортного засобу, чесністю визначення вартості проїзду та ін. На жаль, через повний «лібералізм» у цій сфері в Україні практично жодна ознака не притаманна національному таксі (за деякими винятками). І конкурентне ринкове середовище останніх двох десятиліть не змінює такого стану справ.

Ми переконані, що через призначення держави та права можливий і потрібний їх вплив на відносини, але не у розумінні пригнічення лібералізму, а як розуміння гарантій усвідомленого вибору впливу на відносини задля їх належного впорядкування. Особливий прояв такого вибору має місце щодо публічних договорів (до речі, саме тому вони і отримали таку назву, – аби підкреслити специфіку «вторгнення публічного» в «приватне»; застосування імперативів; обмеження дії принципу свободи договору в правовідносинах, в яких є невірноваженими правові статуси учасників; збалансування їх шляхом нормативного закріплення компромісу інтересів «сильної» та «слабої» сторони договору шляхом надання додаткових гарантій реалізації прав «слабкою» стороною. У договорі перевезення пасажирів такими є не лише забезпечення досягнення безпосередньої мети договору, але й забезпечення безпеки пасажирів (людини) при перевезенні.

На нашу думку, саме право особи на безпеку має визнаватися не сингулярним, властивим договору перевезення пасажирів, а «парасольковим» правом, яке має стати одним із важелів та критеріїв оцінки належного виконання договорів (особливо споживчих) та навіть притягнення до договірної відповідальності у разі невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань. Звісно, навряд чи слід притягувати перевізника до відповідальності за порушення зобов'язання, у якому пасажирів було доставлено до місця призначення несвоєчасно в умовах, коли перевізник уживав заходів, спрямованих на недопущення порушення права особи на життя та здоров'я. Наведене дає достатньо підстав визнавати, що змістовно ст. 922 ЦК України в цій частині відповідає критеріям розумності та справедливості.

Але доцільним було б і чіткіше формулювання критеріїв та підстав, умов звільнення перевізника від відповідальності. Адже «або інших обставин, що не залежали від перевізника» – занадто широке формулювання. Напевно, законодавець у такому разі мав би навести хоча б приблизний, хоч і не повний їх перелік,

який давав би належне уявлення для подальшого тлумачення добросовісності чи добросовісності використання даної обставини несумлінним перевізником для доведення відсутності підстав для притягнення його до відповідальності. Одним із основних таких прав-критеріїв-принципів можна визнати безпеку пасажирів, але для можливості її застосування ця категорія має бути закріплена у позитивному праві.

Висновок. Наведені нами аргументи, в тому числі стосовно існуючих концепцій, підходів, концептів, які варто було б покласти в основу механізму забезпечення прав пасажирів за договором перевезення, нашою метою є на думку щодо недоцільності зосереджувати увагу лише на одній з означених. Більшість концепцій мають або пізнавальне, або методологічне, або сутнісне, інструментальне, функціональне значення. Самі «концепти» (позитивне право, природне право, приватне право, право справедливості) перебувають у складній системі координаційних, субординаційних, реординаційних тощо зв'язків, які можна і потрібно враховувати [2, с. 76].

Сьогодні приватне право, увібравши в себе надбання різних концепцій та доктрин, є, по суті, синтетичним концептом, що має певну роль в усьому механізмі правового регулювання правовідносин.

Тому і з точки зору утилітаризму, взятому нами як основну ідею забезпечення прав людини за договором перевезення пасажирів, як сингулярного прояву сфери дії права приватного, слід основним концептом визнати саме приватне право як таке, що на сучасному етапі розвитку цивілізації комплексно поєднує в собі ідеї свободи (лібералізму), справедливості, утилітаризму, природного права та навіть позитивізму, та містить в собі належний інструментарій впливу на правовідносини, щоправда, в умовах сформованого громадянського суспільства.

Правовий механізм забезпечення прав пасажирів за договором перевезення потребує удосконалення, оскільки факти порушень, якими майорять інформаційні випуски новин, свідчать про його недосконалість. Він має бути розроблений на основі тих приватних засад, про які йшлося вище, з поєднанням необхідного державного регулятивного впливу на основі саме транспортного законодавства, оскільки і Закон України «Про захист прав споживачів», і Директива 2011/83/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 25.10.2011 р. про права споживачів [17] в силу специфіки функціонування, ролі та значення транспортної сфери визнають необхідність застосування інституційних, а не універсальних підходів та механізмів до регулювання правовідносин з перевезення пасажирів, забезпечення їх прав.

Список літератури:

1. Пушкин А. А. Избранные труды. Харьков : Эспада, 2007. 480 с.
2. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт: постановка питання. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 68–77.

3. Кузнецова Н. С. Предмет та система сучасного цивільного права України. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна, 19–20 трав. 2017 р. Харків : ХНУВС, 2017. 392 с.
4. Булгакова І. В., Клепікова О. В. Транспортне право України: Академічний курс : підручник. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 536 с.
5. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 1 : Загальні положення / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатеевої. Серія «Коментарі та аналітика». Харків : ФО-П Колісник А. А., 2010. 320 с.
6. Григорьян Б. Т. Философская антропология: критический очерк. Москва : Мысль, 1982. 188 с.
7. Гудима Д. А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 122–125.
8. Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Первалова. Москва : Издательская группа Норма-Инфра-М, 1998. 570 с.
9. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
10. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 3 : Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред Н. С. Кузнецової. Харків : Право, 2008. 640 с.
11. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу (частина третя: права людини). *Право України*. 2015. № 1. С. 13–92.
12. Auer A. Elemente aus dem modernen Naturrecht für die demokratische Gesellschaftsordnung. Das Naturrecht in der politischen Theorie. S. 61–105. In Franz-Martin Schmözl. Das Naturrecht in der politischen Theorie. Verlag : Wien Springer, 1963. 168 S.
13. Maihofer W. Naturrecht als Existenzrecht. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1963. 54 s.
14. Ствба О. В. Темпоральна онтологія права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2017. 385 с.
15. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук та ін. ; НАНУ, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
16. Харитонов Є. О. Приватне право як «європейський концепт»: підґрунтя та кореляти. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 20. С. 8–16.
17. Директива 2011/83/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 25.10.2011 р. про права споживачів. *Офіційний вісник ЄС*, L 304, 22.11.2011. С. 64–88.

References:

1. Pushkin, A.A. (2007). *Izbrannyye trudyi*. Kharkov: Espada [in Russian].
2. Kharytonov, Ye.O., Kharytonova, O.I. (2014). *Pryvatne pravo yak kontsept: postanovka pytannia*. *Visnyk Pivdennoho rehionalnoho tsentru Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy – Journal of the South Regional Center of National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 1, 68–77 [in Ukrainian].
3. Kuznietsova, N.S. (2017). *Predmet ta systema suchasnoho tsyvilnoho prava Ukrainy. Problemy tsyvilnoho prava ta protsesu: tezy dop. uchasnykiv nauk.-prakt. konf., prysviach. svitlii pamiati O. A. Pushkina, 19–20 trav. 2017 r. – Problems of civil law and process: Abstracts of Papers of the Scientific and Practical Conference*. Kharkiv: KhNUVS, 22–26 [in Ukrainian].
4. Bulhakova, I.V., Klepikova, O.V. (2005). *Transportne pravo Ukrainy: Akademichniy kurs*. Kyiv: Kontsern «Vydavnychi Dim «In Yure» [in Ukrainian].
5. *Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: nauково-praktychnyi komentar (poiasnennia, tлумachennia, rekomendatsii z vykorystanniam pozytsii vyshchych sudovykh instantsii, Ministerstva yustytisii, naukovtsiv, fakhivtsiv)*. Vol. 1: Zahalni polozhennia. (2010). Y.V. Spasybo-Fateeva (Ed.). Kharkiv: FO-P Kolisnyk A.A. [in Ukrainian].

6. Grigoryan, B.T. (1982). *Filosofskaya antropologiya: kriticheskiy ocherk*. Moscow: Myisl [in Russian].
7. Hudyma, D.A. (2003). *Filosofsko-antropolohichniy pidkhdid – metodolohichniy fundament suchasnoi yurydychnoi nauky. Problemy filosofii prava – Philosophy of law issue. Vol. 1, 122–125* [in Ukrainian].
8. Korelskiy, V.M., Perevalov, V.D. (Eds.). (1998). *Teoriya gosudarstva i prava*. Moscow: Izdatelskaya gruppa Norma-Infra-M [in Russian].
9. Skakun, O.F. (2001). *Teoriia derzhavy i prava*. Kharkiv: Konsum [in Ukrainian].
10. *Pravova systema Ukrainy: istoriia, stan ta perspektyvy*. (Vols. 1–5); Vol. 3: *Tsyvilno-pravovi nauky. Pryvatne pravo*. (2008). N. S. Kuznietsova (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
11. Holovatyi, S. (2015). *Triada yevropeiskyykh tsinnosti – verkhovenstvo prava, demokratiia, prava liudyny – yak osnova ukrainskoho konstytutsiinoho ladu (chastyna tretia: prava liudyny)*. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine, 1, 13–92* [in Ukrainian].
12. Auer, A. (1963). *Elemente aus dem modernen Naturrecht für die demokratische Gesellschaftsordnung. Das Naturrecht in der politischen Theorie*. In Franz-Martin Schmölz. *Das Naturrecht in der politischen Theorie*. Verlag: Wien Springer, 61–105.
13. Maihofer, W. (1963). *Naturrecht als Existenzrecht*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann [in German].
14. Stovba, O.V. (2017). *Temporalna ontolohiia prava. Doctor's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
15. *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk*. (2002). V.I. Shynkaruk et al. NANU, In-t filosofii im. H.S. Skovorody. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
16. Kharytonov, Ye.O. (2016). *Pryvatne pravo yak „ievropeiskiy kontsept”: pidhruntia ta koreliaty*. *Chasopys tsyvilistyky – Civil law magazine, Issue 20, 8–16* [in Ukrainian].
17. Directive 2011/83/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2011 on consumer rights, amending Council Directive 93/13/EEC and Directive 1999/44/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directive 85/577/EEC and Directive 97/7/EC of the European Parliament and of the Council. *Official Journal of the European Union. L 304/64*.

Samoylenko G. V., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of Department of Civil Law, National University of Zaporizhzhia, Ukraine, Zaporizhzhia.
e-mail : georgesamoil1976@gmail.com ; ORCID 0000-0002-9455-1553

Transportation agreement passenger: doctrinal and utility problems of provision of passenger rights

In the article the author investigates the problems of civil law regulation of passenger transportation in the aspect of providing passenger rights. Right is characterized by a new wave of popularity of „natural law”, a liberal and anthropological concept. It criticizes the theory of positivism as antagonistic to natural human rights.

The author, studying the specifics of transport activity (activity of transportation of passengers by various modes of transport), concludes that the complexity of choosing one of the proposed concepts in civil law for the provision of passenger rights is due to a number of factors. Among them: historical traditions and technological features of operation of various types of transport; the specifics of the legal relationship between the carrier and the passenger; the need to secure the rights of the „weak side of the contract (passenger); use of the design of a “public contract” to regulate relations between carriers and passengers; use of means of public legal influence to ensure the balance of the legal status of the carrier and passenger; the orientation of “private law” to the enjoyment of human rights; application of transport and “consumer law”.

In the course of the analysis, the author concludes that the modern concept of civil law is and should be the concept of “private law”. “Private Law” includes a system of complex relationships of various elements, orientations, means of influencing civil legal relations. Its components are the theory of natural law, positive law, utilitarianism, liberalism, and others. This suggests that it is a “synthetic” concept that

recognizes the necessary and possible state influence on market relations in a developed civilized civil society, the existence of which is possible only in a democratic, rule-of-law state.

Empowering the state to ensure human rights through regulation of legal relationships should not be considered a concession to the ideas of liberalism. On the contrary, the function of the state should be to create conditions for ensuring equal opportunities for all participants in civil legal relations (in the context of the contract of carriage of a passenger - the provision of passenger rights), the realization of their freedoms.

Ensure the realization and protection of passenger rights on the basis of the ideas of freedom, justice, security, priority of human rights is possible only by consolidating them in the legislation. Only legislation is a necessary element of a mechanism for legal regulation of legal relations, which contains the necessary levers to ensure the rights of the passenger. Legislation regulates legal relations and forms a market environment and the possibility of using state means of coercion in relation to offenders.

Consequently, the concepts of liberalism, utilitarianism, normality, natural law, anthropological approach should be used with caution, knowing that "private law" has already absorbed their achievements. At the same time, this does not rule out the perception and the fact that violations of the rights of passengers, especially in the area of carriage by road, are too frequent. This situation is due to the dominance of the ideas of liberalism. This requires improvement of the transport legislation through the legislative formation of the conditions for the operation of the transport market: by regulating the legal status of the participants (especially carriers, and the emphasis on the passenger's right to safety), the legal mode of operation and operation of vehicles, guarantees of passenger rights (including through the system normative fixing of compensation to passengers), clear criteria exemption from liability for non-compliance or violation of performance contractual obligations.

Keywords: transportation; security; conflict of interests of the parties to the contract of carriage; happiness; passenger; legal regulation of transportation; provision of passenger rights; positive law; utilitarianism; liberalism.

Надійшла до редколегії 05.10.2018 р.

Сакара Наталія Юрїївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного процесу,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: Sakaranatasha@gmail.com
ORCID 0000-0001-8501-3756

doi: 10.21564/2414–990x.143.147705

УДК 347.93

ФЕНОМЕН ФОРМАЛІЗМУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Аналізуються існуючі в науковій літературі точки зору щодо сутності процесуального формалізму та обґрунтовується, що останній не має ототожнюватися з цивільною процесуальною формою. Він виступає наслідком її існування й проявляється в діяльності щодо втілення встановлених правил поведінки у життя. На відміну від цивільної процесуальної форми, яка за своєю природою є статичним явищем, процесуальний формалізм характеризується динамічністю і виступає кваліфікуючою ознакою поведінки певного суб'єкта. При цьому сам факт обов'язковості дотримання цивільної процесуальної форми не перетворює його в самостійний принцип цивільного судочинства, оскільки дана вимога є необхідною умовою забезпечення права на справедливий судовий розгляд й, відповідно, включається до змісту принципу верховенства права.

Автор з врахуванням позиції ЄСПЛ робить висновок, що під процесуальним формалізмом слід розуміти вимогу неухильного виконання норм цивільного процесуального права під час розгляду та вирішення справи, яка поширюється не лише на суд, але й на всіх інших учасників судового процесу. Він є необхідною умовою належного відправлення правосуддя, оскільки завдяки йому використання судами дискреційних повноважень чітко обумовлено вказівкою випадків та відповідного обсягу, чим запобігаються випадки свавілля, забезпечується передбачуваність застосування закону й, відповідно, дотримуються гарантії права на справедливий судовий розгляд. Разом з тим його не слід плутати з надмірним формалізмом й правовим туризмом, які за своєю сутністю є негативними явищами та спричиняють порушення права на справедливий судовий розгляд. Надмірний формалізм на відміну від процесуального формалізму передбачає механічне дотримання норм процесуального права безвідносно врахування доцільності цього. У свою чергу правовий туризм є крайнім проявом надмірного формалізму й завжди призводить до порушення принципу правової визначеності, оскільки пов'язаний або зі скасуванням правильного по суті й такого, що набрало законної сили, судового рішення, без наявної соціальної потреби в цьому чи потреби в усуненні фундаментальних помилок правозастосування, або ставить під сумнів обставини, встановлені остаточним судовим рішенням, що може бути прирівняне до його скасування.

Ключові слова: процесуальний формалізм; цивільна процесуальна форма; право на справедливий судовий розгляд; надмірний формалізм; правовий туризм.

Сакара Н. Ю., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедри громадянського процесу, Національний юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail : Sakaranatasha@gmail.com ; ORCID 0000-0001-8501-3756

Феномен формализма в гражданском судопроизводстве

Анализируются существующие в научной литературе точки зрения относительно сущности процессуального формализма и обосновывается, что его не следует отождествлять с гражданской процессуальной формой. Он выступает последствием ее существования и всегда проявляется в деятельности по воплощению установленных правил поведения в жизнь. В отличие от гражданской процессуальной формы, которая по своей природе является статическим явлением, процессуальный формализм характеризуется динамичностью и выступает квалифицирующим признаком поведения определенного субъекта. При этом сам факт обязательности соблюдения гражданской процессуальной формы не превращает его в самостоятельный принцип гражданского судопроизводства, поскольку данное требование является необходимым условием обеспечения права на справедливое судебное рассмотрение и, соответственно, включается в содержание принципа верховенства права.

Автор с учетом позиции ЕСПЧ делает вывод, что под процессуальным формализмом следует понимать требование неукоснительного соблюдения норм гражданского процессуального права во время рассмотрения и разрешения дел, которое распространяется не только на суд, но и на всех иных участников судебного процесса. Он является необходимым условием надлежащего осуществления правосудия, поскольку благодаря ему использование судами дискреционных полномочий четко обусловлено с указанием случаев и соответствующего объема, чем предотвращаются случаи произвола, обеспечивается предсказуемость применения закона и, соответственно, соблюдаются гарантии права на справедливое судебное рассмотрение. Вместе с тем его не следует смешивать с чрезмерным формализмом и правовым пуризмом, которые по своей сущности являются негативными явлениями и приводят к нарушению права на справедливое судебное рассмотрение. Чрезмерный формализм в отличие от процессуального формализма предусматривает механическое соблюдение норм процессуального права безотносительно целесообразности этого. В то же время правовой пуризм является крайним проявлением чрезмерного формализма и всегда приводит к нарушению принципа правовой определенности, поскольку связан или с отменой правильного по сути и вступившего в законную силу судебного решения, без наличия социальной потребности в этом или потребности в устранении фундаментальных ошибок правоприменения, или ставит под сомнение обстоятельства, установленные окончательным судебным решением, что может быть приравнено к его отмене.

Ключевые слова: процессуальный формализм; гражданская процессуальная форма; право на справедливое судебное рассмотрение; чрезмерный формализм; правовой пуризм.

Вступ. Останнім часом достатньо актуальною темою, яка обговорюється науковцями та іншими представниками юридичної професії, є тема процесуального формалізму. Наведене обумовлено в першу чергу тим, що Європейським судом з прав людини (надалі – ЄСПЛ) неодноразово ухвалювалися рішення, в яких порушення права, закріпленого в п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (надалі – ЄКПЛ), було констатовано у зв'язку з «правомірною» діяльністю суду, тобто діяльністю, яка повністю відповідала вимогам національного процесуального законодавства, однак призводила або взагалі до неможливості реалізації особою права на доступ до суду, або мала наслідком порушення принципу правової визначеності. При цьому, Верховний Суд, продовжуючи започатковану ЄСПЛ традицію, також у кількох своїх постановках наголошував, що не може бути скасовано правильне по суті

судове рішення й допущено відступ від принципу правової визначеності тільки заради правового пуризму [1–3]. Разом з тим, незважаючи на те, що потреба у дотриманні певних правил при розгляді справи в суді існувала ще з часів римського легісакційного процесу, на даний час не існує усталеної позиції щодо сутності процесуального формалізму як правового явища, його співвідношення з цивільною процесуальною формою, а також схожими за змістом явищами «надмірного формалізму» та «правового пуризму», а також «позитивного» чи «негативного» забарвлення його проявів.

Аналіз літературних даних. Проблема процесуального формалізму тою чи іншою мірою порушувалася у працях науковців, які займалися проблемами цивільного процесуального права, як-от: Є. В. Васьковський (Ye. V. Vaskovskiy), А. О. Ференц-Сороцький (A. O. Ferents-Sorotskiy), О. Т. Боннер (O. T. Bonner), О. О. Штефан (O. O. Shtefan), С. І. Чорнооченко (S. I. Chornoochenko), А. А. Першин (A. A. Pershyn), М. Л. Гальперин (M. L. Halperyn), Р. А. Султанов (R. A. Sultanov) тощо; а також кримінального процесуального права: В. М. Трофименко (V. M. Trofymenko), Н. В. Глинська (N. V. Hlynska), Л. М. Лобойко (L. M. Loboiko), Н. В. Давидова (N. V. Davydova) тощо. Разом з тим сутність даного явища, а також доцільність запровадження процесуального формалізму так і не були однозначно встановлені.

Мета і завдання дослідження. У межах даної статті буде зроблена спроба визначити правову природу вимоги процесуального формалізму, її забарвлення, а також співвідношення зі схожими за змістом категоріями цивільної процесуальної форми, надмірного формалізму та правового пуризму.

Виклад основного матеріалу. Свого часу Є. В. Васьковський (Ye. V. Vaskovskiy) визначав формалізм як принцип цивільного судочинства, зміст якого розкривався посиланням на те, що для процесуальних дій законом встановлюються обов'язкові форми, строки та способи виконання, дотримання яких є обов'язковим для всіх учасників процесу [4, с. 99]. У подальшому така позиція висловлювалася й іншими науковцями [5, с. 13; 6, с. 30]. Так, А. О. Ференц-Сороцький (A. O. Ferents-Sorotskiy), розвиваючи вищезазначену думку, вказував, що його суть полягає в тому, що, по-перше, процесуальне право встановлює певні правові формальності – обов'язкові форми, строки та способи здійснення процесуальних дій; по-друге, процесуально-правові формальності повинні дотримуватися в обов'язковому порядку, під страхом визнання нікчемною (такою, що не відбулася) відповідної дії, якщо вона не була втілена в належну, передбачену законом форму [7, с. 32–33]. О. Т. Боннер (O. T. Bonner) виходив з того, що даний принцип є невід'ємною складовою принципу законності в сенсі необхідності дотримання встановлених на той чи інший випадок приписів норм цивільного процесуального права. Він, по суті повторює інші відомі в теорії поняття [8, с. 94]. Д. О. Фурсов (D. O. Fursov) зазначає, що будь-який правовий формалізм, включаючи процесуальний, спрямований на педантичне дотримання нормативно-правових приписів, що відображає одну з чисельних граней судочинства, що не має фундаментального значення, а інколи й створює

перешкоди у відправленні правосуддя. Тому процесуальний формалізм не може претендувати на роль галузевого принципу [9, с. 95–96].

Вбачається, що протягом тривалого часу беззаперечною й майже аксіоматичною була і залишається позиція, що правосуддя як правозастосовна діяльність характеризується специфічною процесуальною формою, яка на відміну від інших процесуальних форм визначає правосудність судових рішень, і, виходячи з дозвільного способу правового регулювання процесуальних відносин, фактична процесуальна діяльність не допускається [10, с. 26–27, 395]. Незважаючи на відсутність єдиної точки зору щодо сутності даного явища та меж його застосування, більшість науковців виходять з того, що цивільна процесуальна форма завжди обов'язково має нормативний та системний характер, передбачає «алгоритм» поведінки кожного суб'єкта при розгляді та вирішенні цивільної справи й становить гарантію дотримання законності, оскільки її недодержання призводить до різного роду негативних наслідків [11, с. 100–104]. Разом з тим, слід погодитися з висловленою в літературі точкою зору, що її не можна отожднювати з формалізмом [12, с. 60], оскільки останній може розглядатися лише як наслідок існування цієї форми, що проявляється в діяльності щодо втілення встановлених правил поведінки у життя. На відміну від цивільної процесуальної форми, яка за своєю природою є статичним явищем, формалізм характеризується динамічністю і виступає кваліфікуючою ознакою поведінки певного суб'єкта. Сам факт закріплення в цивільному процесуальному законодавстві «формальностей» не перетворює автоматично їх у принципи цивільного судочинства, тим більше, що цивільна процесуальна форма, як вже зазначалося, є невід'ємною ознакою правосудної діяльності, її сутнісною характеристикою, за відсутності якої юрисдикційна діяльність взагалі не може визнаватися правосуддям.

У літературі з цивільного процесуального права наводяться різні дефініції принципів цивільного судочинства. Однак, на наш погляд, під ними слід розуміти нормативно закріплені вимоги, що відбивають цінності цивільного процесуального права, відтворюють стандарти справедливого судочинства та визначають порядок його здійснення, які пред'являються до суду й інших учасників судового процесу, що носять загальний, стабільний та імперативний характер, виконуючи регулятивну й інтерпретаційну функції щодо звичайних норм цивільного процесуального права [13, с. 81–87]. При цьому, незважаючи на те, що, на перший погляд, вимога щодо обов'язковості дотримання цивільної процесуальної форми, за допомогою якої, як вже зазначалося вище, робиться спроба розкривати зміст принципу процесуального формалізму, відповідає необхідним сутнісним характеристикам, на наш погляд, її не можна розглядати як основну засаду цивільного судочинства. Адже у науці доведено, що принципами не може бути визнано положення, які повторюють за змістом інші принципи або з них випливають. У свою чергу вимога щодо правильного застосування норм матеріального і процесуального права, здійснення процесуальних прав відповідно до цивільної процесуальної форми, за загальним правилом, вико-

ристовувалася при розкритті змісту принципу законності [10, с. 175], тобто, як зазначав О. Т. Боннер (O. T. Bonner), є невід'ємною його складовою і, відповідно, не може розглядатися як автономний принцип у системі принципів цивільного судочинства.

Частина 2 ст. 129 Конституції у редакції Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р. № 1401-VIII, ч. 3 ст. 2 ЦПК України в редакції Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. № 2147-VIII (надалі – ЦПК) не закріплюють серед основних засад судочинства принцип законності, натомість у п. 1 ч. 3 ЦПК проголошено принцип верховенства права. Однак, на наш погляд, доцільно приєднатися до думки тих науковців, які до змісту останнього включають й вимоги законності [11, с. 312–318]. Як вказує з цього приводу Венеціанська комісія, цей принцип означає, що приписів закону слід неухильно дотримуватись; ця вимога поширюється не лише на фізичних осіб, а й на владні структури, суб'єктів публічного та приватного характеру. Позаяк необхідна вимога законності висувається до діяльності посадових осіб, то вона також вимагає, щоб посадові особи мали повноваження на свої дії та діяли в межах наданих їм повноважень. Законність також передбачає, що жодна особа не може зазнати покарання, якщо вона не порушила раніше ухвалених приписів права, що вже набули чинності, та що за порушення закону має наставати відповідальність [14, с. 177–178].

Практика ЄСПЛ засвідчує, що останній також виходить з того, що дотримання вимог цивільної процесуальної форми є необхідною умовою забезпечення права на справедливий судовий розгляд і, відповідно, включається до змісту принципу верховенства права. Як приклад, у справі *Sokurenko and Strugun v. Ukraine* ЄСПЛ було встановлено порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, оскільки всупереч ст. 111¹⁸ ГПК Верховний Суд України, скасувавши постанову Вищого господарського суду України, не повернув справу на новий розгляд до нижчого суду й не припинив провадження у справі, а залишив в силі постанову апеляційного суду, хоча такі дії не були передбачені ГПК, тобто Верховний Суд України, не надавши жодних аргументів щодо прийняття такої постанови, вийшов за межі своїх повноважень шляхом свідомого порушення ГПК [15]. Натомість у справі *Adikanko and Basov-Grinev v. Russia* повернення одному із заявників позовної заяви у зв'язку з ненаданням потрібних доказів, оскільки останній не погоджувався з ухвалою суду й надавав власне тлумачення норм процесуального права, тобто умисно не дотримувався вимог цивільної процесуальної форми, було визнано правомірним і таким, що не призводить до порушення права на доступ до суду [16, § 46]. У справі *Karakutsya v. Ukraine* виконання Верховним Судом України вимог ст. 325 ЦПК 1963 р. щодо обмежувального строку в один рік з дня ухвалення судового рішення судом апеляційної інстанції для подання касаційної скарги було визнано правомірним і таким, що не призводить до порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ виходячи з того, що заявник не проявив сумлінності

в своїй справі [17], тобто недобросовісно здійснював свої процесуальні права та обов'язки.

Прояви формалізму під час здійснення правосуддя оцінюються неоднозначно. У більшості випадків їх визначають або взагалі як негативне явище [12, с. 60–62], або як таке, що становить загрозу встановленню істини у справі. Так, Є. В. Васьковський (Ye. V. Vaskovskiy) наголошує, що процесуальний формалізм при усій своїй необхідності становить велику небезпеку для розкриття в процесі матеріальної правди, оскільки недотримання сторонами встановленої законом форми або строків для здійснення якої-небудь дії тягне за собою її нікчемність, і, як наслідок, справа може бути вирішена неправильно і сторона понесе невинуватну шкоду [4, с. 99]. І. А. Бірюков (I. A. Biriukov), підкреслюючи, що процесуальний формалізм повинен бути основою правосуддя, все ж таки поділяє думку, що він може містити небезпеку для встановлення в судовому процесі матеріальної правди, оскільки судові рішення, які не відповідають вимогам справедливості, набувають вигляду законності. Крім того якби правосуддя здійснювалось тільки на підставі закону і не було залежним від судді, то це б було «механічним правосуддям» [18, с. 96, 98]. Е. М. Мурад'ян (E. M. Muradian) взагалі наголошує, що формалізм становить загрозу доступності правосуддя [19, с. 387]. У той же час можна зустріти й дещо протилежні підходи [6, с. 30]. Як приклад, на думку Жан-Луї Бержеля, за умови правильного дозування він виступає гарантією якісного правосуддя і захисту проти свавілля суддів. Формальності повинні бути збережені у межах, які забезпечують гарантії сторін у процесі [20, с. 565]. В. М. Трофименко (V. M. Trofymenko) зазначає, що формалізація процесу, з одного боку, надає можливість його суб'єктам мати чітке уявлення щодо передбаченої законом процедури, можливих рішень, а з іншого – звужує простір для дискреції, вільного розсуду та суб'єктивізму при застосуванні норм права, чим забезпечує прозорість правозастосовної діяльності, дію принципу правової визначеності як одного з найважливіших елементів верховенства права [12, с. 64–65]. Р. А. Султанов (R. A. Sultanov) констатує, що європейські стандарти розглядають процесуальні формальності як гарантії справедливого правосуддя, які захищають від судового свавілля, а необхідність здійснення діяльності лише у встановленій законом процесуальній формі випливає з тлумачення ЄСПЛ ст. 6 ЄКПЛ [21, с. 76].

Вбачається, що різне й у більшості випадків кардинально протилежне ставлення до проявів процесуального формалізму можна пояснити тим, що вітчизняні науковці, визначаючи сутність останнього, або ототожнюють його з процесуальною формою, або відштовхуються від загального уявлення про «формалізм» як явище, під яким у тлумачних словниках української мови зазвичай розуміється «дотримання зовнішньої форми в чому-небудь на шкоду суті справи; формальне ставлення до чого-небудь» [22, с. 1544], що вже від початку має негативне забарвлення. Разом з тим у зарубіжній літературі можна спостерігати використання даної категорії в різних значеннях, як-то: описової категорії, категорії критики, категорії соціології права тощо [23]. Як приклад, процесуаль-

ний формалізм визначається як правила гри, що мають неухильно дотримуватися для гарантій справедливого результату. При цьому він не має розглядатися як самоціль, оскільки процес не повинен перешкоджати здійсненню прав і *res iudicata* повинна уступати головній меті, якою є досягнення справедливості [24, с. 11]. Зустрічаються випадки характеристики процесуального формалізму як інструменту обмеження судової дискреції. Так, рішення суду має ґрунтуватися виключно на існуючих правилах, тобто воно не може визначатися нічим іншим крім них, включаючи цінності та переконання самого судді, що має забезпечувати передбачуваність та послідовність правозастосування, тобто демократичну легітимність. Разом з тим, підкреслюється, що виконання стримуючої функції формалізму можливо лише за умови існування системи чітко визначених правових норм, за допомогою яких можна вирішувати всі правові питання в конкретному випадку. У разі їх неоднозначності та невизначеності інтерпретація відповідних норм відбувається виходячи з вимог, сформульованих сторонами при зверненні до суду, «початкового наміру» законодавця про запровадження тієї чи іншої норми та цілей, які вони ставлять. При цьому суддя завжди повинен діяти неупереджено (*impartiality*), чуйно (*responsiveness*), тобто ухвалювати мотивовані судові рішення, та лояльно (*faithfulness*), що передбачає максимальне наближення судового рішення до закону, навіть якщо останній не дає відповіді на поставлене питання [25].

ЄСПЛ у своїх рішеннях наголошує на цінності та важливості дотримання формалізованих норм цивільного процесу, за допомогою яких сторонам забезпечується вирішення спору цивільного характеру, оскільки завдяки цьому може обмежуватися обсяг дискреції, дотримуватися рівність сторін, запобігати свавілля, створювати умови для ефективного вирішення спору та розгляду справи судом упродовж розумного строку, а також зберігатися юридична визначеність та повага до суду [26]. Натомість «надмірний формалізм» може суперечити вимозі забезпечення практичного та ефективного права на доступ до суду згідно з п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Це зазвичай відбувається у разі особливо вузького тлумачення процесуальної норми, що перешкоджає розгляду позову заявника по суті, із супутнім ризиком порушення його чи її права на ефективний судовий захист [27]. При проведенні оцінювання ЄСПЛ наголошує на питаннях «юридичної визначеності» та «належного здійснення правосуддя» як на двох основних елементах для проведення розмежування між надмірним формалізмом та прийнятним застосуванням процесуальних формальностей. Зокрема, ЄСПЛ виходить з того, що порушенням права на доступ до суду є випадки, коли норми не мають мету юридичної визначеності та належного здійснення правосуддя й утворюють свого роду перепону, яка перешкоджає вирішенню справи учасників судового процесу по суті компетентним судом [28]. Як приклад, прояви «надмірного формалізму» були встановлені тоді, коли апеляційний суд не взяв до уваги клопотання про поновлення пропущеного строку для пред'явлення апеляційної скарги, що міститься в супровідному листі, в якому наявні всі елементи, за допомогою яких можна було б кваліфікувати його як клопотання

про поновлення пропущеного строку за винятком відповідної назви [29]; заявник не мав можливості звернутися до суду, оскільки не міг вказати в позовній заяві своє постійне місце проживання через його відсутність, а зазначив лише адресу для направлення кореспонденції, однак суди наполягають на виконанні цієї вимоги, завідомо знаючи, що заявнику її виконати неможливо [30]; суд необґрунтовано відхилив клопотання заявника про забезпечення доказів і при цьому повернув позовну заяву, посилаючись на те, що до неї не додані докази, що обґрунтовують заявлені вимоги, які він просив витребувати [16, § 52–54]; апеляційний суд відхилив апеляційну скаргу заявника, який знаходився в місцях позбавлення волі, через направлення копій апеляційної скарги в рукописному вигляді, які дещо відрізнялися за змістом від первісної скарги, не беручи до уваги, що останній проявив сумлінність у виконанні вимог суду та зробив все, що від нього залежало [31].

Слід також наголосити на тому, що в своїх рішеннях ЄСПЛ, крім поняття «надмірний формалізм», використовує й категорію «правовий пуризм». Так, прояви даного явища були встановлені у справі *Sutyazhnik v. Russia*, коли рішення арбітражного суду, яке набрало законної сили, було скасовано в порядку нагляду з припиненням провадження у справі суто з підстави того, що спір носив некомерційний характер й не підлягав розгляду арбітражними судами, хоча у подальшому вимоги заявника були задоволені судом загальної юрисдикції. Ухвалюючи рішення, ЄСПЛ виходив з того, що хоча як принцип правила юрисдикції повинні дотримуватися, однак, враховуючи обставини даної справи, була відсутня соціальна потреба, яка б виправдовувала відступлення від принципу правової визначеності [32]. У справі *Shchurov v. Russia* підставою для скасування остаточного рішення суду в порядку нагляду було те, що вирішення питання про наявність захворювання, отриманого в результаті професійної діяльності, відноситься до виключної «прерогативи» органів охорони здоров'я, а не судів. ЄСПЛ, враховуючи положення національного законодавства щодо можливості оскарження рішень та постанов державних органів до суду, констатував, що наведене не може вважатися істотною помилкою в розумінні прецедентної практики Суду, тим більше, що вона могла бути усунута у звичайному порядку, тобто шляхом касаційного оскарження, що не було взято до уваги органом охорони здоров'я, який вирішив по закінченню року оскаржити судові рішення в порядку нагляду [33]. У справі *Bezrukovy v. Russia* правовий пуризм проявився в поновленні пропущеного строку для подання касаційної скарги одного зі співвідповідачів, який напередодні вже приєднувався до касаційної скарги, був присутній під час розгляду, але не висловив своїх зауважень щодо припинення провадження у справі. ЄСПЛ встановив, що, по-перше, причини, процесуального характеру, зазначені національним судом, не є фундаментальними. По-друге, скасування у подальшому рішення жодним чином не змінило обов'язок держави щодо виконання рішення суду, враховуючи статус ліквідованого співвідповідача як державної корпорації [34]. У справі *Esertas v. Lithuania* він виявився в тому, що при розгляді справи заявника національні суди не

взяли до уваги обставини, встановлені рішенням, яке набрало законної сили, між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, однак яке стосувалося іншого проміжку часу. Як зазначив ЄСПЛ, така ситуація схожа з подальшим скасуванням остаточного рішення суду, тому тягне за собою порушення принципу правової визначеності [35]. У рішеннях у справах *Comptcar, S.R.O. v. Slovakia* [36], *PSMA, Spol. S.R.O. v. Slovakia* [37], *Draft-Ova A.S. v. Slovakia* [38] поняття правовий пуризм протиставляється «фундаментальним недолікам та невдачам судочинства» та «помилкам фундаментального значення для судової системи».

Ураховуючи позицію ЄСПЛ, на наш погляд, можна сформулювати наступні висновки. По-перше, під процесуальним формалізмом слід розуміти вимогу неухильного виконання норм цивільного процесуального права під час розгляду та вирішення справи, яка поширюється не лише на суд, а й на всіх інших учасників судового процесу. При цьому він є необхідною умовою належного відправлення правосуддя, оскільки завдяки йому використання судами дискреційних повноважень чітко обумовлено з вказівкою випадків та відповідного обсягу, чим запобігаються випадки свавілля, забезпечується передбачуваність застосування закону й, відповідно, дотримуються гарантії права на справедливий судовий розгляд.

По-друге, слід проводити розмежування таких понять, як процесуальний формалізм, надмірний формалізм та правовий пуризм. Надмірний формалізм на відміну від процесуального формалізму передбачає механічне дотримання норм процесуального права безвідносно до врахування доцільності цього, виходячи з конкретних обставин справи. Іншими словами, дотримання норм процесуального права здійснюється не задля належного відправлення правосуддя, а перетворюється у самоціль процесуальної діяльності суду. При цьому останній не враховує «здійсненність» та доцільність вимог, що висувуються до процесуальних дій учасників судового процесу, об'єктивної можливості їх виконання при сумнівному ставленні осіб до своїх процесуальних прав та обов'язків, а також впливу наслідків їх невиконання на здатність здійснювати розгляд і вирішення цивільної справи. За загальним правилом, надмірний формалізм зовні проявляється у «законній» діяльності суду, однак остання має наслідком створення бар'єрів, що перешкоджають або унеможливають реалізацію права на справедливий судовий розгляд. У свою чергу правовий пуризм є крайнім проявом надмірного формалізму, тобто становить надто бюрократичне дотримання норм процесуального права, й завжди призводить до порушення принципу правової визначеності, оскільки пов'язаний або зі скасуванням правильного по суті й такого, що набрало законної сили судового рішення, без наявної соціальної потреби в цьому чи потреби в усуненні фундаментальних помилок правозастосування, або ставить під сумнів обставини, встановлені остаточним судовим рішенням, що може бути прирівняне до його скасування.

По-третє, з метою недопущення надмірного формалізму або правового пуризму суд у разі виникнення потреби відступу від положень чинного

процесуального законодавства зобов'язаний в обов'язковому порядку мотивувати доцільність цього, посилаючись на необхідність дотримання принципу пропорційності з метою збереження балансу між приватними та публічними інтересами.

Висновки. Отже, під процесуальним формалізмом слід розуміти вимогу неухильного виконання норм цивільного процесуального права під час розгляду та вирішення справи, яка поширюється не лише на суд, але й на всіх інших учасників судового процесу, є складовою принципу верховенства права й не становить самостійний принцип у системі принципів цивільного судочинства. Його не слід ототожнювати з цивільною процесуальною формою, оскільки він є лише як наслідок її існування, що проявляється в діяльності по втіленню встановлених правил поведінки у життя. На відміну від цивільної процесуальної форми, яка за своєю природою є статичним явищем, процесуальний формалізм характеризується динамічністю та виступає кваліфікуючою ознакою поведінки певного суб'єкта. Процесуальний формалізм є необхідною умовою належного відправлення правосуддя, адже завдяки йому використання судами дискреційних повноважень чітко обумовлено з вказівкою випадків та відповідного обсягу, чим запобігає свавілля, забезпечується передбачуваність застосування закону й, відповідно, дотримуються гарантії права на справедливий судовий розгляд. Його не слід ототожнювати з надмірним формалізмом і правовим пуризмом, які за своєю сутністю є негативними явищами і призводять до порушення права на справедливий судовий розгляд.

Список літератури:

1. Постанова Верховного суду від 08.05.2018 р., судова справа № 672/455/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73901640> (дата звернення 10.11.2018).
2. Постанова Верховного Суду від 23.05.2018 р., судова справа № 309/133/14-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74376052> (дата звернення 10.11.2018).
3. Постанова Верховного Суду від 13.06.2018 р., судова справа № 910/10616/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74767230> (дата звернення 10.11.2018).
4. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. В. А. Торсинова. Москва : Зерцало, 2003. 464 с.
5. Штефан О. О. Цивільне процесуальне право у схемах : навч. посіб. Київ : МАУП, 2004. 208 с.
6. Чернооченко С. І. Цивільний процес : навч. посібник для вузів / 3-е вид., переробл. та доп. Київ : Центр учбової літ-ри, 2014. 417 с.
7. Ференц-Сороцкий А. А. Процессуальный формализм или процессуальная экономия? *Правоведение*. 1991. № 4. С. 31–35.
8. Гражданское процессуальное право России : учебник для вузов / под ред. М. С. Шакарян. Москва : Юрист, 2002. 634 с.
9. Фурсов Д. А., Харламова И. В. Теория правосудия в кратком трехтомном изложении по гражданским делам. Том второй : Гражданское судопроизводство как форма отправления правосудия. Москва : Статут, 2009. 599 с.
10. Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
11. Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Право, 2016. 600 с.

12. Трофименко В. М. Теоретичні та правові основи диференціації процесуальної форми у кримінальному судочинстві : монографія. Харків : ТОВ «Оберіг», 2016. 304 с.
13. Сакара Н. Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 142. С. 77–89. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.142.141022>.
14. Верховенство права (доповідь, схвалена Венеціанською комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
15. *Sokurenko and Strygun v. Ukraine*, no. 29458/04, 29465/04, § 26-27, 20 July 2006.
16. *Adikanko and Basov-Grinev v. Russia*, no. 2872/09, 20454/12, 13 March 2018.
17. *Karakutsya v. Ukraine*, no. 18986/06, § 59-61, 16 February 2017.
18. Бірюков І. А. Справедливість та її місце в цивільному судочинстві. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 10. С. 93–98.
19. Мурадян Э. М. Судебное право. Санкт-Петербург : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр пресс», 2007. 584 с.
20. Бержель Жан-Луи. Общая теория права. Москва : NOTABENE, 2000. 576 с.
21. Султанов А. Р. Формализм гражданского процесса и стандарты справедливого правосудия. *Вестник гражданского процесса*. 2012. № 3. С. 73–93.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
23. Legal Formalism. *Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* / Editors-in-Chief Neil J. Smelser, Paul B. Baltes. Vol. 13. Amsterdam – Paris – New York – Oxford – Shannon – Singapore – Tokyo: ELSEVIER, 2001. P. 8634–8638.
24. Uzelach A. Goals of Civil Justice and Civil Procedure in the Contemporary World. *Goals of Civil Justice and Civil Procedure in the Contemporary Judicial Systems* / Alan Uzelach (ed.). Springer, 2014. P. 3–29.
25. Peters C. J. Legal Formalism, Procedural Principles, and Judicial Constraint in American Adjudication. URL: https://www.springer.com/cda/content/document/cda_downloadaddocument/9783319191799-c2.pdf?SGWID=0-0-45-1514076-p177389808 (дата звернення 10.11.2018).
26. *Zubac v. Croatia*, no. 40160/12, § 96, 5 April 2018.
27. *Běleň and Others v. The Czech Republic*, no. 47273/99, § 50-51, 69, ECHR 2002-IX.
28. *Kart v. Turkey* [GC], no. 8917/05, § 79, ECHR 2009.
29. *Frida, LLC v. Ukraine*, no 24003/07, § 38, 08 December 2016.
30. *Sergey Smirnov v. Russia*, no 14085/04, § 29-32, 22 December 2009.
31. *Parol v. Poland*, no. 65379/13, § 45-48, 11 October 2018.
32. *Sutyazhnik v. Russia*, no. 8269/02, § 36-38, 23 July 2009.
33. *Shchurov v. Russia*, no. 40713/04, § 22-25, 29 March 2011.
34. *Bezrukovy v. Russia*, no. 34616/02, § 37-41, 10 May 2012.
35. *Esertas v. Lithuania*, no. 50208/06, § 25-28, 31 May 2012.
36. *Compcar, S.R.O. v. Slovakia*, no. 25132/13, § 64, 9 June 2015.
37. *PSMA, Spol. S.R.O. v. Slovakia*, no. 42533/11, § 70, 9 June 2015.
38. *Draft-Ova A.S. v. Slovakia*, no. 72493/10, § 78, 9 June 2015.

References:

1. Postanova Verkhovnoho sudu vid 08.05.2018 r., sudova sprava № 672/455/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73901640>.
2. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 23.05.2018 r., sudova sprava № 309/133/14-ts. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74376052>.
3. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 13.06.2018 r., sudova sprava № 910/10616/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74767230>.
4. Vas'kovskij, E.V. (2003). Uchebnik grazhdanskogo processa / V. A. Torsinov (Ed.). Moscow: Izd-vo «Zercalo» [in Russian].

5. Shtefan, O.O. (2004). Tsyvilne protsesualne pravo u skhemakh. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
6. Chornoochenko, S.I. (2014). Tsyvilnyi protses. Kyiv: Tsentр uchbovoi lit-ry [in Ukrainian].
7. Ferenc-Sorockij, A.A. (1991). Processual'nyj formalizm ili processual'naja jekonomija? *Pravo-vedenie – Jurisprudence*, 4, 31–35 [in Russian].
8. Shakarjan, M.S. (Ed.) (2002). Grazhdanskoe processual'noe pravo Rossii. Moscow: Jurist [in Russian].
9. Fursov, D.A., Harlamova, I.V. (2009). Teoriya pravosudija v kratkom trehtomnom izlozhenii po grazhdanskim delam. Vol. 2: Grazhdanskoe sudoproizvodstvo kak forma otpravlenija pravosudija. Moscow: Statut [in Russian].
10. Komarov, V.V., Bihun, V.A., Barankova, V.V. et al. (2011). Kurs tsyvilnoho protsesu. V.V. Komarov (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
11. Tkachuk, O.S. (2016). Problemy realizatsii sudovoi vlady u tsyvilnomu sudochynstvi. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
12. Trofymenko, V.M. (2016). Teoretychni ta pravovi osnovy dyferentsiatsii protsesualnoi formy u kryminalnomu sudochynstvi. Kharkiv: TOV «Oberih» [in Ukrainian].
13. Sakara, N.Yu. (2018). Osnovni zasady tsyvilnoho sudochynstva ta rozumnist strokiv rozghliadu spravy sudom. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality*, issue 142, 77–89. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.142.141022> [in Ukrainian].
14. Verkhovenstvo prava (dopovid, skhvalena Venetsianskoiu komisiieiu na 86-mu plenarnomu zasidanni 25–26 bereznia 2011 roku) (2011). *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 10, 168–184 [in Ukrainian].
15. *Sokurenko and Strygun v. Ukraine*, no. 29458/04, 29465/04, § 26–27, 20 July 2006.
16. *Adikanko and Basov-Grinev v. Russia*, no. 2872/09, 20454/12, 13 March 2018.
17. *Karakutsya v. Ukraine*, no. 18986/06, § 59–61, 16 February 2017.
18. Biriukov, I.A. (2010). Spravedlyvist ta yii mistse v tsyvilnomu sudochynstvi. *Biuletен ministerstva yustytysii Ukrainy – Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, 10, 93–98 [in Ukrainian].
19. Murad'jan, Je.M. (2007). Sudebnoe pravo. St. Petersburg: Izd-vo R. Aslanova «Juridicheskij centr press» [in Russian].
20. Berzhel', Zhan-Lui (2000). Obshhaja teoriya prava. Moscow: NOTABENE [in Russian].
21. Sultanov, A.R. (2012). Formalizm grazhdanskogo processa i standarty spravedlivogo pravosudija. *Vestnik grazhdanskogo processa – Herald of civil procedure*, 3, 73–93 [in Russian].
22. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy. (2005). V.T. Busel (Ed.). Kyiv: Irpin: VTF «Perun» [in Ukrainian].
23. Legal Formalism (2001). *Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Neil J. Smelser, Paul B. Baltes (Ed.). Amsterdam – Paris – New York – Oxford – Shannon – Singapore – Tokyo: ELSEVIER, Vol. 13, 8634–8638.
24. Uzelach, A. (2014). Goals of Civil Justice and Civil Procedure in the Contemporary World. *Goals of Civil Justice and Civil Procedure in the Contemporary Judicial Systems*. Alan Uzelach (Ed.). Springer, 3–29.
25. Peters, C. J. Legal Formalism, Procedural Principles, and Judicial Constraint in American Adjudication. URL: https://www.springer.com/cda/content/document/cda_downloaddocument/9783319191799-c2.pdf?SGWID=0-0-45-1514076-p177389808.
26. *Zubac v. Croatia*, no. 40160/12, § 96, 5 April 2018.
27. *Běleň and Others v. The Czech Republic*, no. 47273/99, § 50–51, 69, ECHR 2002-IX.
28. *Kart v. Turkey* [GC], no. 8917/05, § 79, ECHR 2009.
29. *Frida, LLC v. Ukraine*, no 24003/07, § 38, 08 December 2016.
30. *Sergey Smirnov v. Russia*, no 14085/04, § 29–32, 22 December 2009.
31. *Parol v. Poland*, no. 65379/13, § 45–48, 11 October 2018.
32. *Sutyazhnik v. Russia*, no. 8269/02, § 36–38, 23 July 2009.
33. *Shchurov v. Russia*, no. 40713/04, § 22–25, 29 March 2011.
34. *Bezrukovy v. Russia*, no. 34616/02, § 37–41, 10 May 2012.

35. *Esertas v. Lithuania*, no. 50208/06, § 25–28, 31 May 2012.
36. *Compcar, S.R.O. v. Slovakia*, no. 25132/13, § 64, 9 June 2015.
37. *PSMA, Spol. S.R.O. v. Slovakia*, no. 42533/11, § 70, 9 June 2015.
38. *Draft-Ova A.S. v. Slovakia*, no. 72493/10, § 78, 9 June 2015.

Sakara N. Y., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of Civil Procedure Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkov, Ukraine.

e-mail : Sakaranatasha@gmail.com ; ORCID 0000-0001-8501-3756

Phenomenon of formalism in civil procedure

The article analyzes the existing in the scientific literature point of view on the essence of the procedural formalism and justifies that it should not be identified with the civil procedural form. It acts as a consequence of its existence and is always manifested in the activity of translating the established rules of behavior into practice. In contrast to the civil procedural form, which by its nature is a static phenomenon, procedural formalism is characterized by dynamism and acts as a qualifying sign of the behavior of a particular subject. At the same time, the fact of the obligatory observance of civil procedural form does not turn it into an independent principle of civil proceedings, since this requirement is a necessary condition for ensuring the right to a fair trial and, accordingly, is included in the content of the rule of law principle.

The author, taking into account the position of the ECHR, concludes that procedural formalism should be understood as the requirement of strict compliance with civil procedural law during consideration and resolution of cases, which applies not only to the court, but to all other participants of the trial. It is a prerequisite for the proper administration of justice, because it allows the courts to use discretionary powers clearly stipulated with cases and an appropriate amount, which prevents arbitrariness, ensures predictability of the law and, accordingly, guarantees the right to a fair trial. At the same time, it should not be confused with excessive formalism and legal purism, which in their essence are negative phenomena and lead to a violation of the right to a fair trial. Excessive formalism, unlike procedural formalism, provides for mechanical compliance with the rules of procedural law, regardless of the appropriateness of this. At the same time, legal purism is an extreme manifestation of excessive formalism and always leads to a violation of the principle of legal certainty, since it is associated with abolition of the correct and final courts decision, without of a social need or the need to eliminate the fundamental error, or questioned the circumstances established by the final courts decision, which can be equated to its repeal.

Keywords: procedural formalism; civil procedural form; the right to a fair trial; excessive formalism; legal purism.

Надійшла до редколегії 15.11.2018 р.

Лимарь Ірина Володимирівна,
аспірантка кафедри цивільного процесу,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: 0664052710@ukr.net
ORCID 0000-0002-2481-4899

doi: 10.21564/2414–990x.143.143333
УДК 347.952

РЕФОРМА СИСТЕМИ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ: ПЕРЕДУМОВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Окреслено сучасний стан розвитку виконавчого провадження в Україні, досліджено основні новели законодавства щодо примусового виконання судових рішень у цивільному судочинстві України, зміни в організації роботи органів державної виконавчої служби, впровадження зарубіжного доступу та адаптація процедури примусового виконання судових рішень до європейських стандартів, які впливають на взаємодію судових органів та органів примусового виконання судових рішень. Розглянуто новели цивільного процесуального законодавства у виконавчому провадженні у зв'язку із набранням чинності нової редакції ЦПК України, Закону України «Про виконавче провадження», «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» та інших нормативно-правових актів в рамках судової реформи.

Ключові слова: виконавче провадження; державні виконавці; приватні виконавці; примусове виконання рішень; новели виконавчого провадження; недоліки виконавчого провадження; єдиний електронний реєстр боржників; стягувач; боржник; виконавець.

Лымарь И. В., аспирантка кафедры гражданского процесса, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail : 0664052710@ukr.net ; ORCID 0000-0002-2481-4899

Реформа системы исполнения судебных решений: предпосылки и перспективы развития

В статье исследуются проблемы института исполнения судебных решений, новации института принудительного исполнения решений в Украине, их преимущества и недостатки. Рассматриваются новеллы гражданского процессуального законодательства в исполнительном производстве в связи со вступлением в силу новой редакции ГПК Украины, Закона Украины «Об исполнительном производстве», «Об органах и лицах, осуществляющих принудительное исполнение судебных решений и решений других органов» и других нормативно-правовых актов в рамках судебной реформы.

Ключевые слова: исполнительное производство; государственные исполнители; частные исполнители; принудительное исполнение решений; новеллы исполнительного производства; недостатки исполнительного производства; единый электронный реестр должников; взыскатель; должник; исполнитель.

Вступ. Актуальність дослідження обумовлюється пошуком оптимальних моделей підвищення ефективності виконання судових рішень у цивільних справах. Належне та своєчасне виконання судових рішень є суттєвим елементом ефективного функціонування судової системи і системи органів державної влади в цілому, складовою права на справедливий суд та разом із цим нерозривно пов'язане з правом кожної людини на судовий захист та відновлення порушених прав. Однак реалізація суб'єктивного права на судовий захист нерідко ускладнюється чималою кількістю невиконаних рішень судів, порушенням строків виконавчого провадження. У той же час прийняття нових законодавчих актів, які внесли чимало змін у сферу виконавчого провадження, по-новому актуалізують дослідження, присвячені примусовому виконанню рішень, проблематиці невиконання, несвоєчасного виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів, взаємовідносин суду та органів примусового виконання рішень, у дослідженні і аналізі суті яких полягає актуальність теми.

Стан дослідження. Проблемні питання правового регулювання примусового виконання судових рішень, питання ефективності роботи органів та осіб, які здійснюють примусове виконання рішень, тією чи іншою мірою досліджувалися такими відомими вченими-процесуалістами, як М. Г. Авдюков (M. G. Avdyukov), Ю. В. Білоусов (U. V. Bilousov), В. А. Бігун (V. A. Bigun), С. С. Бичкова (S. S. Bichkova), Д. Х. Валєєв (D. Kh. Valyev), Є. В. Васьковський (Є. V. Vaskovsky), М. А. Вікут (M. A. Vikut), М. А. Гурвич (M. A. Gurvich), К. В. Гусаров (K. V. Gusarov), В. В. Комаров (V. V. Komarov), В. М. Притуляк (V. M. Pritulyak), В. І. Тертишніков (V. I. Terticshnikov), М. К. Треушніков (M. K. Treoushnikov), С. Я. Фурса (S. Ya. Fursa), М. Й. Штефан (M. J. Stefan), Є. О. Харитонов (Є. O. Kharitonov), О. І. Харитонова (O. I. Kharitonova), С. В. Щербак (S. V. Shcherbak), М. К. Юков (M. K. Yukov), С. О. Якимчук (S. O. Yakimchuk) та іншими вітчизняними і зарубіжними науковцями.

Метою статті є розгляд новел, переваг та недоліків функціонування інституту виконавчого провадження та удосконалення ефективності судової влади в Україні.

Вклад основного матеріалу. Статтею 124 Конституції України встановлено, що судові рішення є правозастосовчими актами і обов'язковими до виконання на всій території України [1]. Однак навіть це не гарантує їх належного виконання. Стан ефективності роботи виконавчої служби знаходиться на дуже низькому рівні у першу чергу через існуючі в Україні системні проблеми як у законодавстві, так і у правозастосовній практиці, відсутність нерозривної взаємодії суду та державних виконавців протягом усього періоду виконання рішення. Нині в Україні виконуються, за різними оцінками, від 2 до 25 відсотків судових рішень. Україна посідає перше місце за кількістю справ, які знаходяться на розгляді в ЄСПЛ з підстав несвоєчасного виконання рішень національних судів [2, с. 14].

Пілотним рішенням ЄСПЛ у справі «Іванов проти України» визнано невиконання рішень національних судових органів в Україні структурною

проблемою, яка залишається невирішеною, у зв'язку з чим сторони, права яких порушені, не мають ефективних засобів правового захисту [3]. З огляду на те, що вищезгадане рішення залишається не виконаним, а системна проблема невиконання рішень національних судів не вирішеною, Велика Палата ЄСПЛ рішенням у справі «Бурмич та інші проти України» виключила зі списку заяв, що підлягають розгляду, 12 143 заяви проти України, які стосуються невиконання рішень національних судів, і передала до Комітету Міністрів Ради Європи з метою їх оброблення в рамках заходів загального характеру, які повинна вжити Україна під наглядом цього органу. Затримання виконання судового рішення може бути виправданим лише за виняткових обставин, проте таке затримання не може бути настільки тривалим, аби була знищена сама сутність того права, яке захищається ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ [4]. ЄСПЛ у справах зазначає, що без остаточного виконання судового рішення право на доступ до правосуддя було б ілюзорним, конституційні гарантії громадян у цьому разі зводяться нанівець, а прийняття справедливого правосудного рішення повністю втрачає свою значущість та силу [5; 6].

У Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи «Виконання рішень ЄСПЛ» № 1787 (2011) від 26.01.2011 р. із серйозним занепокоєнням зазначається, що в Україні продовжують існувати основні системні недоліки, які спричиняють чимало випадків порушення Конвенції, що повторюються, і які серйозно підривають верховенство права. Ці проблеми пов'язані, зокрема, із хронічним невиконанням рішень національних судів [7].

Обов'язковість рішень суду віднесено до основних засад судочинства, оскільки вони мають спеціальний правовий статус, процедуру ухвалення, забезпечувану судом системою гарантій. Неможливість виконання рішення суду зводить нанівець реалізацію права на судовий захист.

Фактичне виконання рішень не тільки поновлює порушені права фізичних та юридичних осіб, а й сприяє зміцненню законності і правопорядку в суспільстві, є відображенням якості функціонування всього механізму правового регулювання суспільних відносин.

Прагнення України до членства в ЄС та обрання європейського вектору розвитку держави та стандартів здійснення правосуддя зумовили необхідність комплексного реформування цивільного процесуального законодавства, в тому числі і в частині підвищення ефективності виконання судових рішень. Реформою органів системи виконання, розпочатою в минулому році в Україні, запроваджено змішану систему примусового виконання рішень та введено інститут приватних виконавців, що викликало потребу в реформуванні державної системи примусового виконання, основних засад процесу виконавчого провадження. З метою підвищення ефективності діяльності органів та осіб, які здійснюють примусове виконання рішень, 2 червня 2017 р. Верховною Радою України прийнято два закони України «Про виконавче провадження» та «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» [8; 9], якими запроваджено чимало змін у систему примусового

виконання рішень, основною метою яких є усунення недоліків та перепон, що виникають у процесі примусового виконання судових рішень, захист прав та інтересів стягувачів у виконавчому провадженні, посилення відповідальності недобросовісних боржників, розвантаження державних виконавців органів державної виконавчої служби.

Міністерством юстиції України 7 червня 2017 р. запущено загальнонаціональний проект «Я маю право», у якому створено окремий напрямок, присвячений виконавчому провадженню з назвою «Я маю право на виконання рішення суду». Окрема увага в рамках цього напрямку приділена популяризації добровільного виконання судових рішень. Планується проведення заходів, спрямованих на збільшення прозорості роботи органів примусового виконання рішень, як-от: створення інтерактивної онлайн-мапи системи державної виконавчої служби з оперативними даними показників роботи кожного відділу, звітування про роботу державної виконавчої служби перед ЗМІ та громадськістю, створення сервісних центрів державної виконавчої служби, запуск системи перевірки якості надання послуг в органах державної виконавчої служби та ін.

До найбільш значимих новел примусового виконання судових рішень можна віднести: По-перше, перехід до змішаної системи виконання рішень та запровадження поряд із державними виконавцями інституту приватних виконавців, які наділені всім спектром повноважень державних виконавців, окрім обмежень щодо деяких категорій справ (наприклад, де стягувачем або боржником є держава, рішення адміністративних судів, рішень про виселення та вселення фізичних осіб, рішень, за якими боржниками є діти або фізичні особи, визнані недієздатними чи цивільна дієздатність осіб яких обмежена та ін.).

Діяльність приватних виконавців характеризується досить позитивно, ефективність їх роботи значно вища, ніж державних. Звичайно, суттєвого розвантаження державної виконавчої служби поки не відбулося, оскільки станом на кінець 2017 р. 945 кандидатів у приватні виконавці пройшли навчання, із яких успішно склали іспити 123 претенденти, та тільки 80 приватних виконавців вже внесено до відповідного реєстру і які почали працювати [10]. Однак міністр юстиції України стверджує: «Якщо наступного року заявиться ще 1 тис. приватних виконавців, то вони вже можуть скласти серйозну конкуренцію державним, яких нараховується до 4 тис. А це може стати проривом у досягненні поставленої мети – за 5 років вийти на середньоєвропейський рівень виконання судових рішень, який становить 50–70 %» [11].

Проблемними питаннями реформування виконавчого провадження є й відсутність єдиної позиції щодо підпорядкованості та правового статусу приватних виконавців. Відсутня чітка позиція стосовно кінцевої форми системи примусового виконання судових рішень, чи вона буде змішана, чи поступово відбудеться повний перехід до системи приватних виконавців, чи можливо залишиться нинішній «експериментальний» стан справ.

Існують різні погляди на систему як державного, так і приватного виконання рішень серед науковців та практиків. Поділяємо думку Василя Бонтлаба,

що формування інституту приватних виконавців сприятиме підвищенню рівня виконання рішень юрисдикційних органів у цивільних справах, розвантажить органи державної виконавчої служби (що створить об'єктивні передумови для більш ефективної роботи державних виконавців), зменшить рівень корупції в органах виконавчої служби (оскільки монополія державного виконання буде порушена альтернативними суб'єктами виконавчого процесу), довіра до органів судової влади зростатиме, а прийняте судове рішення матиме більш прогнозовані, реалістичні наслідки для сторін цивільної справи, що сприятиме формуванню в Україні громадянського суспільства, правової держави [12, с. 6].

Безумовно, кардинальні зміни в системі примусового виконання судових рішень потребують поступового прийняття та перегляду нормативно-правової бази в галузі виконавчого провадження, основними орієнтирами яких повинні бути: підвищення ефективності виконавчої діяльності органів та осіб, які здійснюють примусове виконання рішень, удосконалення єдиного механізму функціонування системи органів виконання судових рішень, визначення балансу між захистом прав стягувачів і боржників, упровадження в дію стандартів справедливості виконавчого провадження та запровадження дієвих стимулів добровільного виконання судових рішень, заходів впливу на недобросовісних боржників, удосконалення зручності і взаємосумісності інформаційних систем, з якими безпосередньо пов'язаний виконавчий процес, підвищення рівня інформованості громадськості та відкритість діяльності органів виконання.

Другою новелою примусового виконання рішень стало скасування строків добровільного виконання судових рішень боржником. Відтепер примусове виконання рішення починається з дня відкриття виконавчого провадження. До прийняття нової редакції Закону України «Про виконавче провадження» [13] державний виконавець визначав строк добровільного виконання боржником рішення до 7 днів (у разі виконання рішення про примусове виселення боржника – до 15 днів).

Нововведення є досить спірним, оскільки добросовісний боржник фактично позбавлений права виконати рішення добровільно, не сплачуючи виконавчого збору. Піддаючи критиці це положення, О. Кузь зазначає, що не надання боржнику строку для добровільного виконання рішення може взагалі знищити в добросовісного боржника намір на самостійне виконання рішення. Скасування можливості добровільного виконання рішення з одночасним покладенням на боржника додаткових фінансових витрат може викликати зворотній ефект, адже знищується стимул для добровільного виконання рішення [14].

Третім суттєвим нововведенням стало поглиблення інформаційного забезпечення процесу примусового виконання, а саме – запровадження автоматизованої системи виконавчого провадження (далі АСВП), у якій передбачені реєстрація виконавчих документів, документів виконавчого процесу та фіксування виконавчих дій.

АСВП передбачено також формування Єдиного реєстру боржників, інформація в якому є відкритою та розміщується на офіційному сайті Міністерства

юстиції України. Статтею 9 Закону України «Про виконавче провадження» на нотаріусів та осіб, які здійснюють реєстрацію майна, покладено обов'язок повідомляти органи виконавчої служби про майно, щодо якого звернулася до них особа, яка внесена до Єдиного реєстру боржників, та відмовити у вчиненні нотаріальних дій, навіть у разі відсутності накладення арешту на майно. Укладення правочину щодо цього майна, що призвело до неможливості задоволення вимог стягувача, є підставою для визнання такого правочину недійсним [8].

Уключення відомостей про боржника до Єдиного реєстру боржників здійснюється одночасно з винесенням постанови про відкриття виконавчого провадження, а виключення – із винесенням постанови про закінчення виконавчого провадження, поверненням виконавчого документа стягувачу або до суду в день установлення виконавцем факту відсутності заборгованості за виконавчими документами про стягнення періодичних платежів.

Четвертою новелою є зобов'язання стягувача перед поданням заяви про відкриття виконавчого провадження сплатити авансовий внесок у розмірі та з урахуванням винятків в установлених законодавством залежно від характеру спору, стягувача та боржника. На нашу думку, нововведення є досить не однозначним, оскільки, урахуовуючи низьку ефективність роботи органів виконання, покладення на стягувача додаткових витрат не можна вважати виваженим кроком на шляху реформування галузі виконавчого провадження.

Не можна не відзначити зміни в напрямку збільшення обов'язків боржників, серед яких допуск в установленому законом порядку виконавця до житла та інших володінь, що належать йому, або якими він користується, для проведення виконавчих дій – надання пояснень за фактами невиконання рішень або законних вимог виконавця чи іншого порушення вимог законодавства про виконавче провадження; установлення у спорах майнового характеру обов'язку боржника подати декларацію про його доходи та майно, про що виконавець зазначає в постанові про відкриття виконавчого провадження; повідомлення виконавця про зміну відомостей, зазначених в декларації про доходи та майно боржника, не пізніше наступного робочого дня з дня виникнення відповідних обставин.

Погоджуємося з думкою Н. Коваленко щодо спірності ефективності останніх двох нововведень на стадії примусового виконання рішень, а не на стадії судового розгляду справи [15].

Серед **інших змін** необхідно зазначити про: збільшення строку пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання від одного до трьох років, окрім виконавчих документів, за якими стягувачем є держава або державний орган, що можуть бути пред'явлені до примусового виконання протягом трьох місяців; наділення виконавців новим повноваженням – складання протоколів про адміністративне правопорушення за невиконання законних вимог виконавця та порушення вимог Закону України «Про виконавче провадження»; внесення деяких змін і у сам процес виконавчого провадження, наприклад, щодо майна, на яке не може бути звернено стягнення за виконавчими документами,

можливості передачі виконавчого документа, випадків та підстав повернення виконавчого документа стягувачу тощо.

У березні 2018 р. Кабінет Міністрів України виніс на розгляд Верховної Ради комплексний законопроект, підготовлений Міністерством юстиції, яким планується внести зміни до Законів України «Про виконавче провадження» та «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», у якому будуть ураховані думки та пропозиції професійної спільноти приватних виконавців [16]. Проектом Закону пропонується удосконалити процедуру здійснення примусового виконання рішень органами державної виконавчої служби та приватними виконавцями, усунути деякі колізії в законодавстві.

Висновки. Ефективність системи виконання судових рішень є і науковим, і прикладним завданням, без вирішення якого неможливо забезпечити ні конституційні, ні міжнародно-правові гарантії доступу до правосуддя, а належний рівень організації виконавчого провадження сприяє підвищенню довіри до судової влади, її ефективності та дії права в цілому. Завдання суду не обмежується ухваленням судових рішень. Після набрання законної сили судовим рішенням на суд покладаються повноваження щодо вирішення процесуальних питань, пов'язаних з його виконанням, та здійсненням судового контролю за виконавчим провадженням, належною реалізацією посадовими особами власних повноважень під час виконання ними рішень суду з кінцевою метою його реального та своєчасного виконання.

Список літератури:

1. Конституція України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 18.07.2018).
2. Гончаренко Є. Переваги та недоліки запровадження інституту приватних виконавців в Україні. *Юридична газета*. 2016. № 16 (514). С. 14–15.
3. Рішення ЄСПЛ Іванов проти України від 15 жовтня 2010 р., заява № 40450/04. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_479/page2 (дата звернення: 18.07.2018).
4. Комаров В. В., Бігун В. А., Баранкова В. В. Курс цивільного процесу : підручник. Харків : Право, 2011. 1352 с.
5. Рішення Європейського суду з прав людини від 20 липня 2004 р., заява № 60750/00. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_226/print1442832375436564 (дата звернення 29.08.2018).
6. Рішення Європейського суду з прав людини від 7 травня 2002 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_045/print1442832375436564 (дата звернення 29.08.2018).
7. Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи «Виконання рішень ЄСПЛ» № 1787 (2011) від 26 січня 2011 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/1188_rez_1787.htm (дата звернення: 20.07.2018).
8. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> (дата звернення: 20.07.2018).
9. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1403-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19> (дата звернення: 20.07.2018).
10. Міністерство юстиції. Результати роботи виконавчої служби у 2017 році та плани на поточний рік. URL: http://zib.com.ua/ua/131113-privatni_vikonavci_pracyuyut_shvidshe_za_derzhavnih_ministr.html (дата звернення: 26.07.2018).

11. Закон і бізнес. Приватні виконавці працюють швидше за державних, – міністр. URL: http://zib.com.ua/ua/131113-privatni_vikonavci_pracyuyut_shvidshe_za_derzhavnih_ministr.html (дата звернення: 16.07.2018).
12. Бонтлаб В. Новели правового регулювання виконання судових рішень у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 4–9.
13. Про виконавче провадження: Закон України від 21.04.1999 р. № 606-XIV. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6BQ00I.html (дата звернення 01.08.2018).
14. Кузь А. Новеллы исполнительного производства (часть первая). ЮРЛИГА. URL: http://jurliga.ligazakon.ua/blogs_article/600.htm (дата звернення: 03.09.201).
15. Коваленко Н. Новели примусового виконання рішень: більше діла, менше слів. ЛІГА. Блоги. URL: <http://blog.liga.net/user/nkovalko/article/27151> (дата звернення: 03.09.201).
16. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо примусового виконання судових рішень і рішень інших органів»: від 26.03.2018 р. № 8198. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6BQ00I.html (дата звернення 27.07.2018).

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
2. Honcharenko, Ye. (2016). Perevahy ta nedoliky zaprovadzhennia instytutu pryvatnykh vykonavtsiv v Ukraini. *Yurydychna hazeta, issue 16 (514), 14–15* [in Ukrainian].
3. Rishennia YeSPL Ivanov proty Ukrainy vid 15 zhovtnia 2010 r., zaiava № 40450/04. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_479/page2.
4. Komarov, V.V., Bihun, V.A., Barankova, V.V. (2011). Kurs tsyvilnoho protsesu. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
5. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny vid 20 lypnia 2004 r., zaiava № 60750/00. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_226/print1442832375436564.
6. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny vid 7 travnia 2002 r. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_045/print1442832375436564.
7. Rezoliutsiia Parlamentskoi asamblei Rady Yevropy «Vykonannia rishen YeSPL» № 1787 (2011) vid 26 sichnia 2011 r. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/1188_rez_1787.htm.
8. Pro vykonavche provadzhennia: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 r. № 1404-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19>.
9. Pro orhany ta osib, yaki zdiisniuiut prymusove vykonannia sudovykh rishen i rishen inshykh orhaniv: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 r. № 1403-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19>.
10. Ministerstvo yustytysii. Rezultaty roboty vykonavchoi sluzhby u 2017 rotsi ta plany na potochnyi rik. URL: http://zib.com.ua/ua/131113-privatni_vikonavci_pracyuyut_shvidshe_za_derzhavnih_ministr.html.
11. Закон і бізнес. Приватні виконавці працюють швидше за державних, – міністр. URL: http://zib.com.ua/ua/131113-privatni_vikonavci_pracyuyut_shvidshe_za_derzhavnih_ministr.html [in Ukrainian].
12. Bontlab, V. (2016). Novely pravovoho rehuliuвання vykonannia sudovykh rishen u tsyvilnomu sudochynstvi Ukrainy. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 8, 4–9 [in Ukrainian].
13. Pro vykonavche provadzhennia: Zakon Ukrainy vid 21.04.1999 r. № 606-XIV. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6BQ00I.html.
14. Kuz, A. Novelly yspolnytelnoho proyzvodstva (chast pervaia). *YuRLYHA*. URL: http://jurliga.ligazakon.ua/blogs_article/600.htm [in Russian].
15. Kovalenko, N. Novely prymusovoho vykonannia rishen: bilshe dila, menshe sliv. LIHA. Blohy. URL: <http://blog.liga.net/user/nkovalko/article/27151> [in Ukrainian].
16. Proekt Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo prymusovoho vykonannia sudovykh rishen i rishen inshykh orhaniv»: vid 26.03.2018 r. № 8198. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6BQ00I.html. —

Лымар І. В., Postgraduate student, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail : 0664052710@ukr.net ; ORCID 0000-0002-2481-4899

Reform of enforcement system: preconditions and perspectives of development

This article deals with problems of enforcement effectiveness and searches of optimal models of enforcement proceedings developing. The author analyzes the present state of enforcement proceedings developing in Ukraine, studies the main stories of legislation in enforcement of judgments in civil justice of Ukraine, changes in the organization of the work of the state executive service bodies, introduction of foreign access and adaptation of the procedure of enforcement of judgments to European standards that affect on the interaction between judicial authorities and authorities of enforcement of judgments. The stories of the civil procedural legislation in the enforcement proceedings are considered in connection with the entry into force of anew Criminal Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings", "On the bodies and persons engaged in the enforcement of judgments and decisions of other bodies" and other legislative documents in the framework of judicial reform. The positive assessment of the introduction of the private performers' institution and recommendations on the effectiveness of the new legislation realization in enforcement of judgments in civil justice are given. The purpose and objectives of the study is an analysis of the application effectiveness of normative principles in enforcement proceedings; study of stories, advantages and disadvantages of the institute functioning of enforcement proceedings in Ukraine; justification of theoretical-methodological models of enforcement proceedings as a procedure of the civilization process; improvement of civil legal regulation mechanism in enforcement of judgments. The object of the study is the novations of the enforcement of judgments institute in Ukraine, their features and ways of improvement. The subject of the study is certain aspects of the mechanism of the enforcement of judgments, ensuring proper protection of the rights, freedoms and legitimate interests of the enforcement proceedings participants, stories of enforcement proceedings and their implementation in practice.

Keywords: enforcement proceedings; public performers; private performers; enforcement decisions; stories enforcement; disadvantages enforcement; a single electronic register of debtors; creditor; debtor; performer.

Надійшла до редколегії 28.09.2018 р.

ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

Лавренюк Тетяна Анатоліївна,
*аспірантка кафедри господарського права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: lavrlex2017@gmail.com
ORCID 0000-0002-8863-8011*

doi: 10.21564/2414–990x.143.146663
УДК 346.11

ПРИНЦИПИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ПРИНЦИПИ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЯК ЗАСАДНИЧІ ПОЛОЖЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Досліджено проблему співвідношення понять принципів ринкової економіки з принципами господарювання в контексті подальшого з'ясування та дослідження поняття та змісту принципів господарського права як засадничих положень господарського права, що здатні підвищити ефективність господарського законодавства, завдати йому системного характеру та підвищити ефективність законотворчої діяльності в сфері господарського права.

Ключові слова: принципи права; принципи господарського права; галузеві принципи; принципи господарювання; принципи ринкової економіки; основи господарського правопорядку.

Лавренюк Т. А., аспірантка кафедри хозяйственного права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail : lavrlex2017@gmail.com ; ORCID 0000-0002-8863-8011

Принципы рыночной экономики и принципы хозяйствования как основополагающие положения хозяйственного законодательства

В статье исследуется проблема соотношения понятий принципов рыночной экономики с принципами хозяйствования в контексте дальнейшего раскрытия и исследования понятия и содержания принципов хозяйственного права как основополагающих положений хозяйственного права, способных повысить эффективность хозяйственного законодательства, придать ему характер системности и повысить эффективность законодательной деятельности в сфере хозяйственного права.

Ключевые слова: принципи права; принципи хозяйственного права; отраслевые принципи; принципи хозяйствования; принципи рыночной экономики; основы хозяйственного правопорядка.

Постановка проблеми. Господарська діяльність є предметом регулювання галузі господарського права та, відповідно до ч. 1 ст. 3 Господарського кодексу України, діяльністю суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямованою на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

Така багатоманітна господарська діяльність звичайно викликає потребу у встановленні меж і правил, за якими повинна здійснюватися взаємодія суб'єктів господарювання між собою, між ними та державою, а також визначення меж і ступеня участі в цій діяльності держави.

Вирішення цього складного завдання покладається на господарське право, а кінцевою метою правового регулювання є забезпечення ефективності здійснення господарської діяльності суб'єктами господарювання з одночасним урахуванням балансу публічного та приватного інтересів і соціальної спрямованості економіки.

Як слушно зауважує Д. В. Задихайло, господарське законодавство відзначається надзвичайним обсягом і динамікою, значною кількістю колізій, особливим запитом на системний характер господарсько-правового регулювання враховуючи комплексну природу його об'єктів [1, с. 7].

У пошуках шляхів удосконалення господарського законодавства та господарської діяльності набувають актуальності принципи господарського права як один із найефективніших правових засобів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У цілому принципи права були об'єктом наукових інтересів багатьох науковців, зокрема таких, як С. С. Алексєєв, А. М. Колодій, С. П. Погребняк, О. О. Уварова, М. В. Цвік, В. С. Щербина та ін. У свою чергу принципи господарювання досліджували Г. Л. Знаменський, В. К. Лаптев, В. К. Мамутов, О. П. Подцерковний, В. Б. Прилуцький та ін. Окремі принципи господарського права розглядали у своїх працях М. О. Козачук, К. В. Харківська та ін. Однак проблема комплексного дослідження принципів господарського права не отримала свого теоретичного вирішення.

Мета статті – дослідити зв'язок між принципами господарського права та принципами господарювання, визначити правову природу та зміст принципів господарювання та принципів ринкової економіки з метою вдосконалення господарського законодавства.

Виклад основного матеріалу. На думку В. К. Мамутова, для забезпечення розвитку економіки необхідні раціональні й стабільні «правила гри» [2, с. 120], що має стати основою при створенні нормативно-правових актів галузі господарського права.

Процесу створення державою правових норм, які визначають правила здійснення господарської діяльності, має передувати їх «природне» виникнення. Певні цінності сучасного суспільства разом із невід'ємними законами існування та гармонійного функціонування ринкового механізму повинні обов'язково бути

перенесені у норми господарського права. Цей процес трансформації найкращим чином може бути здійснений через принципи господарського права за допомогою принципів господарювання, оскільки саме з принципів господарювання, на нашу думку, мають формуватись принципи господарського права. Останні, після закріплення їх у нормах права, здійснюють зворотній вплив на суб'єктів господарювання та всіх учасників господарських правовідносин, будучи найефективнішим засобом правового регулювання.

Попри особливу актуальність для галузі господарського права тема принципів господарського права та принципів господарювання залишається однією з менш досліджених. Слід відзначити, що сьогодні в науці немає єдиного підходу до розуміння поняття принципів господарювання та їх переліку, співвідношення поняття принципів господарського права із принципами господарювання, а у багатьох наукових виданнях їх взагалі ототожнюють.

Розуміння принципів господарювання як керівних основ (засад), що визначають рамки, характер і спрямованість правового регулювання господарської діяльності, притаманне багатьом науковцям та є домінуючим в юридичній літературі. Однак, на нашу думку, *коли йдеться про принципи правового регулювання, керівні, відправні засади правового регулювання, то це є визначенням поняття принципів права*. Відповідно сутність і характер правового регулювання господарської діяльності визначають саме принципи господарського права. Так, Г. Л. Знаменський, розкриваючи зміст принципів господарського права, наводить визначення, надане В. В. Лаптевим, зазначаючи, що «принципи господарського права – це керівні засади, що визначають характер правового регулювання відповідних відносин» [3, с. 26]. На нашу думку, з цим не можна не погодитись, виходячи з правової природи самого поняття принципів права.

Принципи господарювання можна визначити як базові засади функціонування господарського механізму, спрямованого на гармонізацію приватних та публічних інтересів у сфері економіки з метою зростання суспільної ефективності господарської діяльності. Принципи господарювання є певними правилами, вимогами та стандартами, що є обов'язковими та необхідними для суб'єктів господарювання при здійсненні ними господарської діяльності, але вони безпосередньо не виконують функцію правового регулювання господарської діяльності.

Як слушно зазначає В. М. Козачук, «принципи господарювання є основною початками здійснення господарської діяльності, саме «господарської діяльності – не її правового регулювання» [4, с. 18]. Така відмінність є суттєвою і це необхідно розуміти.

Звичайно, принципи господарювання впливають на правове регулювання господарської діяльності, однак такий вплив, на нашу думку, здійснюється (принаймні повинен здійснюватись) через принципи господарського права, коли відповідні принципи господарювання втілюються у принципи права. І це є ідеальною конструкцією змістовного наповнення принципів господарського права.

Таким чином, можна констатувати, що принципи господарського права та принципи господарювання є взаємообумовленими, взаємопов'язаними

поняттями, але не є тотожними. Принципи господарювання є економічною категорією [5, с. 33], а принципи господарського права – правовою.

Інструментальний аспект та важливість принципів господарювання для юридичної науки, на нашу думку, полягає в тому, що вони є методологічним базовим матеріалом для будування принципів господарського права, перекладаючи економічні закони на мову права. З огляду на це дослідження принципів господарського права має починатись з аналізу принципів господарювання.

Переходячи до з'ясування самого змістовного наповнення принципів господарювання, слід констатувати, що в науці поряд із тим, що наразі не існує єдиного розуміння визначення поняття принципів господарювання, немає й єдиного підходу до їх змісту та переліку. З аналізу юридичної літератури вбачається, що більшість науковців до принципів господарювання відносять лише ті, що закріплені в ст. 6 ГК України, а деякі взагалі не розмежовують принципи господарського права та принципи господарювання, наводячи перелік принципів господарювання, визначений у ст. 6 ГК України.

Вважаємо, що принципи господарювання, будучи економічною категорією, повинні розроблятись насамперед економічною наукою, відображаючи особливості функціонування економіки ринкового типу та віддзеркалюючи економічну модель національної економіки. Вони мають будуватись на принципах ринкової економіки, враховуючи об'єктивні економічні закони та маючи на меті підвищення ефективності господарської діяльності. «Суспільні відносини, юридичні та економічні закони диктують певні умови, лише за дотримання яких суб'єкт господарювання зможе здійснювати свою діяльність ефективно, бути конкурентоспроможним» [4, с. 19], саме ці умови й повинні бути покладені в основу принципів господарювання.

Таким чином, у нашому дослідженні з'являється ще одна економічна категорія – принципи ринкової економіки, інструментальний аспект якої полягає в тому, що вона має бути базою для формування принципів господарювання, які, у свою чергу, повинні бути основою для принципів господарського права. *Принципи ринкової економіки* пропонуємо розуміти як базові чинники, що забезпечують функціонування ринкової економіки як економічної системи певного типу та забезпечують відтворення умов її існування.

В економічній науці немає чітко визначеного переліку принципів ринкової економіки і вони можуть різнитися залежно від певного типу та моделі обраної державою ринкової економіки. Однак можна виділити певні загальні риси, що властиві всім економікам ринкового типу в сучасному світі, та відповідно до цього встановити загальні принципи функціонування ринкової економіки, які мають важливе значення для виокремлення принципів господарювання. На нашу думку, до таких принципів функціонування ринкової економіки можна віднести: багатоманітність форм власності та їх рівноправність; рівність прав; свобода підприємництва; вільний обмін товарами та послугами; ринкове ціноутворення; вільна конкуренція; саморегуляція господарської діяльності; самофінансування та економічна відповідальність; гармонійне поєднання рин-

кового механізму саморегуляції із державним регулюванням економіки; відкритість внутрішнього та зовнішнього ринків; соціальна спрямованість економіки.

Вважаємо, що всі ці принципи функціонування ринкової економіки одночасно можна віднести до принципів господарювання, однак зміст і дія кожного принципу буде обмежуватись лише тією сферою, яка входить до предмета регулювання галузі господарського права, визначаючи загальні засади діяльності суб'єктів господарювання. Тобто за межами принципів господарювання залишиться та сфера кожного принципу функціонування ринкової економіки, яка відноситься до предмета регулювання податкового, фінансового, трудового, адміністративного права та ін.

Оскільки принципи господарювання, як і принципи ринкової економіки, є економічними категоріями, то, на нашу думку, кожен із них за сферою своєї дії може відноситися до мікро-, мезо- та макрорівня або до декількох рівнів одночасно. Такий поділ надає можливість більш ґрунтовно зрозуміти та всебічно розкрити зміст, а також підвищити регулюючу дію кожного із принципів. Так, принцип саморегулювання може мати сферу дії на макрорівні – регулювання господарської діяльності за допомогою ринкового механізму (об'єктивних законів ринку) та на мікрорівні – можливість суб'єктів господарювання об'єднуватись і створювати саморегулювальні організації, переходячи на мезорівень (галузі).

Про доцільність умовного розподілу державного регулювання економічних процесів у своїх правцях слушно наголошує Д. В. Задихайло, зазначаючи, що мікрорівневе державне регулювання має індивідуальний характер і реалізується через механізм організаційно-господарських відносин, одним із суб'єктів якого і є безпосередній суб'єкт господарювання. Саме він має у процесі організації або здійснення власної господарської діяльності особисто забезпечити ті чи інші публічні інтереси. У той же час на макрорівні державне регулювання хоча і може мати у складі відповідних правовідносин суб'єктів господарювання, але кінцевою його метою є мультиплікаційні ефекти, що проявляють себе на макро-економічному рівні через активізацію чи гальмування господарської діяльності великої кількості інших суб'єктів господарювання, які не є безпосередніми учасниками названих відносин. Власне йдеться про систему активних відносин між державною та суспільною організацією економічного життя, в яких держава повною мірою використовує свої суверенні права, реалізує владний характер впливу на суспільні відносини [7, с. 217].

З метою визначення принципів господарювання й більш детального розуміння їх змісту пропонуємо класифікувати принципи господарювання за найбільш важливими аспектами правовідносин, що виникають у процесі здійснення господарської діяльності, які власне і є предметом регулювання галузі господарського права, а саме на ті, що забезпечують умови формування майнової основи господарювання, організаційної основи господарювання, та ті, що забезпечують умови здійснення самої господарської діяльності (на мікро- та макрорівні).

У сфері правовідносин, що забезпечують умови формування майнової основи господарювання, на нашу думку, можна виділити такі принципи господарювання:

право використання власних і залучених коштів, інших майнових та/або немайнових цінностей для організації підприємницької діяльності як складова принципу свободи підприємницької діяльності; самофінансування; вільне залучення найманої праці; захист прав інвесторів; право на придбання та реалізацію корпоративних прав як складова принципу свободи підприємницької діяльності.

Право використання власних і залучених коштів, інших майнових та/або немайнових цінностей для організації підприємницької діяльності забезпечує можливість створення майнової основи діяльності суб'єкта господарювання. Без наявності та гарантування з боку держави цього права господарська діяльність суб'єкта господарювання неможлива.

Самофінансування передбачає фінансування власної господарської діяльності суб'єктом господарювання самостійно за власний рахунок. Цей принцип стимулює суб'єктів господарювання до здійснення більш ефективного та раціонального господарювання в умовах ринкової економіки, є потужним стимулом та сприяє економії та раціональному використанню всіх ресурсів.

Вільне залучення найманої праці, а не лише використання особистої праці, є важливою умовою здійснення господарювання, підвищуючи його ефективність. Трудові ресурси є цінним активом, що належать до основних факторів виробництва підприємства та становлять матеріальну основу господарювання.

Захист прав інвесторів є важливою умовою здійснення господарювання, оскільки інвестиції є його матеріальною основою. Без належного забезпечення функціонування цього принципу інвестори не вкладатимуть свої кошти у бізнес, що негативно відіб'ється на ефективності господарювання та рівні економіки держави в цілому. Захист прав інвесторів як обов'язкова умова господарювання робить пріоритетним завданням держави забезпечення захисту прав та законних інтересів інвесторів, що є однією із складових сприятливого інвестиційного клімату в країні. Держава має здійснювати пошук найкращих форм, способів і засобів інвестивання та захисту прав інвесторів у сфері господарювання, відстежувати їх взаємозв'язок, винаходити оптимальне співвідношення між публічно-правовими та приватноправовими інтересами в процесі захисту прав інвесторів.

Право на придбання та реалізацію корпоративних прав є складовою принципу свободи підприємницької діяльності та однією з форм інвестування. Належна реалізація та забезпечення цього принципу з боку держави створює умови для належного господарювання й підвищує його ефективність. Завданням держави є розробка правових засобів і різноманітних форм реалізації права на купівлю-продаж корпоративних прав, підвищуючи тим самим інвестиційну ініціативу з боку учасників ринку.

У сфері правовідносин, що забезпечують умови формування організаційної основи господарювання (за статусом суб'єктів господарювання), на нашу думку, необхідно виділити такі принципи господарювання: рівність прав суб'єктів господарювання; багатоманітність форм власності та їх рівноправність; багатоманітність форм господарювання (організаційно-правових форм) та їх рівноправність; право заснування суб'єкта господарювання в обраній організацій-

но-правовій формі та право визначення обсягу його правосуб'єктності й програми діяльності як складові принципу свободи підприємницької діяльності.

Перші три принципи (рівність прав суб'єктів господарювання, багатоманітність форм власності та господарювання та їх рівноправність) знаходяться у нерозривному взаємозв'язку між собою. Функціонування ринкової економіки неможливо без багатоманітності форм власності та організаційно-правових форм, їх рівноправності, а також рівності прав суб'єктів господарювання.

Рівноправність усіх форм власності та господарювання, економічна незалежність господарюючих суб'єктів, їх економічна свобода та рівність з усіх питань господарювання визначається як обов'язкова умова функціонування ринку [6, с. 56] та є важливим принципом ринкової економіки.

Право заснування суб'єкта господарювання в обраній організаційно-правовій формі та право визначення обсягу його правосуб'єктності й програми діяльності є складовими такого невід'ємного принципу ринкової економіки як свобода підприємницької діяльності. Наявність зазначених прав є передумовою можливості здійснення господарської діяльності, а держава повинна гарантувати суб'єкту господарювання належну реалізацію цих прав, створюючи умови для їх найкращої реалізації, полегшуючи, а не ускладнюючи цей процес.

За умовами здійснення господарської діяльності на мікрорівні (пріоритет приватного інтересу та відносини суб'єкта господарювання із контрагентами, контролюючими органами та іншими учасниками господарських відносин) можна виділити: *принцип свободи підприємницької діяльності* та його наступні складові: *право безпосередньо здійснювати підприємницьку діяльність фізичною особою; право на свободу виробничої діяльності; вільний обмін товарами та послугами; право на реалізацію свободи договору, включаючи свободу ціноутворення; право на свободу конкуренції на засадах юридичної рівності в господарсько-виробничих та інвестиційних відносинах; право на свободу розпорядження та розподілу результатів господарської діяльності; право вимагати обмеження організаційно-господарського впливу з боку держави, що не обумовлений передбаченими законодавством публічними інтересами у сфері господарювання, в тому числі й від конфіскаційного оподаткування.*

За умовами здійснення господарської діяльності на макрорівні (публічно-правові умови господарювання) можна виділити такі принципи: *вільна конкуренція; соціальна спрямованість економіки; соціальна відповідальність суб'єктів господарювання; відповідальність перед споживачами; право користуватись державною допомогою; право здійснювати господарювання в умовах спеціальних правових режимів; принцип рівності; принцип екологічності господарювання; принцип ефективного господарювання; відкритість внутрішнього та зовнішнього ринків; державний захист національного товаровиробника; забезпечення національної економічної безпеки.*

Слід констатувати, що ринковий механізм навіть за наявності здорової конкуренції та стабільного грошового порядку не здатний сам по собі вирішувати всі виникаючі в суспільстві проблеми (особливо соціальні та екологічні)

та досягати всіх цілей, що покладаються на правову соціальну державу. Тому ринкова економіка потребує додаткових заходів державної компенсації, одночасно з підтримкою ринкових механізмів та коригуванням результатів ринку.

На жаль, у межах даної статті неможливо деталізувати зміст кожного із запропонованих принципів господарювання. Всі перелічені принципи повинні бути провідними в умовах ринкової економіки, а завданням держави має бути забезпечення повної реалізації суб'єктами господарювання всіх прав, що покладені в основу даних принципів, за рахунок створення розгалуженої системи відповідних гарантій і правових засобів їх забезпечення, втілення їх у принципи господарського права для надання їм більшої дієвості та імперативності. Це повинно підвищити ефективність господарського законодавства та відповідність його норм вимогам сучасності, надавши належну правову регламентацію господарським правовідносинам.

З огляду на вищевикладене можна зробити такі **висновки**:

Принципи господарювання та принципи господарського права не є тотожними поняттями. Принципи господарювання є економічною категорією, а принципи господарського права – правовою.

Принципи господарського права є ефективним правовим засобом, що здатний вирішувати складні суспільно-економічні завдання, встановлюючи певні стандарти та правила поведінки для всіх учасників ринку, поєднуючи публічний та приватний інтереси та зменшуючи негативні прояви ринкового механізму.

Ефективність принципів господарського права залежить від врахування ними принципів господарювання.

Принципами господарювання є базові засади функціонування господарського механізму, спрямованого на гармонізацію приватних та публічних інтересів у сфері економіки, з метою зростання суспільної ефективності господарської діяльності. Вони є принципами здійснення суб'єктами господарювання господарської діяльності на мікро- та макрорівнях в умовах здійснення такої діяльності на засадах ринкової координації.

Принципи господарювання повинні будуватись на підставі принципів ринкової економіки, відображаючи особливості функціонування економіки певного типу та віддзеркалюючи економічну модель національної економіки, враховуючи об'єктивні економічні закони та маючи на меті підвищення ефективності господарської діяльності.

Принципами ринкової економіки є базові чинники, що забезпечують функціонування ринкової економіки як економічної системи певного типу та забезпечують відтворення умов її існування.

Принципи функціонування ринкової економіки та принципи господарювання мають проміжне концептуальне значення для дослідження принципів господарського права і повинні бути вихідним базисом для визначення принципів господарського права, перекладаючи економічні закони на мову права.

Список літератури:

1. Задихайло Д. В. Правові засади формування та реалізації економічної політики держави : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2013. 38 с.

2. Мамутов В. К. Економіка и право : сб. науч. тр. Киев : Юринком Интер, 2003. 554 с.
3. Хозяйственное право : учебник / Институт экономико-правовых исследований НАН Украины ; под ред. В. К. Мамутова. Киев : Юринком Интер, 2002. 912 с.
4. Козачук М. О. Свобода підприємницької діяльності та її обмеження в законодавстві України : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. 256 с.
5. Підприємницьке право : підручник / за ред. О. В. Старцева. Київ : Істина, 2005. 600 с.
6. Бочан І. О. Основи економічної теорії: Інституціональний підхід : навч. посіб. Київ : Знання, 2012. 211 с.
7. Задихайло Д. В. Економічна система як органічний об'єкт законодавчого забезпечення. *Вісник Академії правових наук України*. Харків. 2012. Вип. № 4 (71). С. 210–221.

References:

1. Zadykhailo, D.V. (2013). Pravovi zasady formuvannya ta realizatsii ekonomichnoi polityky derzhavy. *Extended abstract of doctor's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
2. Mamutov, V.K. (2003). *Ekonomika i pravo*. Kiev: Jurinkom Inter [in Russian].
3. Mamutov, V.K. (Ed.). (2002). *Hozjajstvennoe pravo*. Kiev: Jurinkom Inter [in Russian].
4. Kozachuk, M.O. (2011). *Svoboda pidpriemnytskoi diialnosti ta yii obmezhenia v zakonodavstvi Ukrainy. Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
5. Startseva, O.V. (Ed.). (2005). *Pidpriemnytske pravo*. Kyiv: Istyna [in Ukrainian].
6. Bochan, I.O. (2012). *Osnovy ekonomichnoi teorii: Instytutsionalnyi pidkhid*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
7. Zadykhailo, D.V. (2012). *Ekonomichna systema yak orhanichnyi ob'iekt zakonodavchoho zabezpechennia. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy – Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine, issue 4 (71), 210–221* [in Ukrainian].

Lavrenuk T. A., Postgraduate Student of the Economic Law Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail : lavrlex2017@gmail.com ; ORCID 0000-0002-8863-8011

Principles of a market economy and principles of management as the basic provisions of economic legislation

The article is devoted to the analysis and research of the problem of the relations between the concepts of the principles of a market economy to the principles of management in the context of further clarification and study of the concept and content of the principles of economic law as the basis of economic law, which can improve the efficiency of economic legislation, to cause it to a systemic nature and increase the efficiency of lawmaking activities in the field of economic law.

It is concluded that the principles of management and the principles of economic law are not identical concepts. The principles of management are an economic category, and the principles of economic law are legal.

The principles of management are the basic principles of the functioning of the economic mechanism, aimed at harmonizing private and public interests in the economic sphere, with the aim of increasing the social efficiency of economic activity. They are the principles for economic entities to carry out economic activities at micro and macro levels in the conditions of carry out this activity on the basis of market coordination.

The principles of management should be based on the principles of a market economy, reflecting the peculiarities of a certain type of economy and reflecting the economic model of the national economy, taking into account objective economic laws and having the goal of improving the efficiency of economic activity.

The principles of a market economy are the basic factors that ensure the functioning of a market economy as an economic system of a certain type and ensure the reproduction of the conditions of its existence.

The principles of the market economy and the principles of economic management have an intermediate conceptual value for the study of the principles of economic law, they should be the initial basis for determining the principles of economic law, shifting economic laws to the language of law.

Keywords: principles of law; principles of economic law; principles of commercial law; branch principles of law; principles of management; principles of market economy; the basis of economic law and order.

Надійшла до редколегії 06.11.2018 р.

Мазалова Айше Османівна,
*аспірантка кафедри господарського права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: aishemazalova@gmail.com
ORCID 0000-0002-7202-2722*

doi: 10.21564/2414–990x.143.142507
УДК 346.2(477):331.107.5

ПУБЛІЧНО–ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО: МІСЦЕ В СИСТЕМІ ВЗАЄМИН ДЕРЖАВИ ТА БІЗНЕСУ

Статтю присвячено з'ясуванню сутності та функціонального навантаження правових форм публічно-приватного партнерства в умовах сучасної ринкової економіки. Окреслено дефекти правового забезпечення відносин публічно-приватного партнерства, розроблено деякі пропозиції щодо їх усунення. Проаналізовано реальний стан правового регулювання публічно-приватного партнерства, розглянуто його недоліки та шляхи їх усунення.

Ключові слова: публічно-приватне партнерство; правові форми публічно-приватного партнерства; кваліфікаційні ознаки публічно-приватного партнерства; договори публічно-приватного партнерства.

Мазалова А. О., аспірантка кафедри хозяйственного права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail : aishemazalova@gmail.com ; ORCID 0000-0002-7202-2722

Публично-частное партнерство: место в системе отношений государства и бизнеса

Статья посвящена выяснению сущности и функциональной нагрузки правовых форм публично-частного партнерства в условиях современной рыночной экономики. Обнаружены дефекты правового обеспечения отношений публично-частного партнерства и предложены отдельные предложения по их устранению. Проанализировано реальное состояние правового регулирования публично-частного партнерства, определены недостатки и пути их устранения.

Ключевые слова: публично-частное партнерство; правовые формы публично-частного партнерства; квалификационные признаки публично-частного партнерства; договоры публично-частного партнерства.

Постановка проблеми. Часткові поліпшення систематики функціонування правового господарського порядку в цілому є а ргіогі обмежено ефективними, хоча саме суди держава традиційно спрямовує власні реформаторські намагання. Об'єктом спрямованого втручання з боку держави має стати вся економічна система суспільства, включаючи умови відтворення всіх її базових

чинників, особливо на її перехідному пострадянському етапі, що досі не завершився і водночас вимагає здійснення вже нових трансформацій, викликаних глобалізацією, інформаційно комунікативною властивістю сучасних економічних процесів, технологічними імперативами конкурентної боротьби на глобальних ринках [1, с. 12].

Численні економічні кризи довели необхідність державного впливу на економічні процеси (впливу публічних інтересів, у тому числі шляхом здійснення державного регулювання), зумовили співпрацю держави та органів місцевого самоврядування з приватним сектором. Однією із форм такої співпраці є механізм публічно-приватного партнерства (далі – ППП). За останні 10 років Україна зробила значний крок уперед у напрямку створення господарсько-правового механізму взаємодії влади та бізнесу, і тема публічно-приватного партнерства в цьому контексті набуває все більшої актуальності.

Аналіз останніх публікацій. Проблемам публічно-приватного партнерства тією чи іншою мірою приділяли увагу вчені-юристи, а саме Д. В. Задихайло (D. V. Zadykhailo), О. М. Вінник (O. M. Vynnyk), І. В. Запатріна (I. V. Zapatrina), В. А. Устименко (V. A. Ustyumenko), Р. А. Джабраїлов (R. A. Dzhabrailov) та інші, проте ціла низка питань щодо зазначеної проблеми все ще потребує вивчення.

Метою статті є з'ясування сутності та функціонального навантаження правових форм державно-приватного партнерства в умовах сучасної ринкової економіки з метою визначення проблем цього забезпечення та шляхів його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Економіка ринкового типу є базовою моделлю економічної координації, економічної організації суспільства, в якій повинні поєднуватися механізм із соціальним спрямуванням, спроможний забезпечити гармонізацію приватних та публічних інтересів (в економічному сенсі – ринкового саморегулювання та державного регулювання). Відповідно – гармонізацію змісту, форм та механізмів приватноправового та публічно-правового регулювання. Такі цілі і інтереси інтегруються в єдиному правовому полі, через категорію «правовий господарський порядок». Це відображено і у Господарському кодексі України, де відповідно до ст. 5 правовий господарський порядок формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів [2, с. 112].

Таким чином, першим елементом ефективного механізму функціонування сучасної ринкової економіки виступає активне державне регулювання. Воно повинно мати постійний характер з метою максимально можливого запобігання негативних явищ в економіці. Існує ціла низка проблем, яку неможливо вирішити лише за допомогою ринку, і тому частину функцій бере на себе держава. До універсальних функцій держави, як справедливо зазначає Д. Д. Задихайло, можна віднести: забезпечення національної безпеки; підтримання і забезпечення суспільного розвитку; підтримання і забезпечення правового суспільного порядку; забезпечення протидії кризам та дисфункціям функціонування

суспільної системи; підтримка реальності державного суверенітету, відтворення його властивостей [3, с. 52].

Проте самостійно державне регулювання не спроможне бути універсальним інструментом для усієї палітри відносин держави та бізнесу.

Тому другим елементом виступає приватний бізнес, який набуває статусу рівноправного партнера держави у виконанні стратегічних завдань соціально-економічного розвитку країни. Від того, наскільки активну діяльність ведуть підприємці, залежить економічна діяльність і розвиток самої держави, адже підприємництво – головна рушійна сила економіки, без розвитку якої неможливий розвиток суспільства в цілому та функціонування економіки ринкового типу зокрема. В основі підприємництва лежить приватна мотивація, яка ґрунтується на приватних особистих інтересах. Однак, знову ж таки, лише за рахунок приватної мотивації сучасна ринкова економіка функціонувати не може. Тому необхідно враховувати взаємодію зазначених елементів для досягнення поставлених цілей.

На кожному етапі розвитку суспільства виникає потреба у встановленні власної формули комбінування названих інтересів з метою гармонійного та ефективного розвитку національної економіки. Поєднання приватних і публічних інтересів в єдиному господарсько-правовому механізмі економічних відносин здійснюється в різних правових формах, але найбільш безпосередньою формою такого поєднання є механізм публічно-приватного партнерства.

Публічно-приватне партнерство – це особлива форма співпраці носіїв публічних інтересів з приватним бізнесом, якій притаманна низка специфічних ознак, що дозволяють виділити серед усіх можливих форм співпраці саме ППП [4, с. 6].

Тож публічно-приватне партнерство ґрунтується на: 1) приватноправових засадах, серед яких можна зазначити договір, юридичну рівність учасників договору, свободу договору тощо; 2) публічно-правових засадах, а саме участь суб'єкта публічного права, який може виступати одночасно:

– як суб'єкт організаційно-господарських повноважень, де має місце владний аспект, звідки впливає надання пільг, компенсація відсотків за кредитами, державна допомога;

– як суб'єкт, що може виступати учасником приватноправових (комерційних) відносин (передача майна в оренду, концесія тощо).

Як бачимо, природа публічно-приватного партнерства має змішаний характер, але утворює сталий тип відносин (суспільно-економічні) в сфері господарювання з метою взаємодії в процесі досягнення і публічних, і приватних інтересів.

Таким чином, у процесі реалізації публічно-приватного партнерства користь отримує і публічний, і приватний партнер. Для держави/територіальної громади це задоволення певної категорії публічних інтересів. Головною ж метою приватного партнера є оновлення основних фондів, запровадження нових технологій, отримання вигідного активу на тривалу перспективу тощо. Але поряд з цим держава створює стимули для участі приватного партнера. Зокрема, Закон України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» передбачає такі форми

державної допомоги: надання субсидій та грантів; надання дотацій; надання податкових пільг, відстрочення або розстрочення сплати податків, зборів чи інших обов'язкових платежів; списання боргів, включно із заборгованістю за надані державні послуги, списання штрафних санкцій, компенсація збитків суб'єктам господарювання; надання гарантій, кредитів на пільгових умовах, обслуговування кредитів за пільговими тарифами тощо [5].

Відмінною рисою публічно-приватного партнерства є і те, що воно виступає формою індивідуалізації спеціального режиму господарювання під реалізацію конкретного інвестиційного проекту, якому властиве унікальне публічне значення.

Таким чином, публічно-приватне партнерство виступає таким альянсом між державою і бізнесом, яке має на меті реалізацію національних і міжнародних, масштабних і локальних, але завжди суспільно значущих проектів у широкому спектрі сфер діяльності – від створення і розвитку інфраструктури до розробки та адаптації нових перспективних технологій. Зокрема це можуть бути:

1. Будівництво та експлуатація об'єктів інфраструктури.
2. Інноваційне виробництво.
3. Технопарки, індустріальні парки тощо.
4. Розробка та виробництво ОПК.
5. Екологічні проекти.
6. Розробка ресурсів тощо.

Вітчизняне законодавство містить широкий перелік сфер застосування ППП. Водночас світовий досвід показує, що, як правило, держава визначає обмежену кількість сфер та форм реалізації ППП, що дозволяє ефективно використати державні ресурси і спрямувати їх на вирішення найбільш гострих проблем. Так, Велика Британія зосередила проекти ППП на об'єктах інфраструктури, оборонні об'єкти і автомобільні дороги. Канада значну кількість проектів ППП виконує в таких сферах, як енергетика, транспорт, захист навколишнього середовища, водні ресурси, водопостачання та водовідведення, рекреаційні об'єкти, інформаційні технології, охорона здоров'я, освіта. Греція переважно виконує проекти ППП в транспортній галузі, зокрема щодо автомобільних доріг та аеропортів; Ірландія визначила такі об'єкти ППП, як автомобільні дороги та міські транспортні системи. Австралія пріоритетними напрямками для ППП визначила транспорт і системи життєзабезпечення міст. Нідерланди застосовують механізм ППП у громадському житловому секторі та системах життєзабезпечення міст. Іспанія реалізує проекти ППП у галузі платних автомобільних доріг і також системах життєзабезпечення міст. США переважно виконують проекти ППП, які об'єднують природоохоронну діяльність, життєзабезпечення сільських населених пунктів. Застосування механізму ППП у сферах освіти та охорони здоров'я знайшло розвиток насамперед у Великій Британії. Окрім цього, існує значний досвід реалізації проектів ППП у сферах водопостачання та водовідведення, управління твердими побутовими відходами, екотуризму та рекреаційній галузі [6].

Необхідним вбачається з'ясування умов, за яких саме співробітництво держави і бізнесу набуває статусу саме публічно-приватного партнерства, а не є звичайними договірними відносинами, наприклад, оренди державного майна, концесії тощо. У цьому сенсі особливо важливого значення набуває питання визначення додаткових ознак ППП, що відокремлюють зазначені відносини від усього масиву договірних відносин, зокрема між державою та суб'єктами господарювання. На мою думку, такими ознаками є наступне:

1) визначений актуальний публічний інтерес у реалізації проекту загальнодержавного або регіонального значення;

2) проблематичність реалізації проекту силами держави або територіальної громади з огляду на обсяги фінансування, терміни, необхідність залучення спеціальних виробничих активів тощо;

3) проблематичність реалізації проекту силами приватного інвестора (інвесторів) у форматі загальних правових режимів господарювання через необхідність значного обсягу інвестицій, високий ступінь ризиковості відповідної інвестиційної або підприємницької діяльності, довготривалість повернення інвестованих капіталів тощо;

4) необхідність застосування засобів державної допомоги з боку публічного партнера та встановлення юридичної відповідальності за зловживання останнім такою допомогою;

5) необхідність встановлення особливого дозвольного порядку легітимації відносин ППП з тим, щоб запобігти майже неминучим корупційним проявам при застосуванні зазначеної правової форми;

6) визначення типових договірних форм, в яких реалізовується ППП, а у разі його реалізації на корпоративних засадах – умов та організаційно-правових форм створення та функціонування відповідних підприємств корпоративного типу.

Публічно-приватне партнерство здійснюється у різних формах, зокрема:

1. Договірна. Така форма відіграє значну роль при встановленні відносин публічно-приватного партнерства. У деяких країнах поняття ППП ототожнюється виключно з концесією, тоді як в інших – передбачає будь-яку форму аутсорсингу та спільних підприємств, що створюються державним і приватним секторами [7]. На практиці все частіше застосовується вужчий підхід до розуміння ППП, коли воно розглядається як рівноправне взаємовигідне співробітництво між державою і приватним бізнесом у процесі облаштування інфраструктури й надання публічних послуг за умови розподілу ризиків та відповідальності. В українському законодавстві навпаки закладено широкий підхід до розуміння ППП, оскільки ст. 5 Закону України «Про державно-приватне партнерство» закріплює відкритий перелік договорів, які можуть укладатися в рамках ППП, лише за винятком угоди про розподіл продукції [8]. Звідси виникає питання про природу договору про ППП. Якщо розглядати договір про публічно-приватне партнерство як самостійний тип договору, то види будуть класифікуватися залежно від договору, на основі якого він побудований – про концесію, про спільну діяльність, управління майном тощо.

Водночас вітчизняний законодавець проігнорував положення про ґрунтовні вимоги до угоди ППП щодо змісту та форми, обмежившись загальними фразами про укладення таких договорів відповідно до вимог, встановлених законами України (загальним – про ППП та спеціальними – про концесії, державні закупівлі та ін.) [9, с. 90]. Цілком очевидно, що окрім загального Закону України «Про державно-приватне партнерство» необхідна і ціла низка підпорядкованих йому галузевих законів, які б регулювали кожен окремих вид договору, укладений у сфері ППП.

Деякі питання процедурного характеру щодо укладення договору в сфері ППП, які не знайшли свого відображення на законодавчому рівні, закріплені у підзаконних актах, наприклад: постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання приватним партнером державному партнеру інформації про виконання договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства» [10], та «Про затвердження Методики виявлення ризиків, пов'язаних з державно-приватним партнерством, їх оцінки та визначення форми управління ними» [11] тощо. Однак зі змісту ст. 5 Закону України «Про державно-приватне партнерство» випливає, що відносини, пов'язані з ініціюванням державно-приватного партнерства, вибором приватного партнера, підготовкою до укладення, визначенням змісту договору, укладенням та виконанням договорів, укладених у рамках здійснення державно-приватного партнерства, регулюються виключно законами.

2. Корпоративна. Така форма реалізації ППП передбачає створення господарської організації на змішаній власності та спільній участі партнерів.

Таким чином, за участю публічного та приватного партнерів створюється спільне товариство шляхом об'єднання їх досвіду, ресурсів, розподілу ризиків з метою реалізації конкретних проектів. Однак чинний закон про ППП ігнорує дану форму партнерства, хоча передумови для такої співпраці існують. У цьому контексті варто навести приклади таких законодавчих актів, зокрема: Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», відповідно до якого органи місцевого самоврядування мають право створювати не лише комунальні підприємства, а й господарські товариства [12]; Декрет Кабінету Міністрів України «Про впорядкування діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, створених за участю державних підприємств», де відповідно до п. 1 державні підприємства не можуть бути засновниками підприємств будь-яких організаційних форм та видів, господарських товариств, кооперативів. У цій же частині зазначені винятки з цього положення, зокрема – будівельні організації, суб'єкти літакобудування, а також підприємства будівельної індустрії та будівельних матеріалів [13]. Таким чином, законодавець зробив певний крок для створення умов здійснення ППП, однак для досягнення більшої ефективності необхідно і надалі розкривати статус ППП.

3. Окремої уваги заслуговують проекти ППП, які набувають міжнародного характеру шляхом залучення іноземного партнера. Вони можуть реалізуватись як у договірній, так і корпоративній формі. Статтею 19 Закону України «Про

державно-приватне партнерство» прямо передбачена можливість участі іноземного приватного партнера. Однак прогалини українського законодавства у сфері ППП, як-от: відсутність єдиної уніфікованої процедури визначення та оголошення приватного партнера для всіх проектів ППП, регулювання процедурних питань підзаконними актами, які не мають обов'язкового характеру тощо, – все це може стати лише додатковою перешкодою для іноземного інвестора, оскільки він не може врахувати стандартні умови співпраці.

Вочевидь, кожна з наведених форм ППП має свої переваги і недоліки, тому проект публічно-приватного партнерства повинен будуватись на основі узгодження з пріоритетними потребами відповідного сектору та цілями такого проекту.

Нині Україна лише стоїть на шляху до досягнення чималої кількості успішних реалізованих проектів публічно-приватного партнерства. І це не дивно, оскільки для нашої країни ППП є доволі новим правовим явищем. Перший крок до визначення правових основ публічно-приватного партнерства було зроблено у 2007 р. – розроблений проект Закону України «Про державно-приватне партнерство», який, однак, так і не був прийнятий. У 2009 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про загальні засади розвитку державно-приватного партнерства», який у цьому ж році був скасований. І лише у 2010 р. набув чинності Закон України «Про державно-приватне партнерство» [8], але врегулювати все різноманіття відносин ППП він виявився неспроможним. У подальшому це викликало необхідність прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо усунення регуляторних бар'єрів для розвитку державно-приватного партнерства та стимулювання інвестицій в Україні» у 2015 р. [14], у якому закріплено низку позитивних змін до зазначеного вище Закону, зокрема, щодо сфер діяльності, вимог до угоди про ППП, повноважень органів, переліку договорів тощо, однак усунути весь обсяг проблем правового регулювання даним актом не вдалося.

Окрім законів, деякі питання розвитку ППП врегульовані розпорядженнями та постановами Кабінету Міністрів України, наказами та положеннями центральних органів виконавчої влади, рішеннями місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. У цілому лише на загальнодержавному рівні налічується кілька десятків нормативних актів, що безпосередньо регулюють питання ППП. Багатоманітність та неузгодженість усього нормативно-правового матеріалу стає перешкодою для ефективного функціонування механізму ППП.

Висновки. Таким чином, публічно-приватне партнерство – дієвий інструмент для вирішення важливих проблем збалансованого розвитку на державному, регіональному та місцевому рівнях. Однак його ефективному функціонуванню заважають наявні прогалини у чинному Законі України «Про державно-приватне партнерство», зокрема недосконалість концепції правового забезпечення, неврахування особливостей застосування такого партнерства в різних сегментах сфери господарювання, де для розвитку публічно-приватного партнерства необ-

хідно досягти значного ступеня деталізації законодавчого регулювання. Саме їх усунення особливо важливе, враховуючи, що стороною партнерства завжди має бути публічний партнер (державна або органи місцевого самоврядування), діяльність якого згідно з вимогами ч. 2 ст. 19 Конституції України має ґрунтуватись на чіткій законодавчій основі. З огляду на зазначене, необхідно:

Модернізувати з точки зору пристосування в кожній сфері, тому крім базового закону про ППП слід розробити інші підпорядковані йому галузеві закони, як-от: «Про особливості публічно-приватного партнерства в сфері реалізації інноваційних проектів», «Про особливості публічно-приватного партнерства в сфері реалізації інфраструктурних інвестиційних проектів», «Про особливості публічно-приватного партнерства в оборонно-промисловому комплексі» тощо. Адже для різних завдань повинні бути створені різні правові форми реалізації з огляду на різні форми поєднання публічних та приватних інтересів у кожному з вказаних випадків.

У цьому контексті також слід зазначити, що механізм та види надання державної допомоги, які нещодавно набули законодавчого закріплення [5], також потребують пристосування до змісту умов реалізації даних видів публічно-приватного партнерства.

Встановити кваліфікацію ППП як такого та кожної окремої галузі і його спеціальних різновидів, диференційованих відповідно до визначених сфер застосування, включаючи особливості зобов'язальних конструкцій та характеристики умов їх договірної форми.

Визначити пріоритетні сфери реалізації ППП, що дозволить ефективно використовувати державні ресурси і спрямувати їх на вирішення найбільш актуальних проблем. Насамперед це стосується розбудови інноваційної інфраструктури, діяльності підприємств з особливим публічним інтересом, що потребує визначення особливих комплексів договірних умов та застосованих видів державної допомоги.

Чітко визначити коло організаційно-господарських засобів впливу з боку публічного партнера та встановити механізми їх застосування, що відповідали би завданню ППП.

Кожній із цих вимог притаманні певні особливості, які потребують детального аналізу та подальшого вивчення, що і становитиме предмет подальших наукових досліджень.

Список літератури:

1. Задихайло Д. В. Відносини економічної влади в системі правового господарського порядку. *Економічна теорія та право. Серія : Право.* 2014. № 1 (26). С. 12–19.
2. Задихайло Д. В. Право на підприємницьку діяльність у системі відносин правового господарського порядку. *Вісник Академії правових наук України.* 2011. № 2 (65). С. 112–122.
3. Задихайло Д. Д. Кабінет Міністрів України як суб'єкт економічної системи: конституційно-правові засади : монографія. Харків : Юрайт. 2013. 192 с.
4. Вінник О. М. Корпоративна форма державно-приватного партнерства: проблеми правового забезпечення на тлі зарубіжного досвіду : монографія. Суми : МакДен, 2012. 204 с.
5. Про державну допомогу суб'єктам господарювання : Закон України від 01.07.2014 р. № 1555-VII. Дата оновлення: 02.08.2018. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1555-18>

6. Щодо розвитку державно-приватного партнерства як механізму активації інвестиційної діяльності в Україні. Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/816/>.

7. European PPP Report 2009 / DLA Piper, European PPP Expertise Centre (2009). URL: <https://www.minfin.bg/upload/8976/European+PPP+Report+2009.pdf>.

8. Про державно-приватне партнерство : Закон України від 01.07.2010 р. № 2404-VI. Дата оновлення: 24.05.2016. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2404-17>

9. Вінник О. М. Договірні відносини державно-приватного партнерства: проблеми правового регулювання. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 2 (14). С. 90–107.

10. Про затвердження Порядку надання приватним партнером державному партнеру інформації про виконання договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства : Постанова Кабінету Міністрів України від 09.02.2011 р. № 81. Дата оновлення: 09.10.2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/81-2011-п>.

11. Про затвердження Методики виявлення ризиків, пов'язаних з державно-приватним партнерством, їх оцінки та визначення форми управління ними : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.02.2011 р. № 232. Дата оновлення: 30.09.2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/81-2011-п>.

12. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. Дата оновлення: 10.06.2018. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.

13. Про впорядкування діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, створених за участю державних підприємств : Декрет Кабінету Міністрів України від 31.12.1992 р. № 24-92. Дата оновлення: 05.08.2016. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/24-92>.

14. Про внесення змін до деяких законів України щодо усунення регуляторних бар'єрів для розвитку державно-приватного партнерства та стимулювання інвестицій в Україні : Закон України від 24.11.2015 р. № 817-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/817-19>.

References:

1. Zadykhailo, D.V. (2014). Vidnosyny ekonomichnoi vlady v systemi pravovoho hospodarskoho poriadku. *Ekonomichna teoriia ta pravo. Serii: Pravo, 1 (26), 12–19* [in Ukrainian].

2. Zadykhailo, D.V. (2011). Pravo na pidpriemnytsku diialnist u systemi vidnosyn pravovoho hospodarskoho poriadku. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy, 2 (65), 112–122* [in Ukrainian].

3. Zadykhailo, D.D. (2013). Kabinet Ministriv Ukrainy yak sub'iekt ekonomichnoi systemy: konstytutsiino-pravovi zasady. Kharkiv: Yurait [in Ukrainian].

4. Vinnyk, O.M. (2012). Korporatyvna forma derzhavno-pryvatnoho partnerstva: problemy pravovoho zabezpechennia na tli zarubizhnogo dosvidu. Sumy: MakDen [in Ukrainian].

5. Pro derzhavnu dopomohu sub'iektam hospodariuvannia: Zakon Ukrainy vid 01.07.2014 r. № 1555-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1555-18>.

6. Shchodo rozvytku derzhavno-pryvatnoho partnerstva yak mekhanizmu aktyvatsii investytsiinoi diialnosti v Ukraini. Analitychna zapyska: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen pry Prezydentovi Ukrainy. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/816/>.

7. European PPP Report 2009 / DLA Piper, European PPP Expertise Centre (2009). URL: <https://www.minfin.bg/upload/8976/European+PPP+Report+2009.pdf>.

8. Pro derzhavno-pryvatne partnerstvo: Zakon Ukrainy vid 01.07.2010 r. № 2404-VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2404-17>.

9. Vinnyk, O.M. (2013). Dohovirni vidnosyny derzhavno-pryvatnoho partnerstva: problemy pravovoho rehuliuвання. *Visnyk Vyshchoi rady yustytysii, 2 (14), 90–107* [in Ukrainian].

10. Pro zatverdzhennia Poriadku nadannia pryvatnym partnerom derzhavnomu partneru informatsii pro vykonannia dohovoru, ukladenoho v ramkakh derzhavno-pryvatnoho partnerstva: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 09.02.2011 r. № 81. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/81-2011-п>.

11. Pro zatverdzhennia Metodyky vyavlennia ryzykiv, poviazanykh z derzhavno-pryvatnym partnerstvom, yikh otsinky ta vyznachennia formy upravlinnia nymy: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16.02.2011 r. № 232. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/81-2011-p>.

12. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 21.05.1997 r. № 280/97-VR. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.

13. Pro vporiadkuvannia diialnosti subiektiv pidpriemnytskoi diialnosti, stvorenykh za uchastiu derzhavnykh pidpriemstv: Dekret Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 31.12.1992 r. № 24-92. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/24-92>.

14. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo usunennia rehuliatornykh bar'ieriv dlia rozvytku derzhavno-pryvatnoho partnerstva ta stymuliuvannia investytsii v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 24.11.2015 r. № 817-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/817-19>.

Mazalova A. O., Postgraduate Student of the Economic Law Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail : aishemazalova@gmail.com ; ORCID 0000-0002-7202-2722

Public-private partnership: a role in the system of the intermediary of the state and business

The article is devoted to the clarification of the essence and functional load of the legal forms of public-private partnership in the conditions of modern market economy. The defects in the legal provision of public-private partnership relations were discovered and separate proposals for their elimination were given. The real state of legal regulation of public-private partnership, certain weaknesses and ways of their improvement were analyzed.

Numerous economic crises have proved the necessity for state influence on economic processes (influence of public interests, including state regulation), led to cooperation between the state and local governments with the private sector, one of the forms of such cooperation is the mechanism of public-private partnership. Over the past 10 years, Ukraine has made a significant step towards establishing economically legal mechanism for the interaction of power and business, as the result the theme of public-private partnership in this context is becoming increasingly relevant.

Public-private partnership is really an effective tool for solving important problems of balanced development at the state, regional and local levels. However, the obstacle to its effective functioning is the imperfection of legal regulation. The law that regulating the general provisions of the RFP, unfortunately, does not work, and will not work if no measures are taken to improve it.

Keywords: public-private partnership; legal forms of public-private partnership; qualification signs of public-private partnership; public-private partnership contracts.

Надійшла до редакції 18.09.2018 р.

Менів Ярослава Олександрівна,
*аспірантка кафедри господарського права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: yaroslava_n3luba@ukr.net
ORCID 0000-0001-9824-4449*

doi: 10.21564/2414–990x.143.148833
УДК 346.2:330.33

ПУБЛІЧНІ ІНТЕРЕСИ В ПРАВОВОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВЕЛИКОГО БІЗНЕСУ

Нині в Україні існує вакуум у законодавстві щодо регламентації функціонування великого бізнесу, а також брак концепцій державної політики щодо суб'єктів великого підприємництва України як важливого чинника розвитку ринкової економіки у нашій державі.

Стаття присвячена публічним інтересам держави, що виникають з приводу діяльності господарських організацій великого бізнесу як суб'єктів економічної влади в національній економічній системі.

Здебільшого публічні інтереси держави до діяльності господарських організацій великого бізнесу і власні приватні інтереси цього ж бізнесу співпадають. Проте наявні і розбіжності. Саме різниця приватного і публічного інтересу зумовлює необхідність установаження спеціального режиму до діяльності підприємств великого бізнесу.

Ключові слова: публічний інтерес, господарська організація, підприємства великого бізнесу, економічна влада.

Менів Я. А., аспірантка кафедри хозяйственного права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail : yaroslava_n3luba@ukr.net ; ORCID 0000-0001-9824-4449.

Публичные интересы в правовом обеспечении функционирования большого бизнеса

Сегодня в Украине существует вакуум в законодательстве относительно регламентации функционирования большого бизнеса, а также отсутствие концепций государственной политики в отношении субъектов крупного предпринимательства Украины как важного фактора развития рыночной экономики в нашей стране.

Статья посвящена исследованию публичных интересов государства, возникающих по поводу деятельности хозяйственных организаций крупного бизнеса как субъектов экономической власти в национальной экономической системе для определения основ правовой политики их законодательного обеспечения.

В основном публичные интересы государства в деятельности хозяйственных организаций крупного бизнеса и собственные частные интересы этого же бизнеса совпадают. Однако существуют и разногласия. Именно разница частного и публичного интереса вызывает необходимость установления специального режима в деятельности предприятий крупного бизнеса.

Ключевые слова: публічний інтерес, хозяйственная организация, предприятия крупного бизнеса, экономическая власть.

Вступ. У господарській діяльності підприємств великого бізнесу можна вказати на наявність цілої низки публічних інтересів, які мають свою специфіку. А проте сьогодні в Україні існує вакуум у законодавстві щодо регламентації функціонування великого бізнесу, а також брак концепцій державної політики щодо суб'єктів великого підприємництва України як важливого чинника розвитку ринкової економіки у нашій державі. Причина цього, як вбачається, у тому, що власники організацій великого бізнесу є суб'єктами економічної влади, за допомогою якої вони мають можливість впливати на формування законодавства, а також лобіювати свої інтереси в державних органах влади. Стає зрозумілим, що великому бізнесу вигідно лишатися в тіні, бути мало врегульованим економічним явищем, що пояснює майже повну відсутність розробки цього питання на законодавчому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробка теоретичних аспектів щодо діяльності господарських організацій великого бізнесу, а також публічних інтересів знайшли відображення у дослідженнях таких науковців, як Д. В. Задихайло (D. V. Zadykhailo), О. М. Вінник (O. M. Vinnyk), К. В. Харківська (K. V. Kharkivska), В. В. Луць (V. V. Luts) та інші.

Однак слід зазначити, що питання публічних інтересів до господарської діяльності великого бізнесу майже не отримало комплексного та цілеспрямованого дослідження, а тому потенційно його дослідження може бути продуктивним з точки зору положень наукової новизни, пропозицій подолання відповідних прогалин у господарському законодавстві України.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є дослідження публічних інтересів держави, що виникають з приводу діяльності господарських організацій великого бізнесу як суб'єктів економічної влади в національній економічній системі, та визначення засад правової політики їх законодавчого забезпечення.

Вклад основного матеріалу. Проблема роздвоєності публічного та приватного інтересу у діяльності господарських організацій великого бізнесу залишається актуальною, що обумовлюється модернізацією системи публічного управління у демократичних країнах. Зокрема, це стосується розширення ролі горизонтальних зв'язків між державою, бізнесом та суспільством.

Слід зазначити, що вплив на економіку держави корпоративного фактору досить вагомий, оскільки потужні представники великого бізнесу є основними політичними учасниками, які визначають головні вектори розвитку держави. Останнім часом спостерігається тенденція до монополізації політичних та економічних ресурсів та зростання контролю корпоративного сектору у публічній сфері. Ще Ю. Габермас (Yu. Habermas) пропонував досить просте розв'язання цієї проблеми, коли вказував на демократизацію існуючих корпоративних утворень як на один із можливих способів вирішення проблеми занепаду публічної сфери [1, с. 141]. Проте така демократизація можлива в умовах тристоронньої

взаємодії великого бізнесу, держави та суспільства, де бізнес повинен усвідомлювати свою соціальну роль та відмовитись від недемократичних дій.

У правовій науці під час розгляду поняття публічного інтересу важливим є питання: чи збігаються інтереси суспільства і держави і чи можна їх вважати тотожними? Безумовно, публічні інтереси суспільства і держави не є тотожними, однак повинні становити єдине ціле. Як справедливо зазначає О. М. Вінник (О. М. Vinnyk), успішність реалізації публічних інтересів значною мірою залежить від того, наскільки в них повно враховано найтипівіші приватні інтереси, а поняття публічного інтересу визначає як відображення в праві відгармонізованих і збалансованих інтересів держави, усього суспільства [2, с. 5].

Слід вказати, що при забезпеченні прав підприємств великого бізнесу при здійсненні ними господарської діяльності поєднуються як приватні, так і публічні інтереси. Таке поєднання інтересів є явищем закономірним. Воно пояснюється цінністю прибутку для самого власника великого бізнесу, так і для держави та суспільства в цілому. У даній сфері реалізація публічних інтересів є умовою для реалізації приватних інтересів також.

З метою створення оптимального середовища для всіх учасників ринку держава, в рамках здійснюваної державної економічної політики, за допомогою певних важелів, перелічених у ст. 10 Господарського кодексу України (далі – ГКУ), формує єдині, рівні для всіх умови здійснення господарської діяльності (у тому числі й підприємницької), які сприяють досягненню необхідного балансу приватних і публічних інтересів і зміцненню правового господарського порядку в цій сфері [3].

Держава гарантує усім підприємцям, незалежно від обраних ними організаційних форм підприємницької діяльності, рівні права та рівні можливості для залучення і використання матеріально-технічних, фінансових, трудових, інформаційних, природних та інших ресурсів.

За загальним правилом, визначеним ст. 6 ГКУ, забороняється незаконне втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини, у тому числі з приводу здійснення підприємницької діяльності. Зрозуміло, що дані норми направлені на захист приватного інтересу підприємців, але у ефективному й безпечному використанні ними своїх прав зацікавлене усе суспільство і держава. Тому, проголошуючи свободу підприємницької діяльності, зауважує В. В. Луць (V. V. Luts), закон разом з тим встановлює й певні обмеження (межі) її здійснення [4, с. 10–11].

Для розвитку підприємництва у будь-якій країні має особливе значення стан господарсько-політичного середовища, яке зумовлює способи використання «нових комбінацій». В. Баумоль (V. Baumol) виходив із того, що підприємництво завжди з нами та завжди відіграє у житті суспільства значну роль. Однак в одних випадках воно розвивається у тих сферах діяльності, де приносить користь, а в інших – там, де завдає шкоди економіці, паразитуючи на ній [12]. Тобто підприємництво – це прагнення до збагачення, а у якій спосіб – це питання вторинне, яке по суті не впливає на кваліфікацію економічної пове-

дінки як підприємницької. Головна гіпотеза В. Баумоля полягає в тому, що як саме діє підприємець у цей час та у даному місці, залежить, насамперед, від правил гри – структури виплат в економіці. Саме зміни правил господарської діяльності модифікують склад класу підприємців та його розміри, і найголовніше, розподіл цього класу за різними видами діяльності. Діяльність підприємця може бути іноді непродуктивною або навіть руйнівною, і який напрям він обере, залежить саме від структури платежів в економіці, тобто правил гри.

Оскільки публічними є суспільні інтереси, які забезпечуються та охороняються державою, держава здійснює заходи з реалізації публічного інтересу безпосередньо або встановленням нормативних приписів, обмежень, які регулюють діяльність суб'єктів права.

Серед публічних інтересів до діяльності господарських організацій великого бізнесу можна виділити наступні:

1. Підприємства великого бізнесу є драйверами національної економіки та ключовими суб'єктами процесів інтеграції національної економіки у глобальну економічну систему. Саме тому держава зацікавлена у забезпеченні стабільного функціонування таких підприємств. Крім того, діяльність господарських організацій великого бізнесу пов'язана зі збутовою експансією. Тобто саме господарські організації великого бізнесу мають можливість створювати зарубіжні логістичні інфраструктурні об'єкти.

У сучасних умовах ринок можливий лише за умови існування підприємництва, його безпосереднього відтворення, розвитку.

Досвід країн з розвинутою економікою свідчить про те, що великі підприємства успішно діють як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. Унаслідок високого економічного потенціалу вони можуть працювати з дуже великими обсягами унікальної продукції, зберігати та розвивати високі технології, концентрувати групи висококваліфікованого персоналу, створювати умови для високоефективної праці, успішно конкурувати на світових ринках з фірмами інших країн. Отже, ефективно діяти у сучасних глобальних економічних процесах можуть переважно великі підприємства. Вони забезпечують конкурентоспроможність національної економіки за рахунок ефективних дій як на внутрішньому, так і, що дуже важливо, зовнішньому ринку.

Держава має за допомогою правових інструментів стимулювати таку діяльність господарських підприємств великого бізнесу через пільги та заохочувальні правові заходи, які б створили привабливий правовий режим інвестування у соціальний сектор.

2. Ці суб'єкти господарювання забезпечують розвиток економіки та виробляють конкурентоспроможний товар. Саме вони мають необхідні фінансові, організаційні та кадрові ресурси для створення і впровадження у власне виробництво інноваційних продуктів.

Відомий австрійський та американський економіст Й. Шумпетер (Y. Shumpeter) розуміє під підприємництвом здійснення нових комбінацій факторів виробництва та різноманітних нововведень (інноваційної діяльності).

У своїй роботі «Теорія економічного розвитку» (1911) він наголошував на п'яти видах інновацій (інноваційного процесу): 1) надання споживачам нового товару або товару з новими якостями; 2) запровадження нових виробничих методів; 3) відкриття нових ринків; 4) завоювання нових джерел сировини (напівфабрикатів); 5) створення нових організаційних структур [5].

Як вбачається, поза орієнтацією на створення великих національних інтегрованих структур, які здатні ефективно функціонувати в умовах світової технологічної конкуренції, виникає загроза перетворення вітчизняних підприємств в периферійні виробничі потужності для обслуговування міжнародних альянсів. Це буде мати негативні наслідки для економічного розвитку держави, національних інтересів та інноваційної безпеки [6, с. 100].

Національна інноваційна система України складається послідовно з цілої низки ланок. Першою у цій системі є створення і наукова розробка інноваційних технологій, наступним етапом – доведення розробки до рівня інноваційного продукту, що став би повноцінним оборотоздатним продуктом для подальшої комерціалізації його на ринку.

Слід зазначити, що господарські та інші організації, які виконують саме функцію першої ланки, тобто створюють інноваційний продукт, традиційно знаходяться у державній власності. Наприклад, це вищі навчальні заклади, науково-дослідні інститути, Укроборонпром, Національна академія наук України та інші.

Приватний же сектор знаходиться лише на етапі становлення у формуванні інноваційних можливостей. Доводиться констатувати, що на законодавчому рівні не розроблено ні інструментів державно-приватного партнерства, ні спеціальних режимів інноваційної діяльності для запровадження потужних проектів.

3. Значний публічний інтерес також становить соціальна політика господарських організацій великого бізнесу, тобто їх внутрішня політика – зайнятості, оплата праці, соціальні умови для працівників, підвищення кваліфікації працівників тощо. Вони створюють додаткові робочі місця, формуючи повноцінну муніципальну інфраструктуру з соціальними гарантіями і пільгами, культурно-розважальними, медичними та освітніми закладами. Приміром, отримуючи у результаті господарської діяльності прибутки, забезпечують, поряд з накопиченням капіталу, соціальні програми. Їх можна розділити на дві групи: внутрішні (оплата путівок до санаторіїв, баз відпочинку, засоби для надання допомоги незахищеним групам населення) і зовнішні (використання прибутків на благодійність, надання спонсорської допомоги та ін.).

4. Великий бізнес є ключовим суб'єктом відносин корпоративної соціальної відповідальності. Корпорація створюється з органами місцевого самоврядування в реалізації проектів благоустрою, оптимізації комунальних послуг, освітньої та культурної діяльності в населених пунктах.

5. Ще одним публічним інтересом до діяльності господарських організацій великого бізнесу виступає можлива загроза у разі відчуження корпоративних прав підприємств-представників великого бізнесу, що може призводити до

переходу частин національної економіки до власників-іноземців з невизначеною стратегією розвитку, що по суті становить небезпеку внутрішній безпеці держави.

Наприклад, 12.09.2018 р. відбулося підписання документів щодо купівлі саудівською компанією Saudi Agricultural and Livestock Investment Company (SALIC) українського агрохолдингу «Мрія» (компанії Mriya Holding Cyprus Limited та Mriya Trading Cyprus Ltd). Ця угода є найбільшим контрактом у сільськогосподарському секторі за всю історію незалежної України.

Агрохолдинг «Мрія» був заснований у 1992 р. У серпні 2014 р. «Мрія» виявилася не в змозі виплатити кредиторам 129 млн доларів. На момент оголошення дефолту загальний борг «Мрії» перед усіма кредиторами становив близько 1,3 млрд доларів. Сьогодні земельний банк «Мрії» налічує 165 тис. га землі в Тернопільській, Хмельницькій, Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій і Рівненській областях. Агрохолдинг вирощує пшеницю, соняшник, ріпак, кукурудзу, картоплю, гречку, ячмінь і сою. Потужність чотирьох елеваторів компанії – 380 тис. тонн, у неї є власний завод з виробництва насіння у Тернопільській області.

Компанія, яка придбала агрохолдинг «Мрія», є власністю суверенного фонду Саудівської Аравії. SALIC сьогодні є одним із найбільших інвесторів у сільськогосподарській бізнес у всьому світові. Тому слід зазначити, що у даному випадку, коли «Мрія» виявилась банкрутом з боргами і не могла функціонувати, покупка іноземним інвестором виглядає досить сприятливо. Це означає підвищення рівня інвестицій в український аграрний комплекс і підвищення рівня технологій, які будуть сприяти підвищенню врожайності, підвищенню експорту, підвищенню надходження валютної виручки, створення високооплачуваних нових робочих місць Але з правової точки зору виникає питання, чи це бізнес зі стандартною ринковою політикою для іноземного інвестора, чи він буде діяти, реалізуючи публічну функцію з забезпечення продовольчої безпеки.

До того ж, залишається відкритим питання, чи буде потрапляти тоді продукція на внутрішній ринок. Це особливо актуально у випадках, коли набувачем корпоративних прав стає суверенний фонд іноземної держави чи державний банк іншої країни [8].

З іншого боку, контракт з продажу агрохолдингу «Мрія» означає перехід права володіння землею до іноземної компанії. Відповідно до Конституції України земля України є національним багатством. Для України земля становить цінність, адже поєднання плодючості та кліматичних умов виступають рентоутворюючими факторами. Це стосується політики держави, адже вигодонабувачем цих активів мають бути громадяни України, причому якомога ширші верстви населення.

Стає очевидною необхідність створити господарсько-правовий механізм державного контролю за переходом корпоративних прав на активи великих підприємств. Це питання національної економічної безпеки, яке має бути вирішено на законодавчому рівні.

6. Публічні інтереси щодо функціонування господарських організацій великого бізнесу полягають у створенні режиму неприпустимості трансформацій економічної влади у політичну та інформаційну владу. Це передбачає необхідність створення системи запобіжників впливу великого бізнесу на виборчі процеси та функціонування органів державної влади і засобів масової інформації. Як свідчить практика, ризик приватної макроекономічної влади, яку уособлює великий бізнес, полягає у тому, що вона часто трансформується у політичну та інформаційну, цим самим впливає на державну економічну політику всієї країни.

7. Фіскальний інтерес до господарської діяльності підприємств великого бізнесу. Велике значення для спрямованості підприємницької діяльності відіграють також податки.

Справедливо зазначити, що держава впливає на регулювання даного питання. Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 18.01.1012 р. № 42 створено Центральний офіс з обслуговування великих платників податків. Відомо, що великих платників податків (ВПП) забезпечили минулого року 142,1 млрд грн податкових надходжень, що становить 31,7 % від усіх податкових надходжень, які склали 448,941 млрд грн. Про це повідомляє Офіс великих платників податків Державної фіскальної служби України (ОВПП ДФС). Як зазначається, у 2016 р. ці ж платники податків сплатили до бюджету на 22 % менше від цього річного показника – 116,6 млрд грн.

Крім того, загальна кількість ВПП з 2018 р. зменшилася майже вдвічі – на 1230 підприємств, до 1364, у зв'язку зі збільшенням порогу для віднесення до великих платників податків. Так, великим платником податків вважатиметься платник з оборотом за останні чотири квартали понад 50 млн євро (раніше – понад 1 млрд грн) або сумою всіх податків, зборів і платежів до держбюджету понад 1 млн євро (раніше – понад 20 млн грн) за умови, що без митних платежів сума понад 500 000 євро. Зазначену поправку до Податкового кодексу Верховна Рада України внесла законом № 6776-д [8].

Як вбачається, господарські організації великого бізнесу у своїй діяльності орієнтовані переважно на задоволення приватних інтересів. Тобто, власники таких підприємств налагоджують роботу так, щоб отримати для себе прибутки і якомога більше вигоди.

Серед приватних інтересів, якими керуються підприємства великого бізнесу, першочергово слід виділити можливість отримання економічної вигоди.

Справедливо зазначити, що здебільшого публічні інтереси держави до діяльності господарських організацій великого бізнесу і власні приватні інтереси цього ж бізнесу співпадають. Проте наявні і розбіжності. Саме різниця приватного і публічного інтересів зумовлює необхідність встановлення спеціального режиму до діяльності підприємств великого бізнесу.

Отже, державна політика, у тому числі і господарсько-правова, має виходити із необхідності використовувати позитивний економічний потенціал, притаманний саме господарським організаціям великого бізнесу, але також

нейтралізувати, витіснити суспільно негативні аспекти в його діяльності. Усе це можливо зробити лише шляхом продуманої державної політики і точно застосованих відповідних правових засобів.

Оптимальне співвідношення публічних і приватних інтересів як у соціальній практиці, так і в правовому регулюванні є необхідною умовою гармонійного розвитку суспільства, окремої особистості, ефективності функціонування держави.

Висновки.

Публічні інтереси щодо функціонування бізнесу як такого:

а) ринкова економіка передбачає приватний інтерес самого бізнесу, його захист та ефективність самого бізнесу, а саме дерегуляцію, мінімалізацію трансакційних витрат та ін.;

б) безпекові інтереси, а саме захист прав споживачів, забезпечення конкуренції, запобігання зловживанню монопольним становищем, екологічна безпека під час діяльності бізнесу.

Публічні інтереси щодо великого бізнесу:

а) успішне функціонування господарських організацій великого бізнесу;

б) забезпечення економічної конкуренції та недопущення зловживання монопольним становищем господарськими організаціями великого бізнесу;

в) запобігання трансформації економічної влади у політичну та обмеження впливу на діяльність державних органів;

г) участь господарських організацій великого бізнесу у світовій економіці;

д) контроль за переходом корпоративних прав господарських організацій великого бізнесу до іноземних суб'єктів, а особливо до суверенних фондів держав та державних банків інших країн;

е) відповідність державної економічної (промислової) політики корпоративній стратегії розвитку.

Список літератури

1. Коэн Дж. Гражданское общество и политическая теория: пер. с англ.; общ. ред. И. И. Мюрберг. Москва : Весь Мир, 2003. 784 с.
2. Віник О. М. Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів в господарських товариствах : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2004. 37 с.
3. Харківська К. В. Правові гарантії свободи підприємницької діяльності: актуалізація проблеми. URL: <http://econtlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/1-226-235.pdf>.
4. Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 560 с.
5. Шумпетер Й. Теория экономического развития : монография. Москва : Прогресс, 1982. 455 с.
6. Лазаренко М. П. Інтеграційні процеси корпоративних структур в системі економічних відносин. *Всеукраїнський науково-виробничий журнал*. 2013. № 5. С. 100–102.
7. Топ-10 великих платників податків забезпечили 31,7 % надходжень до бюджету у 2017 році. URL: <https://mind.ua/news/20180959-top-10-velikih-platnikov-podatktiv-zabezpechili-317-nadhodzhen-do-byudzhetu-u-2017-roci>.
8. Найбільший контракт в агросекторі України: Саудівська компанія купила «Мрію». URL: <https://tsn.ua/groshi/naybilshiy-kontrakt-v-agrosektori-ukrayini-sauidivska-kompaniya-kupila-mriyu-1215792.html>.

References:

1. Kojen, Dzh. (2003). Grazhdanskoe obshchestvo i politicheskaja teorija. I. I. Mjurberg (Ed.). Moscow: Ves' Mir [in Russian].
2. Vinnyk, O.M. (2004). Teoretychni aspekty pravovoho zabezpechennia realizatsii publichnykh i pryvatnykh interesiv v hospodarskykh tovarystvakh. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kiev [in Ukrainian].
3. Kharkivska, K.V. Pravovi harantii svobody pidpriemnytskoi diialnosti: aktualizatsiia problemu. URL: <http://econtlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/1-226-235.pdf> [in Ukrainian].
4. Luts, V.V. (1999). Kontrakty u pidpriemnytskii diialnosti. Kiev: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
5. Shumpeter, J. (1982). Teorija jekonomicheskogo razvitija. Moscow: Progress [in Russian].
6. Lazarenko, M.P. (2013). Intehratsiini protsesy korporatyvnykh struktur v systemi ekonomichnykh vidnosyn. *Vseukrainskyi naukovy-vyrobnychy zhurnal*, 5, 100–102 [in Ukrainian].
7. Top-10 velykykh platnykiv podatkov zabezpechily 31,7% nadkhodzhen do biudzhetu u 2017 rotsi URL: <https://mind.ua/news/20180959-top-10-velikih-platnykiv-podatkov-zabezpechili-317-nadkhodzhen-do-byudzhetu-u-2017-roci> [in Ukrainian].
8. Naibilshyi kontrakt v ahrosetori Ukrainy: Saudivska kompaniia kupyla «Mriiu». URL: <https://tsn.ua/groshi/naybilshiy-kontrakt-v-agrosetori-ukrayini-saudivska-kompaniya-kupilamriyu-1215792.html> [in Ukrainian].

Meniv Y. O., Postgraduate Student of the Economic Law Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail : yaroslava_n3luba@ukr.net ; ORCID 0000-0001-9824-4449.

Public interest in the legal regulation of large business functioning

Today in Ukraine, there exists the legislative vacuum regarding regulations of the functioning of the large businesses, as well as the vacuum of the state policy concepts concerning large businesses of Ukraine, as of an important issue in the market economy development in our country.

The aim of the article is to research on the public interests of the State, emerging from functioning of commercial organizations of large business as subjects of economic power in the national economic system for determining the basics of legal policies of their legislative guarantees.

In most cases the public interests of State regarding the functioning of commercial organizations of large business and private interests of this business coincide. Nevertheless there exist divergences. This difference between the interests of private and public interest is what conditions the stipulation of special regime regarding large business functioning.

Among the public interests of commercial organizations of large business there can be diversified the following:

- a) successful functioning of commercial organizations of large business;*
- b) implementation of economic competition and debarment of taking advantage of monopoly position by commercial organizations of large business;*
- c) prevention of transformation of economic power into political power and limitation of influence on governmental bodies functioning;*
- d) involvement of commercial organizations of large business in world economy;*
- e) control over transfer of corporate rights of commercial organizations of large business into foreign entities, especially into sovereign funds of states and state banks of other countries;*
- f) coincidence of state economic (industrial) politics with the corporate strategy of development.*

Keywords: public interest, commercial organization, large business company, economic power.

Надійшла до редколегії 15.11.2018 р.

Клименко Анастасія Леонідівна,
кандидат юридичних наук, викладач кафедри
трудового та господарського права,
Харківський національний університет
внутрішніх справ, Україна, м. Харків
e-mail: a.klymenko21@gmail.com
ORCID 0000-0001-9587-5827

doi: 10.21564/2414–990x.143.148839
УДК 336.5

ЗУБОЖІННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ І ШЛЯХИ ЙОГО ПОДОЛАННЯ

У статті проаналізовано підходи до визначення поняття «бідність», розглянуто різні дефініції. З'ясовано причини збідніння і зубожіння населення України. Запропоновано шляхи їх подолання.

Ключові слова: бідність; зубожіння; споживчий кошик; прожитковий мінімум.

Клименко А. Л., кандидат юридических наук, преподаватель кафедры трудового и хозяйственного права, Харьковский национальный университет внутренних дел, Украина, г. Харьков. e-mail : a.klymenko21@gmail.com ; ORCID 0000-0001-9587-5827

Обнищание населения Украины: причины, последствия и пути его преодоления

В статье проанализированы подходы к определению понятия «бедность», рассмотрены различные дефиниции. Выявлены причины обеднения и обнищания населения Украины. Предложено пути их преодоления.

Ключевые слова: бедность; обнищание; потребительская корзина; прожиточный минимум.

Постановка проблеми. В Україні, як і в будь-якій іншій державі, що позиціонує себе як правова, соціальна, демократична і в якій виконуються обов'язки щодо захисту прав і задоволення інтересів людини, забезпечення гідного рівня життя і доступу до засобів правового захисту тих, чиї права були порушені, певні верстви і групи осіб «мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, встановлених законом» (ст. 46 Конституції України) [16]. Виходячи зі сказаного, вважаємо за доцільне зазначити, що безробіття з незалежних від громадян обставин, зменшення рівня заробітної плати – це частіш за все наслідки кризи в економіці або виникнення певних проблем,

пов'язаних із невдалим і непродуманим плануванням, недалекоглядністю можновладців, які розробляють програми розвитку і розбудови держави. Не є винятком і сьогоднішня Україна. Як наголошують фахівці, політики і громадські діячі, нині потребують негайного вирішення питання стрімкого збідніння населення, надання (а перед цим віднайдення способів і джерел) фінансової підтримки найбільш вразливим верствам, оскільки зниження доходів громадян призводить не тільки до подальшого зубожіння, а й до відтоку громадян молодого і середнього віку, які змушені шукати кращого життя в інших країнах і працювати на їх благо і процвітання, підвищення рівня злочинності тощо. З огляду на це уряд насамперед слід враховувати потреби громадян, зокрема, в отриманні достойної заробітної платні, що гарантовано ст. 43 Конституції України, споживчі тощо. Як наголошують О. Д. Гордей (O. D. Hordei) і Б. Д. Пацай (B. D. Patsai), «вказаний концепт зараз має бути покладений в основу державної політики України, оскільки, намагаючись наблизитися і досягти рівня розвинених країн, передусім варто вживати всіх заходів для забезпечення виконання обов'язків із дотримання прав людини відповідно до Керівних принципів Організації Об'єднаних Націй» [1], підвищення рівня й якості життя населення, тобто якості продуктів харчування, медичних послуг, умов проживання, правової захищеності.

З огляду на сказане варто додати, що, обравши євроінтеграційний курс, і влада, і громадяни мають бути готовими не лише до європейського рівня доходів, а й до європейських цін на товари і послуги, зміни усвідомлення населенням того, ким вони є, на яку якість життя заслуговують.

Зважаючи на те, що з отриманням безвізу, появою можливості вільно пересуватися, співставляти рівень і якість життя у своїй та інших країнах, саме збідніння стає більш очевидним, що підтверджує нагальність й необхідності з'ясування причин і віднайдення шляхів подолання цього явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Передусім вкажемо, що вивчення наукових джерел дозволяє констатувати: нині проблемам зубожіння населення й віднайденню шляхів і можливостей подолання збідніння, незважаючи на те, що вона потребує нагального вирішення (це всі розуміють, про це всі говорять), не приділяється належної уваги. Хоча окремих її аспектів торкалися у своїх роботах, присвячених соціальному захисту малозабезпечених, такі науковці, як І. Ф. Грибіденко (I. F. Hrybidenko), В. В. Дереха (V. V. Dereha), М. О. Багмет (M. O. Bahmet), А. Ф. Приходько (A. F. Prykhodko), С. В. Венедіктов (S. V. Venediktov), С. Я. Вавженчук (S. Ya. Vavzhenchuk), С. В. Вишновецька (S. V. Vyshnovetska), В. Ю. Годлевська (V. Yu. Hodlevska), І. В. Зуб (I. V. Zub), М. І. Іншин (M. I. Inshyn), В. Л. Костюк (V. L. Kostiuk), О. Л. Кучма (O. L. Kuchma), С. С. Лукаш (S. S. Lukash), Л. П. Лутицька (L. P. Lutytska), А. Р. Мацюк (A. R. Matsiuk), О. В. Мартинюк (O. V. Martyniuk), О. Є. Мачульська (O. Ye. Machulska), П. Д. Пилипенко (P. D. Pylypenko), С. В. Попов (S. V. Popov), С. М. Прилипка (S. M. Prylypko), О. І. Процевський (O. I. Protsevskiy), О. М. Обушенко (O. M. Obushenko), В. І. Щербина (V. I. Shcherbyna), Л. М. Сіньова (L. M. Sinova), І. М. Сирота (I. M. Syrota),

С. М. Синчук (S. M. Synchuk), О. В. Тищенко (O. V. Tyshchenko), Г. І. Чанишева (H. I. Chanysheva), В. І. Щербина (V. I. Shcherbyna), Н. М. Хуторян (N. M. Khutorian), О. М. Ярошенко (O. M. Yaroshenko) та ін. Буде доречним підкреслити, що наукові й доктринальні позиції цих та інших вчених є концептуально важливими.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі узагальнення думок науковців поглибити знання про поняття «зубожіння», виявити основні причини цього в Україні й окреслити можливі шляхи подолання цього явища.

Виклад основного матеріалу. Передусім вкажемо, що свого часу питання нерівності і класової диференціації ставало предметом вивчення багато вчених-економістів, філософів, істориків, серед яких Адам Сміт (Adam Smith) [2], Герберт А. Саймон (Herbert A. Simon) [3], Адольф Кетле (A. Quetelet) [4], К. Маркс (K. Marx) [5], Ф. Енгельс (F. Engels) [5], М. Вебер (M. Weber) [6] та ін. Так, К. Маркс, Ф. Енгельс [5, с. 293] досліджували найбільш загальні основи існування соціальної стратифікації, економічної нерівності, бідності у ХІХ ст., які розглядалися через ставлення людини до власності й суспільного розподілу праці. Крім того, К. Марксом розроблена теорія, що згодом отримала назву «зубожіння пролетаріату», її суть полягає в наступному: тенденція до погіршення становища робітника є необхідним наслідком закону капіталістичного нагромадження, оскільки з розвитком техніки дедалі менша частина капіталу перетворюється на заробітну плату і дедалі більша на засоби виробництва, змінний капітал утворює щораз меншу частину всього суспільного капіталу, а оскільки попит на робочі руки створюється лише змінним капіталом, то, відповідно, і попит на робочу силу, відносно всього суспільного капіталу, має падати. Таким чином, закони капіталістичного виробництва призводять до утворення надлишкового населення, що зтягує робітника щодалі глибше у злидні [5, с. 626–662]. У свою чергу М. Вебер причину бідності вбачав у відсутності засобів виробництва у тих, хто своєю працею сприяє накопиченню багатства у власників засобів виробництва [6, с. 5]. У цілому, як пише В. Ю. Годлевська (V. Yu. Hodlevska), у дослідженнях причин і місця бідності в суспільстві виокремлюють два періоди: 1) «з ХVІІІ до першої половини ХХ століття; 2) ХХ ст. [7]. Звісно, з часів К. Маркса і М. Вебера багато що змінилося, проте, як доводить життя, проблема бідності і зубожіння є актуальною й нині. Невипадково, щоправда, з різних позицій і під відмінними кутами, переслідуючи неоднакові цілі, її вивчають представники різних галузей: історики, філософи, економісти, правники тощо. Справедливості ради вкажемо, що частіш за все вона потрапляє до поля зору економістів, а правники торкаються її, досліджуючи, наприклад, проблеми злочинності, механізми соціального страхування інвалідів, жінок, людей похилого віку тощо. Підтвердженням сказаного є висновок українських науковців, а саме О. П. Кириленка (O. P. Kyrylenko), В. В. Письменного (V. V. Pysmennyi), В. В. Палія (V. V. Palii), Ю. І. Саєнко (Yu. I. Saienko), В. А. Скуратівського (V. A. Skurativskyi), В. В. Яценко (V. V. Yatsenko) та ін., які наголошували

на тому, що збідніння і зубожіння – це багатоаспектні явища. З огляду на це спробуємо з'ясувати, що треба розуміти під поняттями «бідність», «зубожіння».

Передусім вважаємо за доцільне навести позицію Г. С. Кваснікової. Так, вчена переконана, що «основним спонукальним мотивом людини до праці є задоволення споживчих потреб. Рівень заробітної плати в різній мірі задовольняє людські потреби, під впливом чого формуються типи поведінки людей, їх моральний та суспільно-громадський рівень». Продовжуючи міркування про вплив доходу на можливу поведінку людей, Г. С. Кваснікова пише, що людина «працює для одержання доходу, через який вона може (або навпаки, не може) себе реалізувати, проявити як особистість, бути корисною собі, оточуючим, суспільству або просто існувати залежно від розміру цього доходу... Проте можна точно зазначити той факт, що від бідної людини не варто сподіватися високопродуктивної праці». Із сказаного можна зробити висновок, що, отримуючи гідну або достатню для задоволення потреб оплату за працю, особа намагатиметься добре виконувати обов'язки, не буде пригніченою, а зубожіла людина (особливо за своїми моральними переконаннями) не може бути корисною ні собі, ні оточуючим, ні суспільству. Крім того, із висловленої думки науковця випливає, що зубожіння – це становище людини, яка отримує дохід, що не дозволяє їй себе реалізувати, проявити як особистість, бути корисною собі, оточуючим, суспільству або просто існувати [8].

Вказані обставини, на переконання науковців, впливають не лише на життя і стан особи, а й «на соціальну стабільність суспільства, і тому держава бере на себе певну відповідальність за їх настання й створює систему соціального захисту, здійснює комплекс заходів, спрямованих на забезпечення нормальних соціальних умов у країні та об'єднаних у рамках соціальної політики держави, яка покликана задовольнити всі потреби людини» [8].

Проте, як зауважує Т. Кір'ян, держава не виконує своїх зобов'язань. Результати очевидні: «Нині ж маємо соціально-економічні проблеми незрілої ринкової економіки: безробіття, низький життєвий рівень, неналежна увага до працівника з трудовим досвідом, кваліфікацією, професійними знаннями та навичками, а головне – недостатній рівень соціального захисту найманих працівників. Як наслідок, в Україні відбувається деформація трудових цінностей, масове погіршення якості трудового потенціалу, що відображається у даних статистики та наукових досліджень професійно-якісних характеристик сучасного працівника, оцінок його трудових орієнтацій і мотивації та здатності до продуктивної праці» [9].

До сказаного додамо, що, вивчаючи поняття бідності, ми помітили, що воно є дискусійним за самою своєю природою, оскільки, маніпулюючи визначенням і її обчисленням, можна істотно змінювати масштаби її фінансування і поширення, зменшувати розміри соціальної диференціації населення. Більш того, соціальна політика будь-якої держави відчутно і суттєво видозмінює зміст поняття «бідність». Так, О. Д. Гордей і Б. Д. Пацай наголошували: «Бідність можна вважати важливим показником рівня життя населення. Кожного разу,

коли матеріальне становище не дозволяє задовольняти коло потреб, що забезпечують фізичне існування, збереження працездатності на рівні прийнятих у суспільстві мінімальних стандартів, виникає поняття „бідність”» [1]. Отже, спираючись на наведене, можемо казати, що бідність – це таке матеріальне становище, яке не дозволяє задовольняти коло потреб, що забезпечують фізичне існування, збереження працездатності на рівні прийнятих у суспільстві мінімальних стандартів, а нижня межа – це зубожіння.

У словниках **бідність** трактується так: соціальне положення, що характеризується відсутністю необхідних матеріальних засобів для того, щоб провадити «нормальне» (відповідно до норм прийнятих суспільством) життя, наприклад, неможливість прогодувати свою родину, дати освіту дітям чи забезпечити сім'ю якісним медичним обслуговуванням [10]. Крім того, що зубожіння походить від зубожіти, яке в Академічному тлумачному словнику трактується як «стати вбогим; збідніти», тобто не мати можливості задовольнити наймінімальніші (у харчуванні і найнеобхідніших речах) потреби. Отже, зубожіння – це вищий ступінь бідності [10]. Таким чином, зубожіння слід розуміти як крайню нижню точку бідності більшості населення, яке не спроможне задовольнити мінімально необхідні суспільні потреби за рахунок власних фінансових ресурсів.

Існує й інше тлумачення: **бідність** – це неможливість підтримувати мінімальний рівень споживання, що визначається на основі фізіологічних, соціальних і культурно зумовлених нормативів [11]. Спіраючись на наведене, можемо вказати, що зубожілою буде вважатися людина, яка не в змозі задовольнити навіть фізіологічні потреби, не згадуючи при цьому соціальних і культурних.

Додамо, що наведені визначення багато в чому співпадають, а відмінність між ними, по суті, полягає в тому, що у першому випадку бідними є ті, хто живе нижче за певний фактичний середній стандарт суспільства, а у другому – тільки ті, хто живе нижче за визначений суспільством мінімальний рівень. Таким чином, людина вважається бідною, якщо її доходи або споживання нижчі за певний рівень, або прийнятий, або встановлений суспільством. Можемо сміливо стверджувати, що йдеться про два способи визначення межі бідності – нормативний (перший) і відносний, так званий статистичний (другий).

Як наголошує В. Ю. Годлевська, ще в ХІХ ст. за критерій (межу) бідності запропоновано обрати сімейний бюджет, тобто кількість коштів, за які сім'я буде жити упродовж певного строку, задовольняючи певні потреби, пов'язані з підтриманням певного рівня працездатності і здоров'я [7]. У свою чергу, нормативний спосіб передбачає орієнтацію на певний соціальний норматив, яким виступає прожитковий мінімум (іноді його називають мінімальним споживчим бюджетом, або мінімальним споживчим кошиком). До його складу входять вартість споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і платних послуг, достатніх для підтримання особою, сім'єю всіх соціальних зв'язків, притаманних цьому соціальному прошарку [12].

Принагідно додати, що прожитковий мінімум – це динамічна соціально-економічна категорія, яка змінюється разом із суспільним розвитком і не лише

з огляду на зростання цін та інфляцію. Рівень прожиткового мінімуму залежить від комплексу споживчих благ (споживчого кошика), що визначається суспільством за певних соціально-економічних умов як мінімум матеріальної забезпеченості й розраховується в реальних цінах купівель. Природно, що залежно від віку, стану здоров'я, сімейного стану, місця проживання тощо помітно відрізнятиметься й необхідний мінімум матеріальної забезпеченості, тобто споживчий кошик людей. Проте в Україні складові набору продуктів харчування, непродовольчі товари, на підставі яких розраховується прожитковий мінімум, не переглядаються відповідно до зміни споживчого попиту та реальної структури сукупних витрат населення. Зокрема, серед витрат не передбачені витрати на послуги системи охорони здоров'я, освіти, не говорячи вже про витрати на відпочинок. Крім того, розмір прожиткового мінімуму занижений і через те, що вартість продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг змінюється протягом року через зростання цін.

Звісно, за умов, коли вплив держави на регулювання оплати праці здійснюється переважно через установаження розміру мінімальної заробітної плати, умов і розмірів оплати праці працівників установ й організацій, що фінансуються з бюджету, керівників державних підприємств, такий кошик далекий від реалій нашого життя і має бути переглянутий з урахуванням існуючих цін, заробітних плат і потреб українців. У контексті сказаного вбачається за доцільне навести статистику. Так, експерти зазначають, що кожному третьому мешканцю України заробітної плати не вистачає для придбання необхідних речей і задоволення життєвих потреб, а кожен другий працездатний мешканець України змушений працювати в умовах вторинної, третинної зайнятості, одержуючи при цьому доходи в тіньовому секторі економіки, які не оподатковуються. Щоправда, говорячи про категорію бідних під час вивчення соціальної диференціації населення, слід вказати, що деякими дослідниками пропонується виокремлювати ще й вимушену бідність, коли людина, володіючи необхідним рівнем професійної кваліфікації, не може продати на ринку робочої сили свої трудові послуги за тією ціною, яка дозволила б їй підтримувати прийнятний для неї рівень життя. Такі особи у пошуках гідної роботи за достойну зарплатню частіш за все стають безробітними, відчувають себе непотрібними, недооціненими, а отже, працюють, аби вижити. Як бачимо, крім постійно уразливих груп (багатодітні сім'ї, інваліди, неповні сім'ї, пенсіонери, особи, що навчаються, та інші), до категорії зубожілих потрапляють працюючі особи, здатні своєю працею самостійно забезпечувати собі необхідний рівень життя. З 2014 р. по теперішній час відбулося значне погіршення життєвого рівня людей, переважна більшість населення не змогла пристосуватися до нових умов. Як наслідок, у країні з'явився досить численний прошарок населення, який зазнає сьогодні особливо великих труднощів у матеріальному забезпеченні. Вбачається, що соціальна політика держави повинна бути направлена у першу чергу на державну підтримку зубожілих категорій населення, що опинилися на межі виживання, а також на підвищення рівня життя населення.

Однак повернемося до споживчого кошику, ведучи мову про який, не можна оминати й такого не менш важливого показника, як прожитковий мінімум. Передусім зауважимо, що в Україні він визнається базовим державним соціальним стандартом, на підставі якого встановлюються державні соціальні гарантії і стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального й побутового обслуговування, охорони здоров'я, освіти тощо. Крім того, саме з огляду на розмір прожиткового мінімуму проводиться загальна оцінка рівня життя. У той же час до структури прожиткового мінімуму в нашій державі не включено податок на доходи фізичних осіб, що має бути обов'язково зроблено відповідно до роз'яснення Конституційного Суду України. Як наслідок, людина, отримуючи мінімальну заробітну плату, яка дорівнює прожитковому мінімуму, має на 15 %. Більш того, якщо уважно поглянути на структуру встановленого прожиткового мінімуму, то можна побачити, що планується, таким чином уся сума, яка фактично має бути отриманою на руки (розрахунковий рахунок), буде витрачена або на продукти харчування, або на послуги. Отже, людина зможе або витратити гроші на їжу, або сплачувати комунальні послуги. Так, через систему субсидій держава начебто намагається допомогти тим, чий дохід дуже низький. Можливо, це один із способів, але ж навіть за таких умов того заробітку чи пенсії, які отримує більшість українців, не вистачає на саме необхідне, людина змушена економити, відмовлятися від багато чого (навіть дуже необхідного, йдеться, зокрема, про ліки). Унаслідок цього підвищується рівень захворюваності, зростають показники злочинності тощо.

У контексті сказаного і на підтвердження тези про зниження рівня життя українців додамо, що Міністерство соціальної політики щомісяця публікує фактичний розмір прожиткового мінімуму. Так, спираючись на офіційні дані Міністерства фінансів (табл. 1) [13], можемо констатувати, що протягом 2014–2016 рр. (як уже наголошувалося, саме ці роки стали найважчими для нашої держави: окупація, воєнні дії, внутрішнє переміщення осіб, руйнування і закриття шахт і підприємств) він майже не змінювався. Як наслідок, підвищився відсоток тих, хто вважає себе зубожілим.

Таблиця 1

Підвищення прожиткового мінімуму в Україні в 2013–2018 роках

Період	Прожитковий мінімум (грн)		
з 01.01.2013 по 30.11.2013	1108	13	1,2 %
з 01.12.2013 по 31.12.2013	1176	68	6,1 %
з 01.01.2014 по 31.12.2014	1176	0	0 %
з 01.01.2015 по 31.08.2015	1176	0	0 %
з 01.09.2015 по 31.12.2015	1330	154	13,1 %
з 01.01.2016 по 30.04.2016	1330	0	0 %
з 01.05.2016 по 30.11.2016	1399	69	5,2 %
з 01.12.2016 по 31.12.2016	1544	145	10,4 %

Період	Прожитковий мінімум (грн)		
з 01.01.2017 по 30.04.2017	1544	0	0 %
з 01.05.2017 по 30.11.2017	1624	80	5,2 %
з 01.12.2017 по 31.12.2017	1700	76	4,7 %
з 01.01.2018 по 30.06.2018	1700	0	0 %
з 01.07.2018 по 30.11.2018	1777	77	4,5 %
з 01.12.2018	1853	76	4,3 %

Зауважимо, що зростання показано у гривневому еквіваленті, якщо ж говорити про доларовий, то ситуація виглядає зовсім по-іншому. Порівнявши прожитковий мінімум у доларовому еквіваленті, можна побачити, що на початок 2016 р. він становив лише 34,5 % від розміру прожиткового мінімуму 2013 р., тобто зменшився майже у 3 рази. Цілком зрозуміло, що громадяни не задоволені таким станом справ, у чому легко переконалися, поглянувши на наведені нижче дані (таблиці 2, 3) [12]:

Таблиця 2

Задоволеність власним життям, %

	Осві- тою	Охо- роною здоров'я	Рівнем життя	Робо- тою	Безпе- кою	Свобода вибору		Загаль- ний індекс
						ж	ч	
Чехія	74	74	75	70	70	80	77	6,6
Польща	67	47	68	44	66	73	73	6,0
Словаччина	66	52	59	61	62	54	47	6,2
Угорщина	55	53	56	71	53	52	50	5,3
Румунія	64	65	49	41	55	74	80	5,8
Болгарія	42	38	37	51	54	53	52	4,4
Грузія	66	59	24	33	73	56	61	4,1
Туреччина	51	71	65	61	60	60	67	5,5
Україна	50	22	17	39	44	34	43	4,0
Молдова	55	40	44	32	45	55	53	6,0

Таблиця 3

Задоволеність суспільним життям, %

	Місцевим ринком праці	Можли- востями дозвілля	Місцевою владою	Правовою системою	Захистом довкілля	Цен- тральною владою
Чехія	39	14	89	45	67	44
Польща	25	9	86	42	51	21

	Місцевим ринком праці	Можли- востями дозвілля	Місцевою владою	Правовою системою	Захистом довкілля	Цен- тральною владою
Словаччина	12	11	81	26	38	28
Угорщина	23	9	80	42	46	28
Румунія	22	7	80	40	28	25
Болгарія	13	4	77	19	22	14
Грузія	5	18	74	37	30	25
Туреччина	31	5	75	43	44	49
Україна	9	16	76	4	13	8
Молдова	9	17	71	22	24	17

Як бачимо, у нашій країні показник задоволення життям, на жаль, дуже низький, як і рівень життя.

Ось ми і підійшли до причин зниження рівня життя населення в Україні, основними серед яких, на нашу думку, слід визнати: значне знецінення національної валюти (Україна – імпортозалежна держава, унаслідок падіння гривні значно здорожчали імпорتنі та імпортозалежні товари, як-от медикаменти, газ тощо); замороження соціальних стандартів; збільшення комунальних платежів, дорожчання всіх без винятку товарів і послуг (як імпортного, так і вітчизняного виробництва); втрата заощаджень через кризу у банківській системі України або їх істотне знецінення; відсутність адекватної індексації доходів; введення оподаткування і обмеження розміру пенсій; введення оподаткування на нерухомість і заощадження; озброєний конфлікт на сході країни.

Вважаємо за доцільне навести дані зі звіту директора Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України Елли Лібанової про якість життя та людського розвитку, який починаючи з 1990-го р. щорічно готується у рамках Програми розвитку ООН щодо 194 країн світу, зокрема й України. Ключовими показниками в ньому виступають не тільки дохід на душу населення, а й, наприклад, тривалість життя, рівень освіти, медичної допомоги тощо. Так, за словами директора, щодо національного доходу на одну особу в доларах США (кушівельна спроможність), то він становить до 7,4 тис. дол. на рік на одну людину (у 1990 р. наш показник сягав 10,8 тисячі) [14]. Використовуючи методику Світового банку, визначено, що населення України, яке отримує мінімальні соціальні гарантії на день витрачає менше 2 амер. дол. Отже, маємо дуже відчутне зниження. Порівняємо з сусідніми країнами: у Чехії – 29,8 тис., Словаччині – 27,4, Румунії – 19,9 тис., Туреччині – 18,9 тис., Болгарії – 16,9, Грузії – 9,1 тис. Отже, фахівці ООН констатували, що понад 60 % населення нині перебуває за визначеною ними межею бідності, переважна більшість живе менш ніж на 8 дол. на добу на одну людину А ще за останні кілька років в Україні з'явилося абсолютно нове поняття «раптова бідність», з яким нам

раніше стикатися не доводилося. Вплинули на це анексія Криму, бойові дії на сході й майже 2 мільйони вимушених переселенців. Більшість із них ще вчора мали все необхідне – житло, роботу, чітко визначений соціальний статус і були самодостатніми, але миттєво втратили все й перетворилися фактично на біженців. Зрозуміло, це ще більше загостило соціальні проблеми, яких й до того в нас було чимало. Наведене зайвий раз підтверджує те, що за рівнем фінансового забезпечення працездатних верств населення і населення пенсійного віку Україна позиціонується на рівні країн так званого «третього світу» – держав із вкрай низькими показниками соціально-економічного розвитку [14].

Наслідками істотного зниження рівня життя населення і відповідними загрозами для забезпечення сталого розвитку національної економіки можуть бути: 1) збільшення відтоку працездатного населення закордон і, відповідно, зменшення трудового потенціалу країни); 2) збільшення економічної активності населення, посилення напруги на ринку праці; 3) збільшення кількості людей, які потребують державної соціальної підтримки; 4) зменшення платоспроможного попиту населення, через що відбувається скорочення ємкості внутрішнього ринку; 5) зміна настроїв населення, а саме виникнення соціальної напруги, невдоволення діями влади; 6) погіршення криміногенної ситуації; 7) збільшення захворюваності населення, депопуляція тощо.

Підсумовуючи, зазначимо, що у складній соціально-економічній ситуації необхідні радикальні зміни системи пільг із метою подолання зростаючих негативних тенденцій у цій сфері і підтримки соціально незахищених верств населення, що має знайти свій прояв як у наданні додаткових, особливих прав (переваг), так і у звільненні від обов'язків. Правові пільги супроводжуються більш повним задоволенням інтересів суб'єктів, полегшенням умов їх життєдіяльності, що обов'язково повинно здійснюватися в рамках суспільних інтересів. При встановленні пільг законодавець ставить мету – соціально захистити, поліпшити становище окремих осіб, перевести процес задоволення їх інтересів у більш сприятливий режим. Як зауважує І. М. Ярцун, правові пільги є виключенням із загальних правил, відхиленням від єдиних вимог нормативного характеру і виступають способом юридичної диференціації. Чим досконаліше право, тим більш диференційовано воно регламентує конкретні питання суспільного життя. В умовах відсутності правової регламентації у тій чи іншій сфері органи управління змушені враховувати конкретні обставини, робити на свій розсуд виключення для окремих осіб, що веде до різнобою у практичній діяльності і відкриває шлях до суб'єктивізму і навіть зловживань.

З огляду на сказане виникає питання, що робити для зупинення подальшого зубожіння населення України. Вивчивши думки науковців – представників різних галузей, можемо вказати, що для цього перш за все необхідно: а) переглянути вміст споживчого кошика (примітно, що депутати нинішнього скликання взяли за це, але важливі результати, які ще не помітні), б) підвищити мінімальні соціальні гарантії, оплату праці працівникам соціальної сфери (лікарям, освітянам, науковцям), що, зокрема, можна зробити шляхом індексації,

враховуючи індекс споживчих цін, в) зрівняти прожитковий і неоподаткований мінімум, г) скоротити кількість державних службовців, зрівняти прожитковий і неоподаткований мінімум. Вжиття цих заходів дозволить принаймні дотримуватися основних проєвропейських стандартів розвитку суспільства, враховуючи основні пріоритети ЄС для України.

Висновки. Підсумовуючи наведене, можемо констатувати наступне.

Бідність властива будь-якому суспільству, проте її причини, масштаби, конкретні прояви і наслідки істотно відрізняються на певних етапах його розвитку. У період кризи з'являється особливий прошарок – зубожілі, які потребують впровадження додаткових соціальних регуляторів у державі.

Зубожіння слід розглядати як крайню нижню точку бідності більшості населення, яке не спроможне задовільнити мінімально необхідні суспільні потреби за рахунок власних фінансових ресурсів.

За рівнем фінансового забезпечення працездатних верств населення і населення пенсійного віку Україна позиціонується з країнами так званого «третього світу» – держав із вкрай низькими показниками соціально-економічного розвитку тощо).

Статус зубожілих отримують сім'ї, доходи яких становлять нижче прожиткового мінімуму, що відчувають позбавлення у сфері споживання і сприймають себе дуже бідними.

Для зменшення кількості бідних і зубожілих перш за все необхідно: а) переглянути вміст споживчого кошика, б) підвищити мінімальні соціальні гарантії, оплату праці працівникам соціальної сфери (лікарям, освітянам, науковцям), що, зокрема, можна зробити шляхом індексації, враховуючи індекс споживчих цін, в) зрівняти прожитковий і неоподаткований мінімум, г) скоротити кількість державних службовців, зрівняти прожитковий і неоподаткований мінімум. Вжиття цих заходів дозволить принаймні дотримуватися основних проєвропейських стандартів розвитку суспільства, враховуючи основні пріоритети ЄС для України.

Держава й надалі має виконувати соціальну функцію або провадити діяльність з соціального захисту і підтримки окремих категорій осіб, виступати ключовим і основоположним суб'єктом гарантування права осіб, акумулюючи значні ресурси щодо організаційно-фінансової підтримки соціального захисту, сприяючи розвитку інших організаційно-правових форм соціального захисту через організаційні, економічні, фінансові, правові та інші механізми.

Список літератури:

1. Гордей О. Д., Пацай Б. Д. *Зубожіння населення України: виклики та загрози для національної економіки. Економічний вісник університету*. 2016. Вип. № 29/1. URL: 221 file:///C:/Users/Andrii/Downloads/385-Article%20Text-724-1-10-20180810.pdf (дата звернення 11.10.2018).
2. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов. Москва : Эксмо, 2007. 960 с.
3. Herbert A. Simon Administrative behaviour: a study of decision-making processes in administrative organization. New York: A Division of Simon&Schuster Inc. 1997. 368 p.

4. Кетле А. Социальная система и законы, ею управляющие / пер. с франц. Л. Н. Шаховской. Санкт-Петербург: Издание Н. Поляков и Ко, 1866. 313 с.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : в 50-ти т. 2-е изд. Москва : Политиздат, 1964. Т. 26: Ч. 3. 674 с.
6. Вебер М. Избранные произведения / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; пре-дисл. П. П. Гайдено ; коммент. А. Ф. Филиппова ; пер. с нем. Москва : Прогресс, 1990. 601 с.
7. Годлевська В. Ю. Проблема бідності в сучасній Україні та шляхи її подолання. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2015. № 3–4. С. 11–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2015_3-4_4 (дата звернення 21.10.2018)
8. Кваснікова Г. С. Доходи населення та економічний стан держави. *Економіка АПК*. 2005. № 1. С. 116–121.
9. Кір'ян Т. Людський капітал в історії економічної думки. *Економіка України*. 2008. № 9. С. 64–73.
10. Академічний тлумачний словник : в 11 т. URL: <http://sum.in.ua/s/bidnistj> (дата звернення 01.11.2018).
11. Український тлумачний словник. URL: https://ukrainian_explanatory.academic.ru/62545/%D0%B7%D1%83%D0%B1%D0%BE%D0%B6%D1%96%D1%82%D0%B8 (дата звернення 11.11.2018).
12. Бідність: визначення, межа та вимірювання, характеристики. URL: http://osvita.ua/vnz/reperts/gov_reg/18570/ (дата звернення 11.11.2018).
13. Прожитковий мінімум в Україні. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/wagemin/>.
14. Якість життя в Україні: оцінки експертів. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/yakist-zhittya-v-ukrayini-ocinki-ekspertiv/> (дата звернення 12.11.2018).
15. Ярцун І. М. Пільги в праві соціального забезпечення. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Вип. 46 / редкол. С. В. Ківалов та ін. Одеса : Юрид. літ., 2009. С. 183.
16. Конституція України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

References:

1. Hordei, O.D., Patsai, B.D. (2016). Zubozhinnia naselennia Ukrainy: vyklyky ta zahrozy dlia natsionalnoi ekonomiky. *Ekonomichnyi visnyk universytetu, Issue 29/1, 214–222*. URL: 221 file:///C:/Users/Andrii/Downloads/385-Article%20Text-724-1-10-20180810.pdf [in Ukrainian].
2. Smit, A. (2007). Issledovaniya o prirode i prichinah bogatstva narodov. Moscow: Jeksmo [in Russian].
3. Herbert, A. (1997). Simon Administrative behaviour: a study of decision-making processes in administrative organization. New York: A Division of Simon&Schuster Inc.
4. Kettle, A. (1866). Social'naja sistema i zakony, eju uprav ljajushhie. St. Petersburg: Izdanie N. Poljakov i Ko [in Russian].
5. Marks, K., Jengel's, F. (1964). Sochinenija. (Vols. 1–50); Vol. 26: Part 3. 674 p. Moscow: Politizdat [in Russian].
6. Veber, M. (1990). Izbrannye proizvedeniya. Moscow: Progress [in Russian].
7. Hodlevska, V.Yu. (2015). Problema bidnosti v suchasnij Ukraini ta shliakhy yii podolannia. *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy, 3–4, 11–13*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2015_3-4_4 [in Ukrainian].
8. Kvasnikova, H.S. (2005). Dokhody naselennia ta ekonomichni stan derzhavy. *Ekonomika APK, 1, 116–121* [in Ukrainian].
9. Kir'ian, T. (2008). Liudskyi kapital v istorii ekonomichnoi dumky. *Ekonomika Ukrainy, 9, 64–73* [in Ukrainian].
10. Akademichniy tлумачnyi slovnyk. (Vols. 1–11). URL: <http://sum.in.ua/s/bidnistj> [in Ukrainian].
11. Ukrainskyi tлумачnyi slovnyk. URL: https://ukrainian_explanatory.academic.ru/62545/%D0%B7%D1%83%D0%B1%D0%BE%D0%B6%D1%96%D1%82%D0%B8 [in Ukrainian].

12. Bidnist: vyznachennia, mezha ta vymiriuvannia, kharakterystyky. URL: http://osvita.ua/vnz/reports/gov_reg/18570/ [in Ukrainian].
13. Prozhytkovyi minimum v Ukraini. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/wagemin/> [in Ukrainian].
14. Yakist zhyttia v Ukraini: otsinky ekspertiv. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/yakist-zhittya-v-ukrayini-ocinki-ekspertiv/> [in Ukrainian].
15. Yartsun, I.M. (2009). Pilhy v pravi sotsialnoho zabezpechennia. *Aktualni problemy derzhavy i prava: zb. nauk. prats, Issue 46, 183*. Odesa: Yuryd. lit. [in Ukrainian].
16. Konstytutsiia Ukrainy. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

Klymenko A. L., PhD in Law, Assistant Lecturer of Department of Labor Law and Economic Law, Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine, Kharkiv.
e-mail : a.klymenko21@gmail.com ; ORCID 0000-0001-9587-5827

The impoverishment of the Ukrainian population: the causes, consequences and ways to overcome it

The article analyzes the approaches to the definition of the concept of poverty, considers different definitions. The causes of impoverishment and impoverishment of the population are found out. The path of elimination is proposed.

Poverty is inherent in any society, but its causes, scales, specific manifestations and consequences differ significantly in different stages of its development. During the crisis of the development of society there is a special stratum – poor people who need the introduction of additional social regulators in the state.

Poverty should be considered as the extreme poverty point of the majority of the population, which is not able to meet the minimum necessary social needs at the expense of its own financial resources.

By the level of financial provision of the able-bodied population and the population of retirement age, our state is positioned at the level of countries of the so-called “third world” – countries with very low indicators of socio-economic development, etc.).

The status of the impoverished receive families whose incomes are below the subsistence level, experiencing deprivation in the sphere of consumption and perceive themselves as very poor.

To reduce the number of poor and impoverished, it is first necessary: a) to review the content of the consumer basket (it is noteworthy that the deputies of the current convocation have undertaken for this, but important results that are not yet noticeable), b) increase the minimum social guarantees, remuneration of employees (for doctors, educators, and scientists), which can be done by indexing, taking into account the consumer price index, c) equalizing the living and non-taxable minimum, d) reducing the number of civil servants, equalizing living and non-taxable minimum. The implementation of these measures will at least meet the basic pro-European standards of community development, taking into account the main priorities of the EU for Ukraine.

Keywords: poverty; poverty; consumer basket; subsistence minimum.

Надійшла до редколегії 15.11.2018 р.

ЗЕМЕЛЬНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Лісова Тетяна Вікторівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків
e-mail: listet1979@gmail.com
ORCID 0000-0002-3747-1733

doi: 10.21564/2414–990x.143.147157
УДК 349.4

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ

Розглянуто окремі теоретичні питання щодо відновлення земель як напряму їх охорони. Зроблено висновок, що суспільні відносини, які виникають з приводу відновлення земель, є самостійною складовою земельних відносин, а, отже, входять до предмета земельного права. Встановлено специфічні ознаки, притаманні зазначеним відносинам.

Ключові слова: відновлення; землі; суспільні відносини; відтворення; охорона.

Лисовая Т. В., кандидат юридических наук, доцент кафедры земельного и аграрного права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail : listet1979@gmail.com ; ORCID 0000-0002-3747-1733

Некоторые теоретические вопросы восстановления земель

Рассматриваются отдельные теоретические вопросы в сфере восстановления земель как направление их охраны. Сделан вывод, что общественные отношения, возникающие по поводу восстановления земель, являются самостоятельной составляющей земельных отношений, а, следовательно, входят в предмет земельного права. Исследуются специфические признаки, присущие указанным отношениям.

Ключевые слова: восстановление; земли; общественные отношения; воспроизводство; охрана.

Вступ. Відповідно до Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 р. [1], стан земельних ресурсів в Україні близький до критичного. Постійне погіршення якісного стану земель в Україні

може мати катастрофічні наслідки як для навколишнього природного середовища, так і для здоров'я людини, а також розвитку національної економіки.

Надзвичайно високим є рівень розораності території, набули поширення процеси деградації та опустелювання земель. За статистичними даними різних установ, площа деградованих і малопродуктивних земель становить від 10–12 до 14–15 млн га.

Посилення деградаційних процесів щодо земель в Україні, їх забруднення радіонуклідами, важкими металами викликають необхідність відновлення земель.

Аналіз літературних даних і постановка завдання дослідження. Правові проблеми відновлення земель є надзвичайно актуальними в сучасних умовах. Вибір теми статті визначено актуальністю окремих теоретичних питань у сфері відновлення земель. У контексті вище зазначеного слід виокремити праці вітчизняних науковців, як Н. С. Гавриш (N. S. Havrysh), М. А. Дейнега (M. A. Deinega), П. Ф. Кулинич (P. F. Kulynych), А. Л. Місінкевич (A. L. Misinkevich), М. В. Шульга (M. V. Shulha), проте окремі теоретичні питання у сфері суспільних відносин з приводу відновлення земель потребують подальшого вивчення.

Мета статті – поглиблення дослідження деяких теоретичних питань у сфері відновлення земель.

Виклад основного матеріалу. Слід підкреслити, що суспільні відносини у сфері відновлення земель залишаються недостатньо врегульованими. Правові норми щодо здійснення заходів з відновлення якісного стану порушених внаслідок промислової та іншої діяльності земель, закріплені у нормативно-правових актах різної юридичної сили, мають переважно загальний чи декларативний характер, є не систематизованими, що призводить до виникнення юридичних прогалин та колізій у механізмі правового регулювання земельних правовідносин.

У юридичній літературі відомі різні підходи до визначення сутності поняття «відновлення» природних ресурсів і земель зокрема. Терміни «відновлення» та «відтворення» у більшості наукових праць ототожнюються. Так, І. Б. Калінін (I. B. Kalinin) відносить відтворення і відновлення природних ресурсів до самостійного виду використання природних ресурсів, що є наслідком більш раннього антропогенного впливу протягом якого відбулося перевищення господарського використання природного ресурсу, що викликало необхідність у відновленні порушеної екологічної рівноваги [2, с. 49–50].

В інших наукових працях відтворення природних ресурсів розглядають як природний та штучний процес приросту запасів природних ресурсів, відновлення їх якісних характеристик [3, с. 107]. Зазначена позиція свідчить про ототожнення понять «відтворення природних ресурсів» та «відновлення природних ресурсів».

В. В. Петров (V. V. Petrov) проводить своєрідне розмежування понять «відтворення природних ресурсів» та «відновлення природних ресурсів». Так, на його думку, відтворення природних ресурсів являє собою сукупність державних

та громадських заходів, спрямованих на поповнення та збільшення поновлюваних природних ресурсів або посилення корисних властивостей природних об'єктів [4, с. 367]. Водночас «відновлення природних ресурсів» є сукупністю державних та громадських заходів, спрямованих на поповнення природних ресурсів або посилення корисних властивостей природних об'єктів, втрачених у результаті дії антропогенних або стихійних сил [4, с. 367]. Отже, вчений певною мірою ототожнює зазначені поняття. Єдина межа між ними проходить у тому, що при відтворенні природних ресурсів, на думку науковця, відбувається не тільки поповнення, але й збільшення поновлюваних природних ресурсів, посилення корисних властивостей природних об'єктів, а при відновленні – лише поповнення природних ресурсів без їх збільшення, а також посилення корисних властивостей природних об'єктів, втрачених в результаті дії антропогенних або стихійних сил.

Інші науковці також не розмежовують поняття «відновлення» та «відтворення» земель, розглядаючи відтворення природних ресурсів як врегульовану нормами права діяльність власників і користувачів земельних ділянок, на яких знаходяться природні ресурси, спрямовану на підвищення їх кількісних та якісних характеристик [5, с. 19].

Тотожної позиції дотримується і Н. С. Гавриш (N. S. Havrysh), розглядаючи відтворення земель як відновлення їх корисних властивостей, витрачених під час сільськогосподарського використання та під впливом іншої антропогенної діяльності [6, с. 135]. При цьому науковець констатує, що відтворення природних ресурсів є штучним підтриманням кількості природних ресурсів на певному рівні або відновленням їх попередньої кількості у технологічний спосіб [7, с. 223].

Не розмежовуються поняття «відновлення» та «відтворення» і в інших наукових працях. Так, на думку деяких науковців, охорона земель від забруднення небезпечними речовинами розглядається як система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на збереження, відновлення та поліпшення якісних та кількісних характеристик земель [8, с. 5].

На думку В. В. Петрова (V. V. Petrov), відтворенням охоплюється не природний об'єкт як такий (земля, надра, води, ліси і т.п.), а лише його окремі компоненти, що входять до складу даного природного об'єкта (йдеться насамперед про родючість ґрунтів) [9, с. 25]. Як переконує учений, діяльність людини щодо відтворення природних ресурсів здійснюється в межах природного середовища, за його сприяння, відповідно до його законів розвитку [9, с. 25].

Отже, якщо йдеться про відновлення якісних властивостей земель (зокрема родючості ґрунтів), то доцільно вживати саме термін «відновлення». При цьому відбувається приведення стану земель від існуючого негативного до первісного якісного стану (йдеться про певні позитивні зміни, в тому числі й ґрунтової родючості).

Слід зазначити, що якість земель характеризується певною сукупністю як позитивних, так і негативних властивостей земель.

У контексті вище зазначеного досить слушним є запропонований підхід до визначення сутності відновлення ґрунтів як їхньої здатності реанімувати продуктивні та екологічні функції після призупинення дії деградаційних процесів або часткового чи повного відновлення морфологічних особливостей, фізико-хімічних властивостей та екологічних функцій після їх повного знищення за рахунок природних ґрунтотворних процесів або рекультивації [10, с. 92].

Необхідність відновлення земель викликана різними чинниками. Насамперед негативний вплив на стан земель спричиняє антропогенна діяльність (насамперед йдеться про неправильний напрямок обробітку ґрунту, порушення організації території, погіршення стану полезахисних лісосмуг, недостатнє застосування протиерозійних заходів, вирубування лісів, руйнування схилів, неналежний обробіток схилових земель, нехтування меліоративними заходами та ін.), проте ерозію ґрунтів можуть спричинити і природні катаклізми. Серед природних чинників найчастіше виокремлюють рельєф місцевості, форму поверхні, крутість та експозицію схилів, протиерозійну стійкість ґрунтів, зливовий характер опадів, обсяги природних водозаборів, товщину снігу, а також швидкість його весняного танення тощо.

Одним із актуальних питань на сьогодні виступає співвідношення відновлення та охорони земель. Трактування «правова охорона» свого часу було запропоновано в наукових дослідженнях представників науки екологічного права. Зокрема, як переконливо зазначає В. В. Петров (V. V. Petrov), правова охорона здійснюється шляхом прийняття й дотримання правових норм, що містять перелік заходів збереження й раціонального використання природних ресурсів, застереження їх від виснаження, забруднення, забезпечення якості природного середовища [4, с. 231–232].

Сучасними науковцями також запропоновано визначення зазначеного поняття. Так, Т. К. Оверковська (Т. К. Overkovska) пропонує власне визначення правової охорони земель від забруднення та псування як комплексу правовідносин, при реалізації яких на основі правових норм та реалізації науково обґрунтованих заходів економічного, екологічного, організаційного, земельного-правового, еколого-правового, науково-технічного, технологічного та іншого характеру ґрунтується і забезпечується запобігання та усунення негативних наслідків забруднення земель виробничими та побутовими відходами, стічними водами, токсичними, хімічними та радіоактивними речовинами, пестицидами та агрохімікатами понад встановлені гранично допустимі концентрації, захист природного стану земель від інших необґрунтованих дій, несприятливих техногенних та природних процесів, що небезпечні для довкілля, життя і здоров'я людей, а також застосовується юридична відповідальність за порушення вимог законодавства про охорону земель від забруднення та псування [11, с. 4].

На думку А. О. Попової (А. О. Popova), охорона земель від забруднення небезпечними речовинами є встановленою правовими нормами системою правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на збереження, відновлення, поліпшення якісних та кількісних характеристик земель і захист

земель від забруднення важкими металами, пестицидами, мінеральними добривами, агрохімікатами, нафтою і нафтопродуктами, різними видами неорганічних відходів, радіонуклідами, збудниками інфекційних та інвазійних хвороб, що негативно впливають на їх якісний стан та створюють загрозу для життя і здоров'я усього людства [8, с. 5].

Аналіз земельного законодавства свідчить про нерозривний зв'язок відновлення та правової охорони земель, яка відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону земель» [12], як один із центральних інститутів земельного права, являє собою систему правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення. Крім того, у ст. 54 зазначеного Закону йдеться про відтворення родючості ґрунтів як мети моніторингу земель та ґрунтів.

Слід зазначити, що і охорона, і відновлення земель є обов'язком власників земельних ділянок і землекористувачів. Так, відповідно до ст. 91 Земельного кодексу України власники земельних ділянок повинні додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; за свій рахунок привести земельну ділянку у попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком здійснення такої зміни не власником земельної ділянки, коли приведення у попередній стан здійснюється особою, яка незаконно змінила рельєф. Згідно зі ст. 96 Земельного кодексу України землекористувачі зобов'язані використовувати земельну ділянку за призначенням та за свій рахунок приводити її у попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком випадків незаконної зміни рельєфу не власником такої земельної ділянки; додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі.

Слід зазначити, що охорона земель, виходячи з аналізу її сутності, спрямована як на раціональне використання земель як об'єктів земельних відносин, захист їх від шкідливого антропогенного впливу, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісгосподарського призначення, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення, так і на захист правомочностей власників земельних ділянок і землекористувачів.

Значна увага у змісті Закону України «Про охорону земель» [12] приділяється системі заходів у галузі охорони земель. Окремі статті присвячено консервації, рекультивації земель тощо, які є основними заходами відновлення земель.

Як охорона, так і відновлення земельних ресурсів забезпечуються шляхом проведення стандартизації та нормування у галузі використання та охорони земель, розробки загальнодержавних і регіональних програм використання та охорони земель, економічного стимулювання впровадження заходів щодо охорони та використання земель і підвищення родючості ґрунтів, державної комплексної системи спостережень тощо.

Відновлення земель спрямоване на стан земельних ділянок (йдеться про відновлення якісного стану, продуктивності, родючості земель).

Так, наприклад, можна виокремити залежно від мети, відновлення родючості земель сільськогосподарського призначення. Слід зазначити, що ст. 1 Закону України «Про охорону земель» [12] містить поняття родючості ґрунту як здатності задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі і теплі в достатніх кількостях для їх нормального розвитку, які в сукупності є основним показником якості ґрунту. Близьким до поняття «родючість» є поняття «поліпшення» Відповідно до ст. 1 Закону України «Про оцінку земель» [13] земельні поліпшення – це зміна якісних характеристик земельної ділянки внаслідок розташування в її межах будинків, будівель, споруд, об'єктів інженерної інфраструктури, меліоративних систем, багаторічних насаджень, лісової та іншої рослинності, а також внаслідок господарської діяльності або проведення певного виду робіт (зміна рельєфу, поліпшення ґрунтів тощо). Згідно з Податковим кодексом України [14] земельне поліпшення є результатом будь-яких заходів, що призводять до зміни якісних характеристик земельної ділянки та її вартості.

Метою відновлення земель лісогосподарського призначення є відновлення їх продуктивності, а отже, підвищення безпосередньо продуктивності лісів. Слід зазначити, що терміни «продуктивність» і «родючість» не є тотожними. Як переконливо зазначає Н. С. Гавриш (N. S. Havrysh), продуктивність ґрунтів знаходить прояв у кількості вирощеної продукції, тобто їй властивий економічний характер, а родючість ґрунтів є їх властивістю, якій притаманні природні або набуті ґрунтові показники, тобто йдеться про екологічну спрямованість [6, с. 146].

Доцільно зазначити, що відновлення земель здійснюється як відповідно на підставах та в порядку, визначеному Законом (йдеться про меліорацію земель), а також відповідно до підзаконних нормативно-правових актів (прикладом чого є рекультивация, консервація земель тощо).

Метою відновлення земель може бути й відновлення певних інших властивостей (йдеться про землі оздоровчого, рекреаційного призначення, природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, історико-культурного призначення, землі в межах населених пунктів).

Свого часу А. М. Мірошніченком (A. M. Miroshnichenko) було запропоноване визначення земельних відносин як суспільних відносин, пов'язаних з використанням, охороною та відтворенням земель [15, с. 13]. Адже визначення земельних відносин у ст. 2 Земельного кодексу України не відображає повною мірою сутності земельних відносин, крім того у зазначеному визначенні відсутній землеохоронний аспект.

Аналогічної позиції дотримується і М. В. Шульга (M. V. Shulha). Так, на його думку, земельні правовідносини є суспільними відносинами, що формуються між суб'єктами у сфері належності землі, здійснення прав на землю, використання, відтворення та охорони землі як об'єкта права власності та основного національного багатства і виникають, змінюються та припиняються згідно з приписами земельного права [16, с. 49]. Учений зазначає, що земельним правовідносинам притаманні такі ж ознаки, які характеризують й інші види суспільних відносин, що регулюються нормами права та забезпечуються державною підтримкою і захистом [16, с. 49].

О. А. Галиновська (O. A. Galinovska) наголошує на доволі тісному зв'язку соціального та правового аспектів у змісті ознак земельних правовідносин. Так, земельні правовідносини як соціальна взаємодія завжди вибудовується на основі відповідних прийнятих у суспільстві норм і правил. Учасники земельних правовідносин виконують встановлені соціальні функції, відстоюють певні соціальні інтереси щодо використання землі. Крім того, відносини між учасниками правовідносин виникають у зв'язку з вживанням наданих землею матеріальних благ, необхідних для задоволення соціальних потреб та інтересів тощо [17, с. 40–41]. Таким чином, реалізація суб'єктивних прав та обов'язків здійснюється на основі правової норми, разом з тим, сутністю та рухомою силою їх реалізації є соціальні інтереси щодо використання землі [17, с. 40–41].

Таким чином, суспільні відносини, які виникають з приводу відновлення земель, є самостійною складовою земельних відносин, а отже, входять до предмета земельного права.

Суспільним відносинам з приводу відновлення земель притаманний вольовий характер, вони пронизують свідомість їх учасників, виражають їх волю, виникають та реалізуються на основі волі хоча б одного з учасників.

Крім того, зазначені відносини забезпечуються заходами державного впливу. Як слушно зазначає А. П. Гетьман (A. P. Getman), відтворення природних ресурсів не може здійснюватися за розсудом сторін діяльності, тут пріоритет надається зобов'язанням відтворення екологічних об'єктів [18, с. 51–52]. До суб'єктів, що порушують відповідні обов'язки щодо відновлення земель, застосовуються заходи державного примусу. Так, Кодексом України про адміністративні правопорушення передбачено настання адміністративної відповідальності за невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням, непроведення рекультивациі порушених земель (ст. 54).

Важливим є й те, що при регулюванні суспільних відносин, які виникають з приводу відновлення земель, йдеться про домінування імперативного методу правового регулювання, нерівність сторін таких правовідносин.

Підтримуючи позицію О. А. Галиновської (O. A. Galinovska) щодо тісного зв'язку соціального та правового боку у змісті ознак земельних правовідносин у цілому [17, с. 40–41], слід сказати, що така особливість притаманна і відносинам щодо відновлення земель. Як і учасники інших земельних правовідносин,

суб'єкти відносин з приводу відновлення земель виконують встановлені соціальні функції, а також відстоюють певні соціальні інтереси щодо раціонального використання, охорони та відновлення земель. Адже шляхом відновлення земель забезпечується реалізація соціальних інтересів щодо отримання суспільством певних благ, наданих землею.

Слід зазначити, що відновлення якісного стану земель повинно здійснюватися як в інтересах окремого власника земельної ділянки, так і суспільства в цілому. Адже згідно зі ст. 14 Конституції України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Як переконливо зазначає В. В. Носік (V. V. Nosik), сутність ознаки землі як національного багатства вбачається в тому, що історично природна родючість ґрунтів як одне з об'єктивних джерел виробленої на них абсолютної і додаткової ренти за об'єктивними законами прогресивного розвитку суспільства мають належати народові на праві власності і є першоосновою прогресивного розвитку України та інших народів [19, с. 178].

Слід підтримати позицію І. О. Костяшкіна (I. O. Kostyashkin), що суспільний інтерес при використанні земельних ділянок полягає насамперед у збереженні та відновленні землі як умови та місця життєдіяльності людини, основного національного багатства, джерела виробництва сільськогосподарської продукції та гарантії економічної і продовольчої безпеки в державі в цілому [20, с. 31–32]. Йдеться про збіг інтересів власників земельних ділянок та держави щодо збереження і відновлення землі та отримання найвищих економічних показників при її обробі. При цьому, право власності за таких умов виконує важливу соціальну функцію, що полягає у задоволенні суспільних потреб (забезпечення продовольчої, економічної, екологічної безпеки в державі, зайнятості населення) через особисту зацікавленість у результатах своєї діяльності на земельній ділянці [20, с. 32].

Висновки. Відновлення земель є напрямом їх охорони. Суспільні відносини, які виникають з приводу відновлення земель, є самостійною складовою земельних відносин, а отже, входять до предмета земельного права. Зазначеним відносинам притаманні певні специфічні ознаки, як-то: вольовий характер; при регулюванні суспільних відносин, які виникають з приводу відновлення земель йдеться про домінування імперативного методу правового регулювання; нерівність сторін таких правовідносин; тісний зв'язок соціальної та правової природи.

Список літератури:

1. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 р. : Закон України від 21.12. 2010 р. № 2818-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 26. Ст. 218.
2. Калинин И. Б. Рациональное использование природных ресурсов и охрана окружающей среды как основа устойчивого природопользования. *Вестник Томского государственного университета*. 2003. № 379. С. 48–51.
3. Дейнега М. А. Окремі аспекти визначення природоресурсних правовідносин. *Збірник матеріалів першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права*

у вищих навчальних закладах України : збірник матеріалів (м. Одеса, 9–10 вересня 2016 р.). Одеса : Юридична література, 2016. С. 107 – 108.

4. Петров В. В. Правовая охрана природы в СССР : учебник. Москва : Юридическая литература, 1984. 384 с.

5. Крассов О. И. Право лесопользования в СССР. Москва : Наука, 1990. 238 с.

6. Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти : монографія. Одеса : Юридична література, 2016. 396 с.

7. Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. 437 с.

8. Попова А. О. Правовая охрана земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Національний університет «Одеська юридична академія України». Одеса, 2018. 20 с.

9. Петров В. В. Экология и право : монография. Москва : Юридическая литература, 1981. 224 с.

10. Паньків З. П. Ґрунтові ресурси: значення та функції. *Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки*. 2015. Вип. 2. С. 84–95.

11. Оверковська Т. К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Київський Нац. ун-т імені Т. Шевченка. Київ, 2008. 20 с.

12. Про охорону земель : Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.

13. Про оцінку земель : Закон України від 11.12.2003 р. № 1378-IV. *Офіційний вісник України*. 2004. № 1. Ст. 1.

14. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. Ст. 112.

15. Мірошніченко А. М. Земельне право України : навч. посібн. Київ : Алерта, 2012. 392 с.

16. Шульга М. В. Земельні правовідносини. *Земельне право* : підручник / за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. С. 49–62.

17. Галиновская Е. А. Земельное правоотношение как социально-правовое явление: монография. Москва : Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации ; ИНФРА-М, 2015. 272 с.

18. Гетьман А. П. Вступ до теорії еколого-процесуального права України : навч. посібник. Харків : Основа, 1998. 208 с.

19. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

20. Костяшкін І. О. Проблеми правового забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 / Київський нац. ун-т імені Т. Шевченка. Київ, 2016. 452 с.

References:

1. Pro Osnovni zasady (strategiiu) derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2020 r.: Zakon Ukrainy vid 21.12. 2010 r. № 2818-VI. (2011). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 26, art. 218.

2. Kalinin, I.B. (2003). Racional'noe ispol'zovanie prirodnyh resursov i ohrana okruzhajushhej sredy kak osnova ustojchivogo prirodopol'zovanija. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, issue 379, 48–51 [in Russian].

3. Deineha, M.A. (2016). Okremi aspekty vyznachennia pryrodoresursnykh pravovidnosyn. *Zbirnyk materialiv pershoho zibrannia fakhivtsiv sporidnennykh kafedr z obhovorennia aktualnykh naukovykh problem ta metodyky vykladannia ahrarnoho, zemelnoho, ekolohichnoho ta pryrodoresursnoho prava u vyshchyykh navchalnykh zakladakh Ukrainy (Odesa, 9 – 10 veresnia 2016 r.)*. – *The first collection of specialists of related departments on the discussion of actual scientific problems and teaching*

methods of agrarian, land, ecological and natural resource law in higher educational institutions of Ukraine: Proceedings of the 1st collection of specialists of related departments on the discussion of actual scientific problems and teaching methods of agrarian, land, ecological and natural resource law in higher educational institutions of Ukraine. Odesa: Yurydychna literatura, 107–108 [in Ukrainian].

4. Petrov, V.V. (1984). *Pravovaja ohrana prirody v SSSR.* Moscow: Juridicheskaja literature [in Russian].
5. Krassov, O.I. (1990). *Pravo lesopol'zovaniya v SSSR.* Moscow: Nauka [in Russian].
6. Havrysh, N.S. (2016). *Vykorystannia, vidtvorennia ta okhorona gruntiv v Ukraini: teoretyko-pravovi aspekty.* Odesa: Yurydychna literature [in Ukrainian].
7. Havrysh, N.S. (2017). *Pravovyi rezhym gruntiv v Ukraini. Doctor's thesis.* Odesa [in Ukrainian].
8. Popova A.O. (2018). *Pravova okhorona zemel vid zabrudnennia nebezpechnymy rechovynamy v Ukraini. Extended abstract of candidate's thesis.* Odesa [in Ukrainian].
9. Petrov, V.V. (1981). *Jekologija i pravo.* Moscow: Juridicheskaja literature [in Russian].
10. Pankiv, Z.P. (2015). *Hruntovi resursy: znachennia ta funktsii. Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Heohrafichni ta heolohichni nauky, issue 2, 84–95* [in Ukrainian].
11. Overkovska T.K. (2008). *Pravovi zasady okhorony zemel vid zabrudnennia ta psuvannia v Ukraini. Extended abstract of candidate's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].
12. Pro okhoronu zemel: Zakon Ukrainy vid 19.06.2003 r. № 962-IV. (2003). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 39, art. 349.*
13. Pro otsinku zemel: Zakon Ukrainy vid 11.12.2003 r. № 1378-IV. (2004). *Ofitsijnyj visnyk Ukrainy – Official Gazette of Ukraine, 1, art 1.*
14. Podatkovi kodeks Ukrainy vid 02.12.2010 r. № 2755-VI. (2011). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 13–14, 15–16, 17, art. 112.*
15. Miroshnychenko, A.M. (2012). *Zemelne pravo Ukrainy.* Kyiv: Alerta [in Ukrainian].
16. Shulha M.V. (2013). *Zemelni pravovidnosyny. Zemelne pravo.* Kharkiv: Pravo, part 2, 49–62 [in Ukrainian].
17. Galinovskaja, E.A. (2015). *Zemel'noe pravootnoshenie kak social'no-pravovoe javlenie.* Moscow: Institut zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedeniya pri Pravitel'stve Rossijskoj Federacii; INFRA-M [in Russian].
18. Getman, A.P. (1998). *Vstup do teorii ekolooho-protseusualnoho prava Ukrainy.* Kharkiv: Osnova [in Ukrainian].
19. Nosik, V.V. (2006). *Pravo vlasnosti na zemliu Ukrainського narodu.* Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
20. Kostiashkin, I.O. (2016). *Problemy pravovoho zabezpechennia sotsialnoi funktsii prava vlasnosti na zemliu v Ukraini. Doctor's thesis.* Kyiv [in Ukrainian].

Lisova T. V., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Land and Agrarian Law Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail : listet1979@gmail.com ; ORCID 0000-0002-3747-1733

Some theoretical issues of land restoration

The state of land resources in Ukraine is close to the critical one. Constant deterioration of the quality of land in Ukraine can have catastrophic consequences both for the environment and for human health, as well as for the development of the national economy.

Legal problems of land restoration are extremely topical in modern conditions. The choice of the topic of the article is determined by the relevance of individual theoretical issues in the field of land restoration.

It should be emphasized that the public relations in the field of land restoration remain insufficiently regulated. In legal literature were proposed different approaches to determination of essence of concept “restoration” natural resources and lands in particular.

So, if it is a question of restoring the qualitative properties of the land (in particular, the fertility of the soils), it is expedient to use the term "restoration". At the same time, the state of the land is being reduced from the existing negative to the original quality state (it is a question of certain positive changes in the account and the soil fertility).

It should be noted that the quality of land is characterized by a certain aggregate of both positive and negative properties of lands.

Public interest in the use of land is primarily in the preservation and restoration of land as a condition and place of human life, the main national wealth, sources of agricultural production and guarantees of economic and food security in the state as a whole.

Land restoration is the direction of their protection. Public relations arising from the restoration of land is an independent component of land relations, and, therefore, included in the subject of land law. Certain specific characteristics are inherent in these relations, such as: a volitional character; in the regulation of social relations arising in connection with the restoration of lands, we are talking about the dominance of the imperative method of legal regulation; inequality of the parties of such legal relations; close relationship of social and legal nature.

Keywords: restoration; lands; public relations; reproduction; protection.

Надійшла до редколегії 13.11.18 р.

Шарапова Світлана Володимирівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: sv.vetasharapova@gmail.com
ORCID 0000-0001-6731-7772

doi: 10.21564/2414–990x.143.147335
УДК 349.4

ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ТА ІНШИХ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ У ПРОЦЕСІ ЗЕМЛЕВИКОРИСТАННЯ

Статтю присвячено дослідженню актуальних питань щодо особливостей охорони земель та інших природних ресурсів у процесі землевикористання. Проаналізовано наукові погляди щодо поняття «охорона земель», «використання земель». Підкреслено, що розглядати комплексне використання земель без їх охорони та охорони інших природних ресурсів, які взаємопов'язані з нею, не є правильним. При комплексному використанні земель охорона повинна носити також комплексний характер. У процесі використання земельної ділянки бережному ставленню та охороні повинні підлягати й природні ресурси, які пов'язані з цією ділянкою.

Ключові слова: землі; охорона; раціональне використання; комплексне використання; землекористування; природні ресурси.

Шарапова С. В., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры земельного и аграрного права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков
e-mail : sv.vetasharapova@gmail.com ; ORCID 0000-0001-6731-7772

Охрана земель и других природных ресурсов в процессе землепользования

Статья посвящена исследованию актуальных вопросов касающихся особенностей охраны земель и других природных ресурсов в процессе землепользования. Рассмотрены научные взгляды относительно понятий «охрана земель», «использование земель». Подчеркивается, что рассматривать комплексное использование земель без их охраны и охраны других природных ресурсов, которые взаимосвязаны с ней, является не совсем верным. При комплексном использовании земель охрана должна носить также комплексный характер. В процессе использования земельного участка бережному отношению и охране должны подлежать и природные ресурсы, связанные с этим участком.

Ключевые слова: земли; охрана; рациональное использование; комплексное использование; землепользование; природные ресурсы.

Вступ. Головним завданням охорони земель є забезпечення збереження та відтворення земельних ресурсів, екологічних цінностей природних і набутих

якостей земель. Конкретні вимоги щодо охорони земель закріплені Законом України «Про охорону земель» [1] і являють собою комплекс правових, організаційних, економічних та інших заходів, які зобов'язані здійснювати власники та землекористувачі земельних ділянок у процесі їх використання.

Комплексне використання земель має носити природоохоронний, ресурсозберігаючий характер, передбачати збереження ґрунтів, використання повинно бути невиснажливим як для землі, так і для природних ресурсів, які знаходяться в тісному взаємозв'язку з землею. У даному аспекті використання земель неможливо розглядати без їх охорони. Мета цієї охорони полягає передусім у здійсненні відповідних заходів щодо поліпшення стану земель і інших природних ресурсів, які на них знаходяться.

Аналіз останніх досліджень. Проблема правової охорони земель, а також співвідношення «охорони земель» та «використання земель», розглядалися в роботах таких учених, як: М. В. Шульга (M. V. Shulha), В. Л. Мунтян (V. L. Muntjan), Ю. О. Вовк (Ju. O Vovk), П. Ф. Кулинич (P. F. Kulynych), М. І. Краснов (M. I. Krasnov), І. О. Іконицька (I. O. Ikonyska) та ін.

Метою статті є окреслення особливостей охорони земель та інших природних ресурсів у процесі землевикористання.

Виклад основного матеріалу. Від стану природних якостей земель безпосередньо залежить і стан інших об'єктів природи, всього довкілля, врешті – здоров'я людей. Забезпечення належного стану земель пов'язане в першу чергу з їх охороною, яка здійснюється в тому числі й шляхом реалізації правових заходів. Охорона земель є не локальною, а загальносуспільною справою, оскільки вона забезпечує інтереси не лише безпосередньо тих суб'єктів, які використовують землі, а всього суспільства [2, с. 192].

Свого часу чимало наукових праць було присвячено питанню співвідношення «охорони земель» та «використання земель». Так, Г. О. Аксеньонок (G. O. Akseonok) визначає охорону земель як складову раціонального використання земель. Охорона земель, на його думку, розуміється вкрай вузько і становить собою запобігання використанню земель не за призначенням або не в тих цілях, для яких вони призначені [3, с. 58].

Інші науковці стверджують, що існує необхідність об'єднання двох функцій (використання земель та їх охорони) в одній дефініції – ефективне (раціональне) використання [4, с. 36].

В. Л. Мунтян (V. L. Muntjan) з цього приводу пише, що охорона природи входить до поняття раціонального природокористування, є його складником [5, с. 8]. А от В. В. Петров (V. V. Petrov) наголошує, що охорона природи і раціональне використання – не рівнозначні категорії, вони відображають залежність двох форм взаємодії людини і природи – природокористування і охорону природи. Характер природоохоронних відносин, на його думку, визначає сутність норм, що регулюють ці відносини: норми права, що опосередковують раціональне використання природних ресурсів, відносяться до виду регулятивних, а відносини в галузі охорони природи регулюються охоронними нормами [6,

с. 62]. Поділяючи висловлену точку зору, І. О. Іконицька (I. O. Ikonutska) зауважує, що необхідність охорони виникає в тому разі, коли є небезпека втрати природним об'єктом значущих для суспільства якості [7, с. 31].

Все викладене свідчить про те, що на практиці складно розрізнити заходи правової охорони земель від діяльності по раціональному використанню земель. І «раціональне використання» і «охорона земель» здійснюються в рамках діяльності з використання земель. Через це багато авторів, мабуть, ототожнюючи раціональне використання земель і безпосередньо діяльність щодо використання земель, роблять висновок, що «правова охорона земель» є частиною «раціонального використання земель» [8, с. 18].

Розгляд співвідношення «охорони земель» і «раціонального використання земель» зумовлений не тільки потребою розкрити зміст цих понять, а й загалом дослідити співвідношення природоресурсного та екологічного права. М. І. Краснов (М. І. Krasnov) підкреслює, що взаємодія нормативних правових актів галузей законодавства про навколишнє середовище проявляється в тому, що кожна з цих галузей окремо (земельне, водне, лісове, гірниче і т.д.) і всі вони разом повинні враховувати взаємозв'язок природних об'єктів і вплив кожного з них на стан інших [9, с. 80]. Корінні відмінності природоресурсного права від права екологічного відображені в предметі, методі правового регулювання, його джерелах. Природоресурсне право вивчає суспільні відносини, що складаються з приводу окремих природних ресурсів, а от предметом екологічного права є суспільні відносини, які стосуються не стільки самих природних об'єктів, скільки внутрішніх і зовнішніх зв'язків цих об'єктів, їх властивостей, станів і процесів, що відбуваються в них [10, с. 45].

З цього приводу Ю. О. Вовк (Yu. O. Vovk) наголошує, що норми земельного, водного, лісового законодавства є основою правової охорони відповідних об'єктів природи. Регламентация використання природних ресурсів нерозривно пов'язана із забезпеченням їх охорони. На думку вченого, охорона природного об'єкта – це питання не самостійне, а похідне від діяльності, пов'язаної з експлуатацією, використанням об'єкта природи, певним впливом на нього. Якщо немає такої діяльності, не виникає й питання про охорону природи. Те, чим не користується людина, не вимагає правової охорони. Тому правову регламентацію в цій галузі не можна розривати на дві самостійні частини. Досліджувати питання правової охорони природних ресурсів неможливо без вивчення норм, спрямованих на їх раціональне використання, і навпаки. Вивчення природоресурсного права передбачає розгляд правового регулювання як використання, так і охорони об'єктів природи [11, с. 458].

Охорону природи неможливо забезпечити за межами відносин по використанню природних ресурсів, оскільки саме в цій сфері відбувається найбільш значний вплив на навколишнє середовище [12, с. 16].

Що стосується комплексного використання земель, то при такому виді користування, охорона повинна носити теж комплексний характер. А саме, при використанні земельної ділянки бережному ставленню та охороні підлягають

природні ресурси, які пов'язані з цією ділянкою. І навпаки, використання природних ресурсів повинно здійснюватися в такий спосіб, при якому не наноситься шкода земельній ділянці і дотримуються всі вимоги щодо її охорони.

Землі можуть охоронятися як у комплексі з іншими природними ресурсами (наприклад, у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду), так і як окремий складовий елемент довкілля. Оскільки всі природні ресурси фактично є різною формою цільового використання земель, питання охорони та збереження окремих природних ресурсів так чи інакше пов'язане з охороною і використанням земель. Таке положення справді обумовлене комплексним підходом до природокористування. Він базується на органічній єдності самої природи. Взаємозв'язок природних ресурсів у їх природному стані означає перш за все взаємозалежність якості і стану одного їх виду від стану інших видів [2, с. 193].

Фактично всі природні ресурси пов'язані з землею, без землі практично неможливе використання інших природних ресурсів. Безгосподарне ставлення до землі завдає шкоди природним ресурсам, які з нею пов'язані. Наприклад, при забрудненні земельної ділянки лісгосподарського призначення погіршується її якісний стан, що прямо впливає на продуктивність лісу, який знаходиться на даній земельній ділянці. Або інший приклад. При неналежному використанні багаторічних насаджень, застосуванні хімічних речовин для догляду за ними або при боротьбі з комахами, шкода може бути завдана саме сільськогосподарському угіддю, зайнятому багаторічними насадженнями.

На жаль, будь-який вид використання природних ресурсів неможливий без нанесення шкоди самому ресурсу, іншим природним ресурсам та навколишньому природному середовищу загалом.

Слушно зазначає М. В. Шульга (M. V. Shulha): «З точки зору комплексного підходу природні ресурси не можна розглядати ізольовано один від одного і планувати їх охорону та використання, оскільки невідомо, які наслідки для майбутнього стану останніх спричиняє сучасна експлуатація кожного із них» [2, с. 193].

Забезпечення охорони суміжних природних ресурсів при використанні земель із врахуванням органічного взаємозв'язку всіх природних об'єктів в єдиному біогеоценозі пов'язане з тим, що однією з правових форм реалізації цієї екологічної вимоги є право землевикористання. Саме цей інститут здатний забезпечити раціональне використання земель, їх охорону, а також охорону інших природних ресурсів. При цьому треба виходити із нерозривного взаємозв'язку і єдності використання і охорони земель у процесі їх безпосередньої експлуатації та включати в цю єдність і третій елемент — охорону суміжних природних ресурсів або охорону довкілля в цілому [2, с. 193].

Отже, правова охорона земель повинна бути спрямована не тільки на збереження відповідного якісного стану земель, але і стан суміжних природних ресурсів, які з нею пов'язані й взаємодіють, та довкілля в цілому.

«Охорона навколишнього середовища» та «охорона земель» співвідносяться як загальне і часткове: земля є компонентом навколишнього середо-

вища і її охорона підпорядковується загальним закономірностям охорони навколишнього середовища [8, с. 11].

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» державній охороні і регулюванню використання на території України підлягають: навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовуванні в народному господарстві в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси [13].

Згідно зі ст. 162 Земельного кодексу охорона земель становить систему правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне їх використання, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського і лісогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення й підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення.

Необхідно підкреслити, що відповідно до Закону України «Про охорону земель» об'єктом особливої охорони держави є всі землі в межах території України, а система заходів у галузі охорони земель єдина для всіх категорій земель. Закон не встановлює якихось конкретних вимог, які стосуються забезпечення охорони окремих категорій земель, проте частково приділяє увагу охороні земель при здійсненні господарської діяльності на землях сільськогосподарського призначення, охороні земель оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного, природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, земель водного фонду тощо. Утім, така «увага» носить фрагментарний характер, не враховуючи відповідні особливості, які притаманні кожній категорії земель.

У науковій літературі неодноразово виникало питання про доцільність охорони окремих категорій земель та про визначення заходів правової охорони стосовно кожної категорії земель. З цього питання Г. С. Башмаков (G. S. Bashmakov) зазначає, що помилково пов'язувати охорону із категоріями земель, так як один режим правової охорони може поширюватися на кілька категорій земель. На його думку, повинна бути розроблена єдина система норм з охорони сільськогосподарських земель, які повинні включати землі сільськогосподарського призначення, спеціальний земельний фонд, землі особистого підсобного господарства, землі садівничих і городницьких об'єднань, землі сільськогосподарського використання в населених пунктах [14, с. 80].

Створення системи правової охорони для кожної категорії земель пов'язано з об'єктивними труднощами. У складі деяких категорій земель існує велика кількість різноманітних видів дозволеного використання. Можна заздалегідь припустити, що система правової охорони окремої категорії земель без урахування всіх аспектів їх використання буде надто абстрактною і, як наслідок, малоефективною. І навпаки: урахування всіх особливостей використання земель

приведе до кардинального збільшення масиву правових норм, що також знизить ефективність інституту правової охорони земель [15, с. 58].

Вважаємо, що так само неможливо створити систему правової охорони земель з урахуванням не тільки кожної категорії земель, а і залежно від виду природних ресурсів, які з нею пов'язані. Отже, постає питання, як розглядати комплексну охорону, яка спрямована на збереження якісного стану як земель, так і суміжних природних ресурсів.

Як слушно підкреслюється в літературі, зв'язок використання землі з її охороною, а також характер заходів щодо охорони земель змінюються залежно від цільового призначення земель. Так, М. І. Краснов (М. І. Krasnov) зазначає, якщо для сільськогосподарського використання землі характерний найбільш тісний взаємозв'язок раціонального використання землі і її охорони і найбільша повнота заходів її охорони, то при лісогосподарському використанні землі, де земля також виконує роль продуктивної сили і засобу виробництва, картина дещо змінюється, оскільки використання землі тут здійснюється за правилами ведення лісового господарства (основне призначення землі). У цьому разі йдеться в основному про охорону землі від негативної дії на землю робіт по заготівлі деревини, другорядних лісових ресурсів, від побічних видів лісокористування. При цьому охорона землі пов'язана із запобіганням негативних для земель лісогосподарського призначення наслідків ведення лісового господарства. Але на землях лісогосподарського призначення немає такої діяльності як землеробство і, відповідно, немає багатьох заходів з охорони землі агротехнічного характеру. Тож мається на увазі зв'язок раціонального використання земель лісового фонду із заходами щодо їх охорони від негативних наслідків неправильного ведення лісового господарства, заснованого на користуванні лісом [16, с. 39].

Отже, комплексне використання земель обов'язково повинно розглядатися з урахуванням охорони природних ресурсів та довкілля. У такому разі система комплексної охорони земель формується при комплексному використанні земель і включає до себе такі складові: охорона та збереження якісного стану землі; охорона природних ресурсів (пов'язаних із землею), охорона та збереження їх якісного та кількісного стану; охорона як землі, так і природних ресурсів (пов'язаних із землею) як єдиного об'єкта.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону земель» під охороною земель розуміється система правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення.

Як бачимо із змісту зазначеної норми, ключовими складовими охорони земель виступають такі: «раціональне використання», «запобігання», «захист»,

«відтворення», «підвищення», «забезпечення». Отже, основна мета охорони земель полягає в запобіганні негативним змінам стану земель і усунення негативних змін, що вже відбулися. Тобто, що було «до» і що стало «після» негативного впливу на землю, а також захист від шкідливого антропогенного впливу, який повинен здійснюватися під час використання земель, у процесі організації і здійснення використання земель.

Крім цього, досягти цілей комплексної охорони земель можливо шляхом закріплення відповідних обов'язків землекористувачів і власників землі. З цього приводу М. В. Шульга (М. V. Shulha) підкреслює, що закріплення і розвиток у праві землевикористання вимог охорони суміжних природних ресурсів має отримати свій конкретний прояв у формуванні відповідних конкретних обов'язків кожного землекористувача чи власника земельної ділянки [2, с. 194].

Висновки. Отже, неможливо розглядати комплексне використання земель без їх охорони та охорони інших природних ресурсів, які взаємопов'язані з нею. Власники та землекористувачі при використанні земельної ділянки одночасно повинні зберігати корисні властивості як землі, так і інших природних ресурсів, не допускати їх забруднення, виснаження, здійснювати заходи щодо відтворення та відновлення якісних та кількісних показників природних ресурсів.

Список літератури:

1. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.
2. Екологічне право України: підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / А. П. Гетьман, М. В. Шульга. В. К. Попов та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Харків : Право, 2005. 382 с.
3. Право и сельское хозяйство в СССР и Италии. Правовое регулирование рационального использования материальных, трудовых и природных ресурсов в сельском хозяйстве СССР и Италии. Материалы советско-итальянского круглого стола по аграрному праву, 19–30 сентября 1979 г. / редкол. : Г. А. Аксененок, З. С. Беляева, М. И. Козырь (Отв. ред.), О. С. Колбасов, В. И. Левченко, М. И. Палладина, М. М. Славин. Москва : Изд-во ИГиП АН СССР, 1980. 160 с.
4. Королев С. Ю. Государственный контроль за охраной и использованием земель в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002.
5. Мунтян В. Л. Правовые проблемы рационального природопользования : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков, 1975. 20 с.
6. Петров В. В. Объект и предмет правовой охраны природы в СССР. *Советское государство и право*. 1976. № 4. С. 58–64.
7. Иконичкая И. А. XXVI съезд КПСС и правовое обеспечение рационального использования и охраны земель. *Правоведение*. 1982. №4. С. 25–32.
8. Иващук И. С. Правовые проблемы охраны земель сельскохозяйственного назначения: монография. Москва : Юрлитинформ, 2013. 208 с.
9. Краснов Н. И. Некоторые вопросы развития современной науки земельного права. *Развитие гражданско-правовых наук*. 1980. С. 80–81.
10. Ерофеев Б. В. Экологическое право: учебник для вузов. Москва : Юриспруденция, 1999. 448 с.
11. Вовк Ю. О. Вибрані праці / упорядники А. П. Гетьман, М. В. Шульга ; відп. ред. М. В. Шульга. Харків : Юрайт, 2013. 704 с.
12. Колбасов О. С. Охрана природы. *Советское государство и право*. 1972. № 2. С. 16.
13. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06. 1991 р. № 1264-ХІІ. *Відомості Верховної Ради*. 1991. № 41. Ст. 545.

14. Башмаков Г. С., Краснов Н. И., Самончик О. А. Правовые проблемы рационального использования земли в сельском хозяйстве РФ. *Государство и право*. 1997. № 2. С. 80.

15. Сулейманова О. Л. Актуальные проблемы правовой охраны земель. *Право и государство: теория и практика*. 2008. № 6. С. 57–59.

16. Краснов Н. И. О понятиях рационального использования и охраны земли. *Государство и право*. 1999. № 10. С. 38–44.

References:

1. Pro okhoronu zemel: Zakon Ukrainy vid 19.06.2003 r. № 962-IV. (2003). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 39, art. 349.

2. Getman, A.P., Shulha, M.V., Popov, V.K. et al. (2005). *Ekolohichne pravo Ukrainy*. A.P. Getman, M.V. Shulha (Eds.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

3. Pravo i sel'skoe hozjajstvo v SSSR i Italii. (1980). *Pravovoe regulirovanie racional'nogo ispol'zovanija material'nyh, trudovyh i prirodnyh resursov v sel'skom hozjajstve SSSR i Italii*. Materialy sovetsko-ital'janskogo kruglogo stola po agrarnomu pravu, 19–30 sentjabrja 1979 g. Moscow: Izd-vo IGI P AN SSSR [in Russian].

4. Korolev, S.Ju. (2002). Gosudarstvennyj kontrol' za ohranoj i ispol'zovaniem zemel' v Rossijskoj Federacii. *Candidate's thesis*. Saratov [in Russian].

5. Muntian, V.L. (1975). Pravovye problemy racional'nogo prirodopol'zovanija. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kharkov [in Ukrainian].

6. Petrov, V.V. (1976). Ob'ekt i predmet pravovoj ohrany prirody v SSSR. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 4, 58–64 [in Russian].

7. Ikonickaja, I.A. (1982). XXVI s'ezd KPSS i pravovoe obespechenie racional'nogo ispol'zovanija i ohrany zemel'. *Pravovedenie*, 4, 25–32 [in Russian].

8. Ivashhuk, I.S. (2013). Pravovye problemy ohrany zemel' sel'skohozjajstvennogo naznachenija. Moscow: Jurlitinform [in Russian].

9. Krasnov, N.I. (1980). Nekotorye voprosy razvitija sovremennoj nauki zemel'nogo prava. *Razvitie grazhdansko-pravovyh nauk*, 80–81 [in Russian].

10. Erofeev, B.V. (1999). *Jekologicheskoe pravo*. Moscow: Jurisprudencija [in Russian]

11. Vovk, Yu.O. (2013). Vybranni pratsi. A.P. Getman, M.V. Shulha (Eds.). Kharkiv: Yurait [in Ukrainian].

12. Kolbasov, O.S. (1972). Ohrana prirody. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 2, 16 [in Russian].

13. Pro okhoronu navkolnyshnoho pryrodnoho seredovyshcha: Zakon Ukrainy vid 25.06.1991 r. № 1264-XII. (1991). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 41, art. 545.

14. Bashmakov, G.S., Krasnov, N.I., Samonchik, O.A. (1997). Pravovye problemy racional'nogo ispol'zovanija zemli v sel'skom hozjajstve RF. *Gosudarstvo i pravo*, 2, 80 [in Russian]

15. Sulejmanova, O.L. (2008). Aktual'nye problemy pravovoj ohrany zemel'. *Pravo i gosudarstvo: teorija i praktika*, 6, 57–59 [in Russian].

16. Krasnov, N.I. (1999). O ponjatijah racional'nogo ispol'zovanija i ohrany zemli. *Gosudarstvo i pravo*, 10, 38–44 [in Russian].

Sharapova S. V., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Land and Agrarian Law Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail : sv.vetasharapova@gmail.com ; ORCID 0000-0001-6731-7772

Protection of land and other natural resources in the process of land use

The article is devoted to the research of topical issues concerning the features of land and other natural resources protection in the process of land use. The article deals with scientific views on the concept of "land protection", "land use". It is noted that in the complex use of land protection should also be complex. In the process of using the land plot, the natural resources associated with this site must be protected and protected.

Integrated use of land should be environment-friendly, resource-saving, preserve soil conservation, use must be non-exhaustive for both land and natural resources, which are in close relation with the land. In this aspect, the use of land can not be considered without their protection. The purpose of this protection is, first of all, to implement appropriate measures to improve the state of land and other natural resources that are located on them.

The legal protection of land should be aimed not only at preserving the qualitative state of the land, but also the state of the associated natural resources that are interconnected and interacting with it, and the environment as a whole. Consequently, the complex use of land must necessarily be considered taking into account the protection of natural resources and the environment.

The complex land protection system is formed with the integrated use of land and includes the following components: protection and preservation of the quality of land; protection of natural resources (associated with land), protection and preservation of their qualitative and quantitative status; the protection of both land and natural resources (associated with land) as one single object.

Keywords: land; security; rational use; complex use; land use; Natural resources.

Надійшла до редколегії 15.11.2018 р.

Бондаренко Марія Олександрівна,
*аспірантка кафедри фінансового права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: m.bondarenko.kh@gmail.com
ORCID 000-0002-1873-5473*

doi: 10.21564/2414–990x.143.148494
УДК 347.37

ТРАНСФЕРТНЕ ЦІНОУТВОРЕННЯ З ОГЛЯДУ НА ПОДАТКОВЕ ПЛАНУВАННЯ

Трансфертне ціноутворення для податкового законодавства України є новим явищем. Така ситуація спричинила низку невирішених питань як у правозастосуванні, так і в науці податкового права. Проблемності такій ситуації додає складність відносин трансфертного ціноутворення. Такі відносини перебувають на межі правової та економічної діяльності. Вони відрізняються транснаціональним характером. При цьому досить часто трансфертне ціноутворення використовується для цілей податкового планування. Всі вищенаведені фактори вимагають від законодавства чіткого та повного правового регулювання. Однак Податковий кодекс України хоча і закріплює у 39 статті правила трансфертного ціноутворення, багато в чому вони є неповними. Більше того, деякі положення Податкового кодексу України неможливо застосувати без звернення до міжнародних першоджерел. Одним із найбільш проблемних аспектів правового регулювання трансфертного ціноутворення в Україні є законодавче оформлення методів трансфертного ціноутворення. Цей напрям трансфертного ціноутворення є одним із найбільш складних з практичної точки зору. При цьому положення Податкового кодексу України не містять необхідних для нормального застосування вказівок чи рекомендацій. Це спричиняє необхідність як платників податків, так і контролюючих органів звертатися до міжнародних першоджерел. Такими джерелами виступають рекомендації ОЕСР. На окрему увагу заслуговує правове регулювання звітності з трансфертного ціноутворення. Оскільки ці відносини складаються між резидентом та його контрагентом – нерезидентом, то вони передбачають подання звітності на декількох рівнях. Проте Податковим кодексом України не регулюється складання і подання звітності на іншому, ніж державному рівні. Відтак як платники податків, так і контролюючі органи вимушені займатися пошуком інформації щодо правильного застосування правил трансфертного ціноутворення.

Ключові слова: трансфертне ціноутворення; податкове планування; методи трансфертного ціноутворення; звітність із трансфертного ціноутворення; принцип «витягнутої руки»; контрольовані операції; ОЕСР.

Бондаренко М. А., аспірантка кафедри фінансового права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна, г. Харків.
e-mail : m.bondarenko.kh@gmail.com ; ORCID 000-0002-1873-5473

Трансфертне цінообразование с учётом налогового планирования

Трансфертне цінообразование для налогового законодательства Украины является новым явлением. Такая ситуация вызвала ряд нерешенных вопросов как в правоприменении, так и в науке налогового права. Проблемности такой ситуации добавляет сложность отношений трансфертного цінообразования. Такие отношения находятся на грани правовой и экономической деятельности. Они отличаются транснациональным характером. При этом достаточно часто трансфертне цінообразование используется для целей налогового планирования. Все вышеприведенные факторы требуют от законодательства четкого и полного правового регулирования. Однако Налоговый кодекс Украины хотя и закрепляет в 39 статье правила трансфертного цінообразования, во многом они являются неполными. Более того, некоторые положения Налогового кодекса Украины невозможно применить без обращения к международным первоисточникам. Одним из самых проблемных аспектов правового регулирования трансфертного цінообразования в Украине является законодательное оформление методов трансфертного цінообразования. Это направление трансфертного цінообразования является одним из самых сложных с практической точки зрения. При этом положения Налогового кодекса Украины не содержат необходимых для нормального применения указаний или рекомендаций. Это вызывает необходимость как налогоплательщиков, так и контролирующих органов обращаться к международным первоисточникам. При этом такими источниками чаще всего выступают рекомендации ОЕСР. Отдельного внимания заслуживает правовое регулирование отчетности по трансфертному цінообразованию. Поскольку эти отношения складываются между резидентом и его контрагентом – нерезидентом, то они предусматривают представление отчетности на нескольких уровнях. Однако Налоговым кодексом Украины не регулируется составление и представление отчетности на другом, чем государственном уровне. Поэтому как налогоплательщики, так и контролирующие органы вынуждены заниматься поиском информации относительно правильного применения правил трансфертного цінообразования.

Ключевые слова: трансфертне цінообразование; налоговое планирование; методы трансфертного цінообразования; отчетность по трансфертному цінообразованию; принцип «вытянутой руки»; контролируемые операции; ОЕСР.

Вступ. Проблеми регулювання трансфертного ціноутворення на сьогодні виходять на перші місця в рейтингу актуальних проблем податкового права не лише в Україні, а й у світі в цілому. Так, рівень його регулювання в окремій країні враховується як один із тридцяти чотирьох критеріїв в рейтингу конкурентоспроможності національних податкових систем, складеним Світовим банком [9, с. 1]. Як відзначається в статистиці фіскальних органів, близько 25 млрд грн щороку держава недоотримує через використання механізму трансфертного ціноутворення транснаціональними корпораціями. До речі, останніх в Україні станом на 2013 р. було зареєстровано більше 7000, що поставило Україну на 15 місце у світі за зареєстрованою кількістю їх філіалів [9, с. 1–2].

Аналіз літературних даних і постановка завдання дослідження. Безперечно, роль транснаціональних корпорацій у світовій економіці важко переоцінити. Проте одночасно з діяльністю таких компаній виникає велика кількість проблем як для таких компаній, так і для контролюючих органів. Однією з основних є проблема різності законодавства, що регулює такі відносини. Так, підпадаючи одночасно під вплив декількох юрисдикцій, а відповідно, різних правил регулювання ідентичних визначень, транснаціональні корпорації можуть чи то нести видатки, чи то використовувати комбінацію таких правил

для несплати необхідних податків. Водночас контролюючі органи стикаються з низкою проблем, пов'язаних як з визначенням податкового обов'язку, отримання відповідних даних та нарахуванням необхідних сум до сплати. Дослідженню зазначених проблем трансфертного ціноутворення на просторі українського податкового права приділяли увагу О. Іванов (O. Ivanov), П. Дзюба (P. Dziuba), Л. Товкун (L. Tovkun), О. Кіляр (O. Kiliar), Р. Фроленко (R. Frolenko) та ін. Однак поява трансфертного ціноутворення в законодавстві України спричинила низку суперечностей не тільки в практиці, а й створила певні невіршені проблеми в полі науки податкового права.

Мета статті – дати загальну характеристику трансфертного ціноутворення через призму податкового планування в Україні шляхом аналізу вітчизняного та міжнародного законодавства в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Очевидно, що трансфертне ціноутворення не може бути повною мірою врегульованим зусиллями законодавства однієї країни. З цією метою на сьогодні існують світові та континентальні організації, чия діяльність направлена на розробку та вдосконалення регулювання зазначеної проблеми. Напевне такою, чия роль у дослідженні проблем трансфертного ціноутворення є основною, – є Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Ця організація створена з метою консолідації зусиль урядів задля ефективного протистояння економічним, соціальним та екологічним проблемам. Станом на сьогодні членами ОЕСР є 35 країн, а саме: Австралія, Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Естонія, Ізраїль, Ірландія, Іспанія, Італія, Канада, Латвія, Люксембург, Мексика, Нідерланди, Німеччина, Нова Зеландія, Норвегія, Південна Корея, Польща, Португалія, Словаччина, Словенія, Сполучені Штати Америки, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія, Чилі, Швейцарія, Швеція, Японія.

Україна не є членом ОЕСР, нею не ратифіковано низку нормативно-правових актів, виданих цією організацією, однак сучасні глобалізаційні процеси викликають необхідність співпраці. Таким чином, Україна взяла на себе зобов'язання слідувати та поступово імплементувати основні документи ОЕСР з метою наближення стандартів вітчизняного законодавства до новітнього світового рівня. А отже, хоча Україна і не імплементувала низку положень стосовно трансфертного ціноутворення, однак при застосуванні правил трансфертного ціноутворення контролюючі органи та платники податків мають орієнтуватися на такі положення.

Українське податкове законодавство містить положення, що регулюють правила трансфертного ціноутворення. Так, ст. 39 Податкового кодексу України називає правило витягнутої руки, пов'язаних осіб, операції, які визнаються контрольованими, методи визначення цін ринковими та ін. Однак при аналізі багатонаціональної структури можуть виникати складнощі з відсутністю у Податковому кодексі України певних положень. Тому надалі проведемо аналіз українських законодавчих положень щодо регулювання трансфертного ціноутворення через призму світового досвіду.

Мета трансфертного ціноутворення – привести ціни за транзакціями у відповідність до ринкових. Адже при звичайній ситуації співпраці незалежних підприємств умови щодо ціни товару (послуги) будуть такими, що задовольнять інтерес кожної з цих сторін, а саме: покупець здійснить покупку за найбільш вигідною ціною, а продавець надасть товар (послугу) до продажу за ціною, що дозволить йому отримати прийнятний прибуток. Такий рівень цін має назву звичайних, або ринкових. У результаті багаторазової повторюваності схожих транзакцій на ринку товарів (послуг) сформувалися усталені, звичайні ціни, що дістали назву ринкові. Однозначно не будуть визначатися такими, що відповідають ринковим цінам, транзакції, у яких вартість покупки значно перевищує аналогічну вартість таких же товарів (послуг) на ринку, або навпаки: продаж товарів (послуг) ставить у відносно невигідне становище виробника, продавця, постачальника тощо.

Ситуації, коли ціни не відповідають рівню ринкових, найчастіше трапляються між пов'язаними (асоційованими) особами. Часто такі особи намагаються документально відобразити динаміку ринкових чинників у своїх відносинах. Тому, як зазначається у «Настановах ОЕСР щодо трансфертного ціноутворення для транснаціональних компаній та податкових служб», не завжди встановлені між асоційованими підприємствами комерційні та фінансові умови неодмінно явно відрізнятимуться від таких умов на ринку. Пов'язані особи у рамках транснаціональних компаній часто ведуть переговори, укладають угоди так, ніби вони є автономними. Підприємства реагують на економічні ситуації, що складаються під впливом ринкових умов, у їхніх відносинах з як третіми сторонами, так і з асоційованими підприємствами. Наприклад, керівництво місцевої компанії може бути зацікавлене у правильному відображенні прибутків і тому виступатиме проти встановлення цін, які заздалегідь призведуть до скорочення прибутку відповідної компанії. Податкові органи повинні брати ці аспекти до уваги з метою ефективнішого використання власних ресурсів під час відбору платників для проведення перевірок трансфертного ціноутворення. Також інколи можуть виникати ситуації, коли відносини між асоційованими підприємствами впливатимуть на результати домовленостей між ними. Тому наявність інформації, що переговори на предмет досягнення таких домовленостей ускладнено, може бути недостатнім підтвердженням того, що операції здійснювалися за звичайних ринкових умов [4, с. 36]. Очевидно, що трансфертне ціноутворення є одним з інструментів маніпулюванням цін та заниженням податкової бази з метою скорочення оподаткованого прибутку.

Однак одна лише наявність пов'язаності осіб не може бути причиною для посиленої уваги контролюючих органів до них як до таких, що націлені на неправомірні дії з прибутками. Адже правильне визначення ринкової ціни за відсутності ринкових чинників або при використанні певної торгівельної стратегії може бути ускладнене цілою низкою факторів. Але навіть при наявності інакших від неправомірних цілей платникам податків необхідно усвідомлювати, що коригування їх оподаткованого прибутку до такого прибутку за рівнем

ринкових цін має відбуватися. Отже, принцип витягнутої руки тягне за собою відповідні коригування незалежно від того, чи були наміри пов'язаних осіб направлені на мінімізацію сум для оподаткування. Більше того, недотримання нормальних ринкових цін між пов'язаними особами може мати інакші від податкових цілі. Як приклад, особи можуть перебувати під утиском з боку урядових організацій (як наслідок конфлікту всередині країни та за її межами) [4, с. 36].

Податковий кодекс України у пп. 1.1.39 п. 1.39 ст. 39 закріплює обов'язок платника податку, операції з яким визнані контрольованим, визначати свій оподатковуваний прибуток відповідно до принципу «витягнутої руки». Положення пп. 2. п. 1 ст. 39 Податкового кодексу України повторюють, але не відтворюють точно офіційне формулювання принципу витягнутої руки, наданого у ст. 9 Типової податкової конвенції ОЕСР, де зазначено: «якщо між двома асоційованими підприємствами в їхніх комерційних або фінансових взаємовідносинах створюються або встановлюються умови, відмінні від тих, які мали б місце між двома незалежними підприємствами, тоді будь-який прибуток, який за відсутності таких умов міг би бути нарахований одному з них, але через наявність цих умов не був йому нарахований, може бути включений до прибутку цього підприємства і відповідно оподаткований» [3]. Отже, для наведеного вище визначення ключовими для з'ясування є два моменти:

- а) чи є досліджувані особи асоційованими;
- б) чи відмінні умови, які встановлюють такі особи для своїх комерційних відносин, від умов між незалежними особами.

Порівняно з вітчизняним законодавством таке визначення є значно ширшим. Насамперед звернемо увагу, що асоційованими (пов'язаними) Типова податкова конвенція ОЕСР і Типова конвенція Організації Об'єднаних Націй про уникнення подвійного оподаткування у відносинах між розвинутими країнами та такими, що розвиваються (до речі, Типова податкова конвенція ОЕСР багато в чому повторює положення останньої) визнає підприємства, які пов'язані на основі прямого або опосередкованого управління, контролю чи контролю капіталу підприємством чи особами однієї Договірної країни над підприємством іншої Договірної країни, а також якщо комерційні та фінансові умови між такими підприємствами відрізняються від звичайних, ринкових [8]. Аналогом асоційованих підприємств, визначених наведеними вище конвенціями, є закріплені вимогами Податкового кодексу України пов'язані особи.

Окрім пов'язаності осіб, правило витягнутої руки за Податковим кодексом України вимагає наявності контрольованості операцій для застосування правил трансфертного ціноутворення. До того ж, вітчизняне законодавство встановлює триланкову систему визначення операцій контрольованими.

По-перше, пп. 1.1.2.39 п. 2.39 ст. 39 Податкового кодексу України встановлює такі засади віднесення операцій до контрольованих [5]:

- господарські операції між резидентом та пов'язаною особою не резидентом (при цьому Податковий кодекс України здійснює певну деталізацію, про що йтиметься далі);

– зовнішньоекономічні господарські операції купівлі-продажу за допомогою залучення нерезидентів комісіонерів;

– господарські операції з нерезидентами, зареєстрованими в державах, включених у перелік, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України № 1045 від 27.12.2017 р. «Про затвердження переліку держав (територій), які відповідають критеріям, установленим підпунктом 39.2.1.2 підпункту 39.2.1. пункту 39.2 статті 39 Податкового кодексу України» [6]. До такого списку потрапили країни з так званого чорного та сірого списку офшорних зон;

– господарські операції з нерезидентами, які входять до списку, затвердженого Постановою Кабінету міністрів України від 04.07.2017 р. № 480 «Про затвердження переліку організаційно-правових форм нерезидентів, які не сплачують податок на прибуток (корпоративний податок), у тому числі податок з доходів, отриманих за межами держави реєстрації таких нерезидентів, та/або не є податковими резидентами держави, в якій вони зареєстровані як юридичні особи» [7]. Більшість таких організаційно-правових форм – це види партнерств, а також певні види інвестиційних фондів, трастів, асоціацій, фондів, об'єднань та ін.;

– господарські операції між нерезидентом та постійним представництвом такого нерезидента в Україні.

По-друге, Податковий кодекс України наводить визначення господарських операцій для цілей трансфертного ціноутворення. Ними визнаються всі види операцій, договорів, угод, що мають або не мають документальне підтвердження, можуть мати вплив на розмір податку на прибуток підприємства такого платника податків. До таких операцій належать (даний список відображає операції, що найчастіше мають значення для трансфертного ціноутворення, але не є виключним) [5, пп. 39.2.1.4 п. 39.2 ст. 39]:

– купівлі-продажу: послуг, корпоративних прав, довгострокових матеріальних/нематеріальних активів, акцій та інші інвестиції;

– операції з: а) певними видами товарів – сировина, готова продукція та ін.; б) нематеріальними активами (роялті, ліцензії, плата за використання патентів, товарних знаків, ноу-хау, з об'єктами інтелектуальної власності та ін.; в) між нерезидентом та постійним представництвом такого нерезидента в Україні;

– фінансові операції.

По-третє, Податковим кодексом України контрольованими визнаються тільки ті операції між пов'язаними особами, які окрім того, що підпадають під зазначені вище вимоги, виконують одночасно такі вартісні критерії, визначені за даними бухгалтерського обліку за вирахуванням непрямих податків:

а) 150 мільйонів гривень – річний дохід платника податків за відповідний звітний рік;

б) 10 мільйонів гривень – обсяг господарських операцій з кожним контрагентом за відповідний звітний рік;

в) 10 мільйонів гривень – обсяг господарських операцій між нерезидентом та його постійним представництвом в Україні [5, пп. 39.2.1.7 п. 39.2 ст. 39].

Для того, щоб до контрольованих операцій могли бути застосовані правила трансфертного ціноутворення, вони повинні визначатися як зіставні з неконтрольованими, а отже, відповідати наступним вимогам: а) при порівняння таких операцій за допомогою застосування відповідного методу трансфертного ціноутворення мають бути відсутні істотні відмінності між ними, які б суттєво впливали на фінансовий результат; б) при наявності значних відмінностей між порівнюваними операціями, що можуть значно вплинути на фінансовий результат порівняння, їх необхідно усунути через коригування умов та фінансових результатів таких операцій [5, пп. 39.2.1.5 п. 39.2 ст. 39].

Наступне, на що необхідно звернути увагу при описі механізму трансфертного ціноутворення, це методи, за допомогою яких встановлюється відповідність контрольованої операції принципу витягнутої руки. Податковий кодекс України розділяє позицію ОЕСР, виділяючи п'ять методів: порівняльної неконтрольованої ціни, ціни перепродажу, «витрати плюс», чистого прибутку, розподілення прибутку. Кожен з таких методів претендує на те, щоб бути дослідженим як окремо, так і в порівнянні з іншими. Для глибинного обґрунтування сутності кожного із методів необхідно провести об'ємний економіко-правовий аналіз з фокусом на їх походження. Рамки теми даної статті не дозволяють зробити таке дослідження, тому ми зупинимося на основних показниках, що характеризують ці методи.

Для того, щоб з'ясувати чи відповідає ціна операції ринковому діапазону цін, використовуються методи трансфертного ціноутворення, що являють собою спосіб розрахунку маржі прибутку транзакції чи всього підприємства. Слід зазначити, що Податковим кодексом України виділяється п'ять методів трансфертного ціноутворення. Вони є класичними для світової практики та повністю дублюють запропоновані ОЕСР методи (Керуючі принципи ОЕСР, ОЕСР гайдлайнс, практичні рекомендації). Однак рекомендації ОЕСР щодо застосування методів є дещо ширшими за українське податкове законодавство. Так, п.п. 39.3.2 п. 39.3 ст. 39 Податкового кодексу України вказує на встановлення відповідності ціни принципу витягнутої руки лише одним із закріплених п'яти методів. А от, Керівні принципи трансфертного ціноутворення ОЕСР дозволяють платнику податків обґрунтовувати свою ціну іншим чином, якщо це є більш доречним у конкретному випадку.

Застосування методів має відповідати умовам окремих операцій. З'ясуванню того, який саме метод має бути застосований в конкретному випадку, сприяє проведення функціонального аналізу. Функціональний аналіз дозволяє: визначити та зрозуміти внутрішньогрупові транзакції, виокремити основу для співставності, визначити чи потрібні, якщо так, то які саме, коригування для співставних транзакцій, перевірити точність обраного методу, з часом визначити можливість адаптації політики компанії, якщо функції, активи та ризики розподілені специфічним чином ніж звичайний спосіб [2].

Функціональний аналіз направлений на дослідження трьох компонентів: функцій, активів та ризиків. Аналіз функцій направлений на характеристику

діяльності сторін. Зокрема, перевіряються функції з: проектування, дослідження, розробки, збирання, управління запасами, вихідної логістики, маркетингу, подальшого обслуговування, управління, фінансування та ін. Отож, на основі такого аналізу вказується, яка сторона більшою мірою впливає на формування ціни. Якщо ж обидві сторони мають подібний набір дій, функціональний аналіз має бути направлений на виявлення розбіжності в таких діях. Наприклад, якщо обидві сторони виконують зберігання продукції, то необхідно звернути увагу на термін, впродовж якого кожна із сторін виконувала таке зберігання. Тобто будь-які дії, що додають цінність, повинні бути ідентифіковані та проаналізовані більш детально.

Ризики, понесені в процесі діяльності компанії, також мають бути піддані дослідженню в рамках функціонального аналізу. Такими ризиками можуть бути: фінансові ризики (курс валют і т. ін.), операційні ризики (відмова клієнтів та ін.), ринковий ризик (політика держави, коливання попиту і цін), ризик продукту (ризик відповідальності за продукт). Сторона, що в процесі діяльності несе більші ризики, відповідно, має більші витрати та претендує на отримання більшого прибутку.

Використовувані або внесені сторонами активи також зазнають оцінки під час функціонального аналізу. Як і в процесі функціонального аналізу функцій та ризиків, активи аналізуються на предмет їх обсягу внеску з кожної сторони. Логічно, що сторона, яка несе більші витрати та ризики і зв'язку із вкладом своїх матеріальних активів, претендує на більший відсоток при розподіленні прибутку компанії.

Слід зазначити, що процес і результати функціонального аналізу мають бути відображені у звітній документації з трансфертного ціноутворення. Відтак, після проведення функціонального аналізу постає нагода перейти до застосування методів трансфертного ціноутворення. Стороною, до якої застосовуються методи, як правило, виступає та, що має «менше функціональне навантаження», тобто та, внесок якої у діяльність є менш значною. Однак якщо умови діяльності сторін роблять застосування методу трансфертного ціноутворення більш зручним та точним щодо сторони, яка здійснює більший функціонал, то при належному обґрунтуванні методи трансфертного ціноутворення можуть застосовуватися до неї.

Отже, проаналізуємо основні характеристики методів трансфертного ціноутворення. Слід зазначити, що дана тема є досить широкою і складною, а для повного її розкриття необхідно провести глибоке економіко-правове дослідження. У рамках цієї публікації це неможливо, тож зупинимось на стислій характеристиці кожного методу трансфертного ціноутворення. Перш ніж перейти безпосередньо до методів, зазначимо, що чинний Податковий кодекс України досить поверхнево їх урегулює. Тому для їх практичного застосування необхідно звертатися до інших джерел, наприклад, OECD Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations 2017 [2], Настанови ОЕСР щодо трансфертного ціноутворення [4].

Першим у переліку та у порядку застосування є метод порівняльної неконтрольованої ціни (Comparable Uncontrolled Price). Він оснований на порівнянні ціни у контрольованій операції з ціною або діапазоном цін у неконтрольованих операціях. Порівняння можуть бути як внутрішніми (враховуються ціни на неконтрольовані операції, що здійснюються аналізованою стороною з іншим контрагентом), так і зовнішніми (порівнюються ціни в контрольованій операції з цінами між двома іншими контрагентами за схожих умов). Очевидно, що досягти точного результату порівняння складно через відсутність ідентичних порівнюваних даних, тому при застосуванні методу порівняльної неконтрольованої ціни можливим є здійснення відповідних коригувань. Однак коригування здебільшого буде неможливим для: товарних знаків, значних географічних відмінностей, різності основного продукту.

Необхідно наголосити, що описуваний метод є прерогативним, оскільки результатом його застосування є отримання досить точних даних про порівнювані ціни, при цьому не виникає необхідності визначати яка із сторін має бути досліджуваною. Перехід до застосування інших можливий при належному обґрунтуванні неможливості застосування методу порівняльної неконтрольованої ціни.

Наступні два методи – метод ціни перепродажу та метод «витрати +» орієнтовані на порівняння не цін, як у першому методі, а показників валової рентабельності. Тож, метод ціни перепродажу порівнює валову рентабельність (відношення валового прибутку до чистого доходу) операції з перепродажу. Своєю чергою метод «Витрати плюс» (Cost Plus Method) направлений на порівнянні показника рентабельності собівартості (відношення валового прибутку до собівартості реалізованих товарів). На відміну від методу ціни перепродажу, метод «витрати плюс» порівнює не закупівельну ціну, а ціну продажу. Отже, метод ціни перепродажу є доречним при аналізі діяльності дистриб'юторів, які не роблять вагомому внеску у вартість товару, а метод «витрати плюс» підходить для аналізу транзакцій виробника.

Слід зазначити, що не зважаючи на те, що Податковий кодекс України встановлює черговість застосування методів трансфертного ціноутворення, метод ціни перепродажу та «витрати плюс» на практиці зустрічається досить рідко. Справа в фінансових показниках, які використовуються для обрахунку валової рентабельності. Складність виникає у процесі пошуку таких показників. Часто для цілей співставності важко знайти необхідні дані, тому особи переходять від аналізу рентабельності окремої операції до рентабельності компанії в цілому.

Відтак, коли важко чи неможливо віднайти належні фінансові показники співставної компанії, застосовується метод чистого прибутку (Transactional Net Margin Method – TNMM). Метод чистого прибутку направлений на порівняння обраного стороною показника рентабельності у контрольованій операції з таким показником рентабельності у неконтрольованій операції. Показником рентабельності у цьому разі є показник чистого прибутку на основі відповідної бази: витрати, операційних витрат, продаж, активи [5, пп. 39.3.6.1 п. 39.6 ст. 39]. Для

вибору відповідного показника рентабельності враховується вид діяльності та економічна обґрунтованість кожного показника.

Результат застосування методів ціни перепродажу, «витрати плюс» та чистої рентабельності продемонструє чи знаходиться аналізована транзакція в діапазоні ринкової рентабельності. У разі коли рентабельність контрольованої операції перебуває в межах ринкового діапазону рентабельності, для цілей оподаткування визнається, що ціна товарів (робіт, послуг) контрольованої операції відповідає звичайній ціні. Якщо рентабельність контрольованої операції є меншою за мінімальне значення ринкового діапазону рентабельності, для цілей оподаткування враховується ціна, що визначається виходячи з рентабельності, яка відповідає мінімальному значенню ринкового діапазону рентабельності. Якщо рентабельність контрольованої операції перевищує максимальне значення ринкового діапазону рентабельності, для цілей оподаткування враховується ціна, що визначається виходячи з рентабельності, яка відповідає максимальному значенню ринкового діапазону рентабельності. Такі коригування ціни до оподаткування визначаються контролюючим органом, однак якщо платник податків у результаті проведеного аналізу транзакцій виявить невідповідність своїх цін цінам, що відповідають принципу «витягнутої руки», та самостійно зробить коригування таких цін для цілей оподаткування, то ціна операції може бути підведена під показники медіани ринкових цін. На практиці це призведе до суттєвих заощаджень у частині виплати податку на прибуток підприємств.

Метод розподілення прибутку (Profit Split Method): полягає у виділенні кожній пов'язаній стороні мультинаціональної компанії належної частини загального прибутку, відповідно до виконаних нею функцій, внесених активів та понесених нею ризиків. Такий прибуток має бути розподілений на підставі даних бухгалтерської та фінансової звітності, що для цілей застосування цього методу має бути приведена до єдиних методологічних засад.

Цей метод застосовується у разі істотної інтегрованості та взаємозв'язку компаній у рамках єдиної мультинаціональної групи. Метод розподілення прибутку вирізняється винятковою складністю та рідкістю застосування. Використовується у випадку, коли інші методи трансфертного ціноутворення не дають належного результату. Слід зазначити, що «метод розподілу прибутку» щодо трансфертного ціноутворення має багато спільного з методом DEMPE функцій, закріпленим Action 8 BEPS [1].

Слід наголосити і на іншому важливому моменті трансфертного ціноутворення, що стосується звітності. Відповідно до ст. 39 Податкового кодексу України платник податків до 1 жовтня наступного за звітним року має подати звіт про контрольовані операції до контролюючого органу. Однак відповідно до Заходу 13 BEPS платник податку, окрім звітної документації до державного контролюючого органу, передбачає подання ще, так званого local file, звіту у розрізі країн (country-by-country reporting), а також master file. Ці три документи складають стандартизовану звітність з трансфертного ціноутворення. З них master file містить інформацію «високого рівня» щодо бізнес-стра-

тегій та операцій багатонаціональної корпорації. Цей документ передбачає подання деталізованої інформації щодо транзакцій для кожної країни в local file. А також подання countru-by-country reporting, що відображує інформацію щодо розподілу прибутків, виконання функції, кількості персоналу, сплачених податків та ін. щодо кожної компанії багатонаціональної корпорації. Такий звіт подається у разі, якщо річний дохід компанії становить 750 мільйонів євро і більше [1].

Слід зазначити, що Україна на сьогодні не прийняла на себе зобов'язання щодо ратифікації всього пакету BEPS, однак найближчим часом українське законодавство має бути адаптовано, як мінімум, під чотири Заходи BEPS (мінімальний пакет). При цьому якщо умови стандартизованої звітності з трансфертного ціноутворення розповсюджуються хоча б на одну з компаній багатонаціональної корпорації, то таку документацію мають подавати всі компанії, в тому числі і українські. Останнє виконувати вкрай складно, оскільки, як уже зазначалося, внутрішнє українське законодавство не містить правил подання такої звітності.

Обговорення результатів. Хочемо звернути увагу, що чинний Податковий кодекс України не містить точного порядку чи то докладних рекомендацій щодо застосування таких методів. У цьому випадку ми стикаємось з проблемою, коли платники податків та контролюючі органи мають звертатися до нератифікованих міжнародних документів, зокрема конвенцій ОЕСР для того, щоб отримати розуміння роботи механізму інструментів, які закріплені, однак не визначені Податковим кодексом України. При цьому слід зауважити, що більшість інструментів як податкового планування, так і протидії агресивному податковому плануванню та уникненню податків взаємодіють у комплексі, підсилюють та доповнюють один одного. Такі інструменти закріплені в тих же міжнародних документах, зокрема Директивах, Конвенціях ООН і ОЕСР.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що трансфертне ціноутворення є одним з найбільш актуальних напрямків податкового права сьогодні не тільки в Україні, але й в світі. При цьому необхідно визнати, що Податковий кодекс України не регулює відносини, що виникають у сфері трансфертного ціноутворення повною мірою. Це призводить до того, що як платники податків, так і контролюючі органи змушені звертатися до міжнародного досвіду регулювання цих відносин. Основна проблема полягає у тому, що чимало таких актів, роз'яснень не ратифіковані Україною, до того ж вітчизняне податкове регулювання не містить вказівки щодо можливості їх застосування. З огляду на це, ми наполягаємо на необхідності адаптації українського законодавства до правового регулювання трансфертного ціноутворення, запропонованого ОЕСР задля запобігання неналежних донарахувань корпоративного податку зі сторони контролюючих органів, та уникнення несплати зазначеного податку платниками податків.

Список літератури:

1. Base Erosion and Profit Shifting. The OECD/ G20 Project. URL: <http://www.oecd.org/tax/beps/beps-actions.html> (дата звернення: 14.11.2018).

2. OECD Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations 2017. URL: <http://www.oecd.org/ctp/oecd-transfer-pricing-guidelines-for-multinational-enterprises-and-tax-administrations-20769717.htm> (дата звернення: 14.11.2018).

3. Модельна конвенція ОЕСР щодо податків на доходи і капітал. 2017. URL: <http://www.oecd.org/ctp/treaties/model-tax-convention-on-income-and-on-capital-condensed-version-20745419.htm> (дата звернення: 14.11.2018).

4. Настанова ОЕСР щодо трансфертного ціноутворення для транснаціональних компаній та податкових служб. 2010. С. 36. URL: <http://sfs.gov.ua/data/material/000/021/80820/0.pdf> (дата звернення: 14.11.2018).

5. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. №№ 13–14, 15–16, 17. Ст. 112.

6. Про затвердження переліку держав (територій), які відповідають критеріям, установленим підпунктом 39.2.1.2 підпункту 39.2.1. пункту 39.2 статті 39 Податкового кодексу України. Постанова Кабінету Міністрів України № 1045 від 27.12.2017 р. *Урядовий кур'єр*. № 181.

7. Про затвердження переліку організаційно-правових форм нерезидентів, які не сплачують податок на прибуток (корпоративний податок), у тому числі податок з доходів, отриманих за межами держави реєстрації таких нерезидентів, та/або не є податковими резидентами держави, в якій вони зареєстровані як юридичні особи : Постанова Кабінету міністрів України від 04.07.2017 р. № 480. *Урядовий кур'єр*. 2017. №. 138.

8. Типова конвенція Організації Об'єднаних Націй про уникнення подвійного оподаткування у відносинах між розвинутими країнами та такими, що розвиваються. URL: https://www.un.org/esa/ffd/documents/UN_Model_2011_UpdateRu.pdf (дата звернення: 14.11.2018).

9. Чумакова О. О. Податкова політика у сфері трансфертного ціноутворення: Економічна ефективність і тонка капіталізація. *Теорія та практика державного управління*. 2013. Вип. 3 (42). С. 1–10.

References:

1. Base Erosion and Profit Shifting. The OECD/ G20 Project. URL: <http://www.oecd.org/tax/beps/beps-actions.htm>.

2. OECD Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administrations 2017. URL: <http://www.oecd.org/ctp/oecd-transfer-pricing-guidelines-for-multinational-enterprises-and-tax-administrations-20769717.htm>.

3. Model OECD Convention on Income and Capital Taxes. 2017. URL: <http://www.oecd.org/ctp/treaties/model-tax-convention-on-income-and-on-capital-condensed-version-20745419.htm>.

4. OECD Transfer Pricing Directives for Transnational Companies and Tax Services. 2010. P. 36. URL: <http://sfs.gov.ua/data/material/000/021/80820/0.pdf> (application date: 14.11.2018)

5. The Tax Code of Ukraine dated 02.12.2010 r. No. 2755-VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 13–14, 15–16, 17, art. 112.

6. On approval of the list of states (territories) that meet the criteria set out in subclause 39.2.1.2 of sub-clause 39.2.1. paragraph 39.2 of Article 39 of the Tax Code of Ukraine. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1045 dated 27.12.2017. *Uriadovyi kur'ier – Government Courier*, 181.

7. On approval of the list of organizational and legal forms of non-residents who do not pay income tax (corporate tax), including tax on income received outside the state of registration of such non-residents, and / or are not tax residents of the state in which they are registered as legal entities: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 4, 2017 No. 480. (2017). *Uriadovyi kur'ier – Government Courier*, 138.

8. The United Nations Standard Tax Convention on the avoidance of double taxation in relations between developed and developing countries. URL: https://www.un.org/esa/ffd/documents/UN_Model_2011_UpdateRu.pdf.

9. Chumakova, O.O. (2013). Tax policy in the field of transfer pricing: Economic efficiency and thin capitalization. *Theory and practice of public administration, Issue 3 (42), 1–10* [in Ukrainian].

Bondarenko M. A., Postgraduate Student of the Department of Financial Law, Yaroslav Mudryi National Law University Ukraine, Ukraine, Kharkiv.

e-mail : m.bondarenko.kh@gmail.com ; ORCID 000-0002-1873-5473

Transfer pricing in view of tax planning

Transfer pricing for the tax legislation of Ukraine is a new phenomenon. This situation has caused a number of unresolved issues in both law enforcement and tax law science. The problem of such a situation adds to the complexity of transfer pricing relations. Such relations are on the brink of legal and economic activity. They are transnational in nature. At the same time, transfer pricing is often used for tax planning purposes. All of the above factors require clear and complete legal regulation of the law. However, the Tax Code of Ukraine, although it stipulates the transfer pricing rules in Article 39, they are largely incomplete. Moreover, some provisions of the Tax Code of Ukraine can not be applied without reference to international primary sources. One of the most problematic aspects of the legal regulation of transfer pricing in Ukraine is the legalization of transfer pricing methods. This direction of transfer pricing is one of the most complex from a practical point of view. At the same time, the provisions of the Tax Code of Ukraine are necessary for the normal use of instructions or recommendations. This, in turn, causes the need for both taxpayers and controlling authorities to refer to international primary sources. At the same time, such sources, most often, advocate OECD. Special attention should be paid to the legal regulation of transfer pricing reporting. Since these relationships are made between a resident and his non-resident counterparty, they provide reporting on several levels. However, the Tax Code of Ukraine does not regulate the compilation and submission of accounts at a different level than the state level. Thus, both taxpayers and controlling bodies are forced to seek information on the correct application of the transfer pricing rules.

Keywords: transfer pricing; tax planning; transfer pricing methods; transfer pricing reporting; “extended hand” principle; controlled operations; OECD.

Надійшла до редакції 15.11.2018 р.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Оболенцев Валерій Федорович,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: hortisa71@gmail.com
ORCID 0000-0001-8360-8959*

doi: 10.21564/2414–990x.143.148297
УДК 343.98

ВІДОБРАЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ У МОДЕЛІ СИСТЕМИ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА

У статті на засадах методики системного аналізу будується модель системи держави України, описуються її класифікаційні характеристики. Моделюються ті суспільні відносини, які являють собою злочинність.

Ключові слова: модель системи держави України; модель злочинності; моделювання запобігання злочинності.

Оболенцев В. Ф., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры криминологии и уголовно-исполнительного права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.

e-mail : hortisa71@gmail.com ; ORCID 0000-0001-8360-8959

Отображение преступности в модели системы государства Украина

В статье на основе методики системного анализа конструируется модель системы государства Украина, описываются ее классификационные характеристики. Моделируются те общественные отношения, представляющие собой преступность.

Ключевые слова: модель системы государства Украина; модель преступности; моделирование предупреждения преступности.

Постановка проблеми. Успішна розбудова сучасної української державності можлива лише за умови кардинального переосмислення сутності держави

та її проблем. При цьому в нагоді мають стати новітні наукові методики, серед яких, на нашу думку, особливо перспективним є системний підхід.

Аналіз літературних даних і постановка завдання дослідження. Системотехніка як загально визнана методика моделювання й дослідження проблем у соціальних системах уже впродовж тривалого часу застосовується вченими в наукових пошуках. Перспективність використання системного підходу до вирішення проблем функціонування держави підтверджується як власним досвідом визначення обсягів та змісту охоронюваних суспільних відносин [3], системних факторів латентизації криміногенних чинників [4], так і результатами системного аналізу злочинності [5] та запобіжних заходів [6].

Мета і завдання дослідження. З огляду на це завданням є узагальнення власних напрацювань із моделювання правомірних і протиправних процесів системи держава Україна, а метою роботи – визначення методів запобігання злочинності згідно із розробленою моделлю.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до загальної теорії систем моделю вважається спеціально створений для зручності дослідження та вирішення проблеми об'єкт (матеріальний чи абстрактний), який має необхідний ступінь подібності до модельованого об'єкта й адекватний цілям дослідження [7, с. 55].

Найбільш важливими властивостями моделі є: 1) адекватність; 2) обмеженість; 3) спрощеність; 4) вірність [7, с. 65].

Адекватність – це здатність моделі імітувати досліджувані властивості модельованого об'єкта. Тож, адекватною називають таку модель, для якої вимоги повноти, точності та істинності виконуються не повною мірою, а лише тією, яка забезпечує досягнення мети моделювання [1, с. 75].

Обмеженість – це властивість моделі, що проявляється в обмежених можливостях засобів імітування відтворювати модельований об'єкт.

Спрощеність – це спроможність моделі у загальному вигляді імітувати об'єкт моделювання [7, с. 65].

Вірність – це здатність моделі точно імітувати об'єкт моделювання. «Вірний» це той, який задовольняє правилам пропорції і симетрії.

Якщо модель відповідає всім перерахованим характеристикам, можна казати про правильний вибір моделі.

При побудові моделі системи слід пам'ятати, що вона завжди створюється з певною метою та з позиції суб'єктивної точки зору. При цьому важливо чітко визначити: 1) контекст моделі; 2) точку зору автора; 3) мету моделювання.

Контекст моделі окреслює межі змодельованої системи та описує її взаємозв'язок із зовнішнім середовищем.

Точка зору визначає позицію автора щодо досліджуваного явища та досягнення поставленої мети.

Мета відображає причину створення моделі та визначає її призначення.

Щодо нашої моделі держави Україна *точкою зору* визначено тезу про те, що ця система створює й отримує ззовні сировину, фінанси, людські ресурси,

енергію та інформацію, перетворює їх і видає назовні (у зовнішнє середовище суспільства) або ж повертає їх у систему в переробленому вигляді задля досягнення своєї мети – забезпечення прав і свобод людини (ст. 3 Конституції України). *Метою* моделювання обрано опис і демонстрацію процесів отримання системою держави Україна ззовні речовини, енергії та інформації, їх перетворення й видання назовні (у зовнішнє середовище) або ж повернення у систему в переробленому вигляді. *Контекстом* даної моделі буде середовище світопорядку (суспільства).

Для побудови функціональної IDEF0 моделі [1, с. 61–72] системи держави Україна та схематичної візуалізації її криміногенних процесів нами було використано SADT-технологію [7, с. 120]. SADT-технології (Structured Analysis and Design Technique) – це методика структурного аналізу і проектування складних організаційних і технічних систем. Їх використовують для відтворення динаміки роботи системи, створення систем керування, розробки баз даних та ін. SADT-моделі відображають, як функціонує система, які процеси відбуваються в системі, як зробити, щоб система працювала найефективніше тощо. В усіх випадках модель можна використати для отримання відповіді на запитання відносно системи з потрібною точністю [7, с. 120].

У SADT-технологіях системи моделюються за допомогою певної графічної мови, яка є універсальною і дозволяє описати системи штучного і природного характеру, технічні й організаційні системи. Оперування ж комп'ютерною технікою суттєво прискорює роботу, зменшує витрати праці, дозволяє обробляти великі обсяги інформації. Стандартизація уніфікує підходи до вирішення проблем системного аналізу, дає можливість спеціалістам різних наукових напрямків, керівникам і рядовим виконавцям проектів розуміти й використовувати вказану методологію. Показово, що основні нормативні документи щодо SADT-технологій містяться в міжнародних стандартах, які видають організації ISO (International Organization of Standardization – Міжнародна організація із стандартизації) та IEC (International Electro technical Commission – Міжнародна комісія з електротехніки).

Для практичного застосування CASE-технологій розроблені програмні продукти, кожен з яких охоплює певне коло завдань. Відомий пакет комп'ютерних програм VPwin забезпечує створення 5-ти основних типів моделей та їх різновидів, прийнятих у теорії систем: IDEF0 (Icam DEFinition) – функціональна модель системи, IDEF3 – логічна модель послідовності робіт, DFD (Data Flow Diagrams) – модель потоків даних, IDEF1x – логічна і фізична модель даних, ERD (Entity-Relationship Diagrams) – модель «сутність – зв'язок» [7, с.119].

За результатами моделювання нами було отримано серію ієрархічно взаємопов'язаних діаграм декомпозиції системних функцій в електронному вигляді разом із супровідною документацією. Як і в інших випадках IDEF0 моделей, на цих діаграмах функції елементів системи (робота, ціль чи завдання), що виокремлюються в процесі декомпозиції, графічно зображено *функціональними блоками* у вигляді прямокутників. Відповідно до сторін прямокутника

в подальшому наводилися дані (величини, об'єкти), пов'язані з функціонуванням блоків.

Для відображення інформації або матеріальних об'єктів, які необхідні для виконання функцій системи держави Україна чи з'являються в результаті їх виконання (об'єкти, що обробляються системою), використано інший графічний елемент моделі – дуги у вигляді стрілок (arrow). Кожна дуга (стрілка) відображає передачу між елементами системи якогось конкретного об'єкта (матерії, енергії, інформації, предмета, речовини, документа) [7, с. 125]. На діаграмах назву дуг (опис об'єктів, яким вони відповідають) вказано поруч з ними у місцях встановлених міток.

Будувати модель системи держави України ми почали з контекстної (первинної) діаграми, що характеризує функції системи в цілому та зв'язки системи з навколишнім середовищем. Бланк (малюнок) контекстної діаграми містить тільки один функціональний блок у вигляді прямокутника, у ньому вказано ціль системи (її основна функція, основне призначення). У нашому випадку це згідно зі ст. 3 Конституції України є «утвердження і забезпечення прав і свобод людини» (рис. 1).

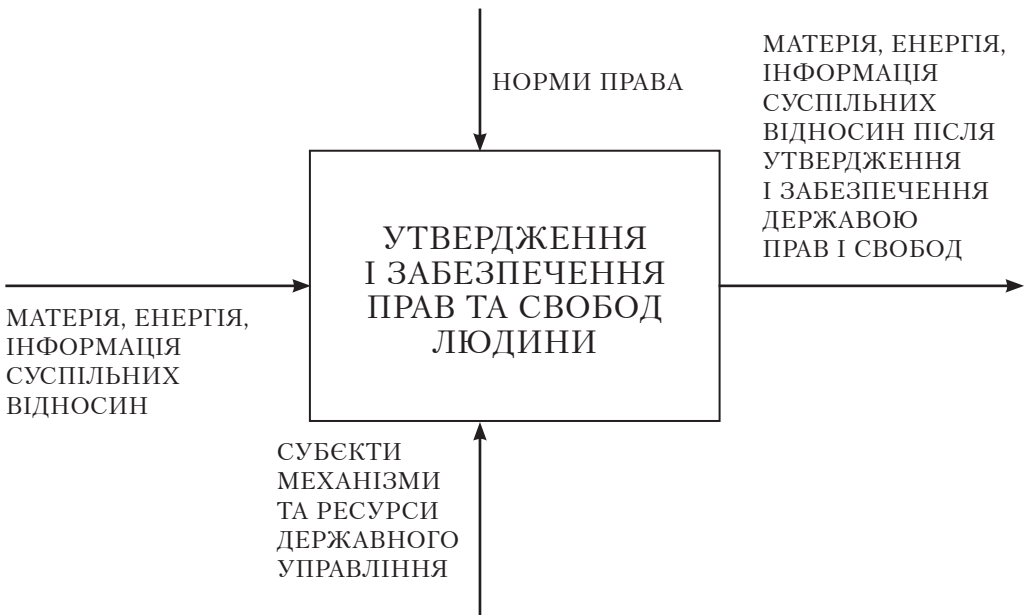

Рис. 1

На другій діаграмі (контекстній) функціональний блок деталізовано декількома блоками, що окреслюють основні підфункції базової функції досліджуваної системи. У нашій моделі системи держави Україна на цій діаграмі декомпозиції функціональні блоки мають назви «Утвердження прав і свобод людини» та «Забезпечення прав і свобод людини» (рис. 2).

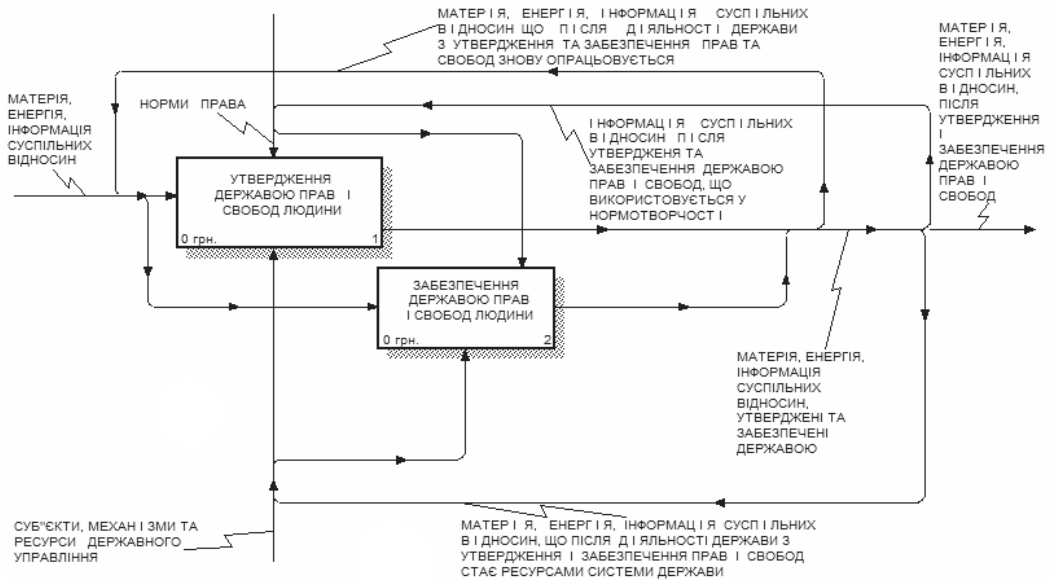

Рис. 2

З лівого боку кожного функціонального блока моделі показано вхід (input) – вхідні величини (матерія, енергія, інформація суспільних відносин), які надходять (входять) у блок і перетворюються в ньому на вихідні величини (об'єкти).

Відповідно, з правого боку функціональних блоків зображено вихід (output), а саме вихідні величини – результати діяльності елементів системи держави Україна з перетворення вхідних об'єктів (матерія, енергія, інформація суспільних відносин, перетворена елементами системи).

У верхній частині – керування (control) – конкретні керуючі дії, документи, правила, стандарти, обмеження та ін., що зумовлюють виконання блоками (державними суб'єктами) своїх функцій.

Знизу від функціональних блоків частині показано механізми (mechanism), тобто державні суб'єкти та ресурси, що забезпечують виконання функцій системи держави Україна.

Наприкінці модель було перевірено на наявність синтаксичних помилок та оцінено її адекватність.

Слід зауважити, що наведена модель системи держава Україна належить до змістовних, оскільки вона будується задля розкриття фактично існуючих властивостей досліджуваного явища. Вона є пізнавальною, бо відображає наші знання про існуюче нині явище.

За засобами відтворення відомі моделі ідеальні (абстрактні, тобто такі, що будуються на абстрактному рівні за допомогою мови символів) та матеріальні (реальні, фізичні, що створюються матеріальними об'єктами, що мають

властивості, аналогічні модельованим системам). За вказаною класифікацією наша модель системи держави Україна є ідеальною, оскільки створена на абстрактному рівні за допомогою мови символів.

За зміною в часі виділяють моделі статичні (створюються на певний момент часу) й динамічні (використовуються для дослідження деякого інтервалу життєвого циклу системи). Дану модель системи держави Україна можна вважати пізнавальною статичною моделлю, оскільки в ній моделюються властивості існуючого явища станом на певний момент. У перспективі можлива розробка і більш складної динамічної моделі.

Обговорення результатів. Раніше нами було обґрунтовано [2, с. 24], що злочинність у системі держави Україна являє собою проблему невідповідності функцій системи її призначенню. Офіційним призначенням системи держави Україна можна вважати гарантування прав і свобод людини в публічній сфері та в секторі приватних відносин. У разі вчинення злочинів відбувається протиправне функціонування елементів держави, що не забезпечує вказані гарантії. Тож, вочевидь, тут має місце проблема невідповідності окремих фактичних функцій елементів системи її призначенню.

Вчинення неправомірних дій зумовлює й виникнення проблеми недоліків у взаємодії системи держави Україна зі своїм середовищем. Йдеться про неналежне функціонування її елементів, що не забезпечує превенцію неправомірних (протиправних) посягань і дотримання прав населення країни у зв'язках між суб'єктами приватної сфери та у відносинах з державою.

Отже, у моделі системи держави Україна злочини як конкретні прояви злочинності мають бути зображені у прямокутниках функціональних блоків формулюваннями об'єктивної сторони складів злочинів, передбачених статтями Кримінального кодексу України. З огляду на те, що мова йде про діяльність конкретних суб'єктів – громадян, ці процеси мають відобразитися на діаграмах останнього (низового) рівня декомпозиції.

На рис. 3 наведено приклад такої моделі злочину – посягання, передбаченого ч. 2 ст. 191 Кримінального кодексу України. Тут візуалізується взаємодія обов'язкових обставин, що являють собою злочинне діяння: заволодіння особою майном з використанням наданих їй службових повноважень.

Висновки. Нами запропоновано модель системи держави Україна з декомпозицією її основних функцій до другого рівня. Вочевидь, у подальшому ця робота має бути продовжена до декомпозиції державних функцій конкретних державних функціонерів. Саме там можуть бути змодельовані варіанти злочинів за методикою, вказаною у даній статті.

Маємо звернути увагу на те, що оскільки модель є відображенням реальності і залежить від цілей моделювання, то моделей одного і того ж об'єкта може бути велика кількість. Навіть для однієї системи можна створити необмежену кількість змістовних моделей залежно від цілей моделювання, точки зору та рівня знань дослідника. [7, с. 74]. Як правило, для системи будують кілька моделей, що відображають варіанти зв'язків у системі, різні підходи

до вивчення системи, контексти її розгляду та інші важливі обставини [7, с. 87.]

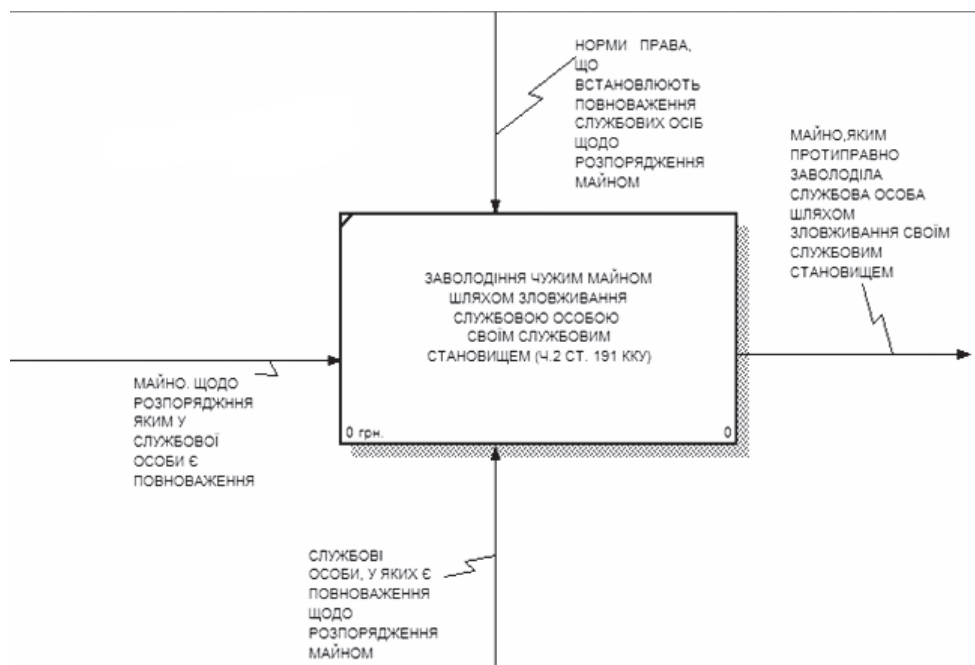

Рис. 3

Запропоноване моделювання злочинності дозволить більш цілеспрямовано реалізовувати запобіжні заходи, а отже, й підвищити їх ефективність.

Список літератури:

1. Лямець В. І., Тевяшев А. Д. Системний аналіз. Вступний курс : монографія. 2-ге вид. Харків : ХНУРЕ, 2004. 448 с.
2. Оболенцев В. Ф. Базові засади системного аналізу системи держави України : монографія. Харків : Право, 2018. 99 с.
3. Оболенцев В. Ф. Правоотношения как объекты правовой охраны: содержание и количественные характеристики (по материалам статей разделов 1–6 Особенной части Уголовного кодекса Украины) : монографія. Харьков : ФЛП Иолтуховский В. Л., 2007. 232 с.
4. Оболенцев В. Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження : монографія. 2-ге вид. Харків : Видавець ФОП Віленський Л. М., 2012. 117 с.
5. Оболенцев В. Ф. Базові засади системного аналізу злочинності та віктимізації в Україні : монографія. Харків : Юрайт, 2016. 116 с.
6. Оболенцев В. Ф. Базові засади системного аналізу запобігання злочинності в Україні : монографія. Харків : Юрайт, 2016. 76 с.
7. Сорока К. О. Основи теорії систем і системного аналізу : навч. посіб. 2-ге вид. Харків : ФОП Тимченко, 2005. 388 с.

References:

1. Liamets', V.I., Teviashev, A.D. (2004). Systemnyj analiz. Vstupnyj kurs. Kharkiv: KhNURE [in Ukrainian].
2. Obolentsev, V.F. (2018). Bazovi zasady systemnoho analizu systemy derzhavy Ukrainy. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
3. Obolentsev, V.F. Pravootnosheniya kak ob'ekty pravovoj okhrany: sodержanye y kolychestvennye kharakterystyky. Kharkov, FLP Yoltukhovskiy V.L. [in Russian].
4. Obolentsev, V.F. (2012). Latentna zlochynnist': problemy teorii ta praktyky poperedzhennia. Kharkiv: Vydavets' FOP Vilens'kyj L.M. [in Ukrainian].
5. Obolentsev, V.F. (2015). Bazovi zasady systemnoho analizu zlochynnosti ta victimizatsii v Ukraini. Kharkiv: Yurait [in Ukrainian].
6. Obolentsev, V.F. (2015). Bazovi zasady systemnoho analizu zapobihannia zlochynnosti v Ukraini. Kharkiv: Yurait [in Ukrainian].
7. Soroka, K.O. (2005). Osnovy teorii system i systemnoho analizu. Kharkiv: FOP Tymchenko. [in Ukrainian].

Obolentsev V. F., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of Department of Criminology and Penitentiary Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail : hortisa71@gmail.com ; ORCID 0000-0001-8360-8959

Display of crime in model of the system of the Ukraine

The task of the work we determined the disclosure of our own achievements in the modeling of legitimate and illegal processes of the state system of Ukraine, and the purpose – to outline the methods for preventing crime in accordance with the developed model.

Terms of our model of the state of Ukraine, we have defined the point of view that this system creates and receives from outside the raw materials, finances, human resources, energy and information, transforms them into external ones (into the external environment of society) or returns to the system in a modified form to achieve its goal - the provision of human rights and freedoms (Article 3 of the Constitution of Ukraine). With the aim of modeling, we have chosen the description and demonstration of the processes of obtaining the state system of Ukraine outside of the substance, energy and information, their transformation and publication outward (into the external environment) or returning to the system in a revised form. The context of our model will be the environment of the world order (society).

To construct the functional IDEF0 model of the system of the state of Ukraine and schematically visualize its criminogenic processes, we used SADT technology. In the model of the state system of Ukraine, crimes as specific manifestations of crime should be depicted in the rectangles of the functional blocks by the wording of the objective side of the crimes set forth in the articles of the Criminal Code of Ukraine. Given the fact that it is about the activities of specific subjects – citizens, these processes should be reflected in the diagrams of the last (grass) level of decomposition.

Keywords: model of the state system of Ukraine; model of the problem of crime; model of the problem and prevention of crime.

Надійшла до редколегії 15.11.2018 р.

Ткачова Олена Вікторівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: sunspring0805@gmail.com
ORCID 0000-0002-4600-9268

doi: 10.21564/2414–990x.143.148859

УДК 343.9–055.2

САМОГУБСТВО ЯК КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ: ПРИЧИНИ І СПОСОБИ ЗАПОБІГАННЯ

Проведено аналіз причин самогубства як кримінологічного явища. Констатовано, що воно є статистично сталим, його поширеність корелює з культурно-історичними, етнічними, соціально-економічними та іншими аспектами. Доведено, що загальними причинами самогубства можна визнати: 1) власне соціальні (до них належать, майнова нерівність людей, а також сутєвості за національною, класовою, стратовою, кастовою, професійною та багатьма іншими ознаками); 2) економічні. На спеціально-кримінологічному рівні причини вчинення самогубств доцільно класифікувати за їх місцем виникнення чи акумуляції на: 1) родинні; 2) колегіальні; 3) групові.

Ключові слова: самогубство; причини самогубства; класифікація; кримінологічне явище; спеціально-кримінологічний рівень; вчинення самогубства.

Ткачова Е. В., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедри кримінології и уголовно-исполнительного права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.

e-mail : sunspring0805@gmail.com ; ORCID 0000-0002-4600-9268

Самоубийство как криминологическое явление: причины и способы предупреждения

Проанализированы причины самоубийства как криминологического явления. Констатируется, что оно является статистически устойчивым, его распространенность коррелирует с культурно-историческими, этническими, социально-экономическими и другими аспектами. Доказано, что общими причинами самоубийства можно признать: 1) собственно социальные (к ним относятся, имущественное неравенство людей, а также противоречия по национальному, классовому, стратовому, кастовому, профессиональному и многим другим признакам) и 2) экономические. На специально-криминологическом уровне причины совершения самоубийств целесообразно классифицировать в зависимости от места возникновения или аккумуляции на: 1) родственные; 2) колегальные; 3) групповые.

Ключевые слова: самоубийство; причины самоубийства; классификация; криминологическое явление; специально-криминологический уровень; совершение самоубийства.

Постановка проблеми. Наша держава (і влада, і громадянське суспільство, і кожна особа) переживає нині дуже важкі часи (бойові дії, економічні труднощі тощо). З огляду на це вбачається за доцільне ще раз звернути увагу на таке явище, як самогубство, яке тривалий час називали «чумою ХХІ століття». Згідно з опублікованими Всесвітньою організацією охорони здоров'я (далі – ВООЗ) Глобальними оцінками здоров'я близько 800 тис. людей померли у 2016 р. через суїцид, що відповідає 10,8 самогубств на кожні 100 тис. населення. Рівень самогубств у європейському регіоні ще вищий, він досягає 13 випадків на 100 тис. осіб обох статей, примітно, що понад 20 – серед чоловіків (до речі, найбільший цей показник у таких регіонах, як Литва та Російська Федерація, де кількість самогубств серед чоловіків перевищує 40 на 100 000 [1]).

Україна як соціальна і правова держава, гарантуючи кожному громадянину недоторканність і безпеку, захист здоров'я й життя і визнаючи це чи не найголовнішими пріоритетними завдання своєї діяльності, має не випускати з поля зору окреслене питання і вживати заходів, щоб принаймні знизити відсоток самогубств, долучатися до європейських і світових програм запобігання суїцидам, створювати центри реабілітації і психологічної підтримки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звісно, проблема самогубств – не нова. Так, самогубство й шляхи його попередження вивчали також українські науковці: Ю. В. Александров (Yu. V. Aleksandrov), В. О. Глушков (V. O. Hlushkov), В. Ф. Войцех (V. F. Voitsekh), С. В. Жабокрицький (S. V. Zhabokrytskyi), М. П. Мелент'єв (M. P. Melentiev), О. М. Моховіков (O. M. Mokhovikov), Г. Я. Пілягіна (H. Ya. Piliahina), В. В. Сулицький (V. V. Sulytskyi), А. П. Тіщенко (A. P. Tishchenko), А. Г. Чупріков (A. H. Chuprikov), Н. М. Ярмиш (N. M. Yarmysh) та ін. Однак усі вказані науковці висловлювали різні точки зору з цього приводу, бо увагу приділяли тим чи іншим аспектам цього питання. Останнім часом самогубство стало предметом вивчення таких вчених, як Р. В. Ващенко (R. V. Vashchenko), В. В. Сулицький (V. V. Sulytskyi), В. В. Гриценко (V. V. Hrytsenko), В. О. Шаповалов (V. O. Shapovalov), С. І. Яковенко (S. I. Yakovenko), Л. М. Шестопалова (L. M. Shestopalova) та ін.

Варто додати, що на сьогодні серед науковців триває дискусія з приводу того, чи доцільно взагалі самогубство відносити до елементів предмета кримінології, а отже, робити об'єктом кримінологічних досліджень. Так, окремі вчені виступають проти вивчення самогубства в межах кримінології, хоча є й прихильники протилежного погляду, який підтримуємо й ми. Доводами на користь того, що самогубство не тільки можна, а й потрібно розглядати як предмет вивчення кримінології, на нашу думку, слід визнати факт того, що, по-перше, це явище тісно пов'язане з віктимологією в її широкому розумінні і латентністю злочинності; по-друге, існує багато спільного в причинах, які породжують злочинність і самогубство; по-третє, самогубство може бути наслідком багатьох злочинів, зокрема, доведення до самогубства; показники злочинності й само-

губств корелюють між собою. Беручи до уваги все вищенаведене, спробуємо на рівні статті дослідити це питання.

Мета статті – довести, що самогубство є кримінологічним явищем, проаналізувати його причини і запропонувати шляхи протидії і попередження виникнення наміру позбавити себе життя.

Виклад основного матеріалу. Як уже зазначалося, самогубство – це не проблема однієї країни, а, на жаль, загальносвітова, з огляду на що воно й визнане «чумою XXI століття». Крім того, щоб привернути увагу світової спільноти до цього явища, 10 вересня проходить Всесвітній день запобігання самогубствам. Повторимося, що за даними ВООЗ приблизно 20 млн осіб кожен рік вдаються до суїциду і стільки ж здійснюють спробу вкоротити собі віку [1], що тягне за собою психологічні наслідки як для самого самогубця, так і, як мінімум, для осіб в його оточенні. До речі, за даними Державної служби статистики України, у 2016 р. майже 7,5 тисяч українців скоїли суїцид, а більшість склали чоловіки – близько 6 тисяч. Максимальну кількість суїцидів за роки незалежності було зафіксовано в період з 1996 по 2000 рр. [4]. Разом із тим офіційна статистика фіксує лише наявні випадки суїциду, тому реальна кількість самогубств може перевищувати дані у два-три рази [2].

Додамо, що ВООЗ за показником суїциду поділяє країни на 3 групи.

Так, до I групи включені ті, в яких *високий* та *дуже високий рівень* самогубств (більш ніж 20 осіб на 100 тис. населення): Гайана – 44,2, Республіка Корея – 28,9, Шрі-Ланка – 28,8, Литва – 28,2, Мозамбик – 27,4, Непал – 24,9, Танзанія – 24,9, Казахстан – 23,8, Індія – 21,1, Латвія – 22,9, Китай – 22,2, Словенія – 21,9 [3].

II – *середній рівень* самогубств (від 10 до 20 осіб на 100 тис. населення): Туркменія – 19,6, Росія – 19,5, Угорщина – 19,1, Японія – 18,5, Білорусь – 18,3, Україна – 16,8, Польща – 16,6, Латвія – 16,2, Фінляндія – 14,8, Молдова – 13,7, Естонія – 13,6, Франція – 12,3, США – 12,1, Канада – 11,3, Куба – 11,4, Швеція – 11,1.

III – *низький рівень* самогубств (до 10 осіб на 100 тис. населення): Німеччина – 9,2, Киргизія – 9,2, Швейцарія – 9,2, Узбекистан – 8,5, Велика Британія – 6,2, Ізраїль – 5,9, Італія – 4,7, Греція – 3,8, Грузія – 3,2, Вірменія – 2,9, Азербайджан – 1,7 [3].

Згідно з даними тієї ж ВООЗ, найменше суїцидів в Єгипті, на Гаїті й Ямайці, в яких рівень самогубств майже дорівнює нулю [2].

Як бачимо, в одній групі, а іноді й поруч знаходяться країни з різним розвитком економіки і життя населення. Це свідчить про те, що не тільки соціальний чинник впливає на показники. Так, згідно з рейтингом Центру з профілактики та контролю захворювань США (CDC) за 2016 р. перелік професій, представники яких найчастіше скоюють самогубства, наступний: найвищі показники серед низькокваліфікованих робітників, які працюють і живуть в ізоляції від соціуму. До цієї групи потрапляють фермери, лісники, лісоруби і рибалки. За ними йдуть теслі, шахтарі, електрики і будівельники. Кількість суїцидів серед

лікарів та інших фахівців охорони здоров'я у США на 80 % нижче. Менш за все самогубців серед вихователів, вчителів і бібліотекарів. Разом із тим за останні 30 років у США зафіксовано зростання утричі кількості самогубств [3]. Крім того, у 60-х рр. XX століття загальносвітовою стала тенденція до того, що вікова вісь суїциду змістилася у бік 24-річних і навіть 15-річних, причому у найбільш благополучних з економічного погляду країнах [2].

Звернемося до даних у нашій державі. На цей час, за даними ВООЗ, Україна посідає 21 сходинку в рейтингу з понад 180 країн, але кілька років тому вона входила в десятку країн із найвищим рівнем самогубств [2]. Щоправда, наведене не варто зараховувати до позитивних моментів, адже якщо подивитися на всю статистику самогубств, то можна констатувати, що місце України змінилося переважно завдяки збільшенню самогубств в інших країнах. Таким чином, незважаючи на те, що у XXI столітті кількість самогубств зменшилася (18 смертей на кожні 100 тис. населення, однак це знов же лише офіційна статистика), і з урахуванням військових дій (наявність непідконтрольних територій може позначатися на достовірності), цій проблемі треба приділяти більше.

Починаючи висвітлення питання, наведемо визначення поняття «самогубство» (суїцид) як соціального явища, притаманного будь-якому суспільству:

– умисне спричинення власної смерті, часто вчинене з відчаю, причиною чого нерідко стають психічні захворювання, такі як депресія, біполярний розлад, шизофренія, алкоголізм чи наркотична залежність [5];

– позбавлення себе життя, можлива власна загибель, ймовірне знищення самого себе, зумовлені ризикованою дією, відчайдушним вчинком та ін. [6];

– свідоме самостійне позбавлення себе життя, спричинене своєю безпосередньою, умисною і бажаною дією.

– (медичний) *sui caedere*, лат. – вбивати себе;

– акт самогубства або спроби самогубства, який здійснюється у стані сильного душевного розладу або під впливом якогось психічного захворювання;

– усвідомлений акт самоусунення з життя під впливом гострих психо-травмуючих ситуацій, при яких власне життя як вища цінність втрачає сенс.

Однак дотепер немає єдиного як міжгалузевого, так і правового підходу до феномену самогубства. Перш за все це пов'язано з тим, що причинність діє на різних рівнях, зокрема на загальному (у суспільстві в цілому), спеціальному (на рівні групи) й індивідуальному (біопсихологічні причини суїцидальної поведінки особистості). На думку фахівців, існує багато причин, через які люди вкорочують собі віку, але до самогубства найчастіше призводять певні події. Наприклад, хлопці й дівчата, зазнавши певного душевного болю і не маючи змоги зарадити собі, вбачають у смерті спосіб помститися кривдникам. Як написав Хіроші Інамура – японський спеціаліст, який вивчає людей, що збираються вчинити самогубство: «Діти своєю смертю прагнуть покарати особу, яка завдає їм болю» [7]. Інколи особи з огляду на специфіку психіки піддаються відчаю і чинять самогубство через таке, що іншим здається лише дрібницею. Так, як показало недавнє дослідження у Великій Британії, знущання над дітьми – це

той чинник, який майже у сім разів підвищує ймовірність вчинення ними самогубства [7].

Хтось намагається покінчити з життям, маючи конфлікт із законом, через неприємності в школі, розрив із коханою особою чи поганий табель успішності, нервування перед екзаменами або тривогу про майбутнє. У свою чергу, юнаків і дівчат, які отримують високі оцінки й схильні до максималізму, вдатися до спроби самогубства може невдача, справжня чи уявна. Дорослих до самогубства найчастіше спонукають фінансові проблеми або ж труднощі, пов'язані з роботою, боргами, невдачами у підприємницькій діяльності, а також бідність, безробіття і сімейні проблеми [6].

Важливими чинниками науковці називають вихід на пенсію і фізичні недуги, особливо серед людей похилого віку. Часто особи цієї вікової категорії вбачають у самогубстві порятунок, причому не тому, що невиліковно хворі, а тому, що не можуть зносити страждань.

Підсумовуючи наведене, вважаємо за доцільне навести висновки, зроблені в дисертації Л. М. Шестопаловою, що на загальносоціальному, як і на спеціальному, рівні самогубство спричиняють здебільшого соціально-економічні чинники; на індивідуальному рівні його детермінують ще й психологічні чинники (душевна криза, депресія тощо, що підсилюють вплив соціально-економічних детермінантів і провокують вчинення самогубства). Погоджуємося з вченою і стосовно того, самогубство може бути охарактеризоване як комплексне соціально-біопсихологічне явище, яке існує на різних етапах розвитку суспільства, а кількість самогубств може збільшуватися чи зменшуватися. Крім того, враховуючи недосконалість суспільних відносин (беручи до уваги той факт, що вимоги постійно підвищуються), явище, яке нами розглядається, не може зникнути, адже воно є невід'ємною ознакою, необхідним наслідком соціального процесу [8].

До сказаного додамо, що на переконання ВООЗ, причини самогубств опосередковано пов'язані з низьким рівнем життя, адже в соціально стабільній Швеції протягом десяти років зростає кількість суїцидів [3]. Безумовно, під час загальних суспільних катаклізмів (економічні кризи, військові події) кількість суїцидів збільшується. Проте найбільше самогубств серед хворих на алкоголізм, наркоманію, інвалідів, недавніх пенсіонерів, це, звісно, говорить на користь того, що соціальна незахищеність – одна з причин зростання суїциду [3]. Крім того, можемо, спираючись на статистичні дані, визначити вікові групи осіб з найвищим суїцидальним ризиком: I – особи інволюційного віку (старші 55 р.) становлять 39,9 %, II – особи молодого й середнього працездатного віку (18–39 р.) – 38,2 %, причому на молодь у віці 18–21 р. припадає 9,4 % самогубств). Нами також встановлено, що найбільш суїцидально вразливими категоріями слід визнати соціально не захищені верстви населення, хворих, самотніх і осіб, які перебувають у закритих системах.

Тож, можемо констатувати, що дане соціальне явище є статистично сталим, його поширеність корелює з культурно-історичними, етнічними, соціально-

економічними та іншими аспектами. Так, розглядаючи самогубство у контексті домінуючих у суспільстві уявлень про сутність життя і смерті, свободу вибору, моральність тощо, тобто з точки зору криминології, філософії, соціології, психології, загальними причинами можна визнати наступні.

1. *Власне соціальні*. До них належать, майнова нерівність людей, а також протиріччя за національною, класовою, стратовою, кастовою, професійною та багатьма іншими ознаками.

2. *Економічні* (до речі, про них вів мову ще Е. Дюркгейм, який помітив залежність суїцидної активності населення від економічної нестабільності держави. Так, науковець зробив висновок, що «схильність ця неминуче повинна залежати від соціальних причин і являти собою колективне явище». Далі Е. Дюркгейм пише: «Одна й та ж саме обставина чи збіг обставин не можуть викликати то один, то інший наслідки, бо інакше різниця результатів була б незрозумілою і вважалася б запереченням принципу причинності. Оскільки ми можемо констатувати специфічну відмінність між причинами, остільки ми повинні очікувати подібної ж відмінності між наслідками. Виходячи з цього ми можемо встановити соціальні типи самогубств не шляхом безпосередньої класифікації, що спирається на попередній опис їх характерних особливостей, а класифікуючи самі причини, що викликають їх. Не торкаючись питання, чому вони різняться, ми перш за все досліджуємо, які ті соціальні умови, від яких вони залежать» [9].

На доповнення (звісно, і на підтвердження) наведемо висловлювання К. О. Сомхішвілі, який серед причин самогубств виокремлює психосоціальні стреси, безробіття, розпад сім'ї, самотність, алкоголізм, певний соціальний статус, низький освітній рівень. Учений особливо наголошує в цьому контексті на подвійній функції сім'ї, факторі неповної сім'ї, характері виховання, факті суїциду близьких, розладі особистості [10].

Таким чином, на спеціально-криминологічному рівні причини вчинення самогубств доцільно класифікувати за їх місцем виникнення чи акумуляції, бо вони є спільними для певних груп населення, об'єднаних за різними ознаками штучно (за принципом і способом утворення групи) чи природно (за ознакою спільної діяльності за умови усвідомлення ними належності до цієї групи). Виходячи з цього причини поділяються на: 1) *родинні*, серед них передусім варто назвати насильство, приниження, експлуатація в сім'ї тощо; 2) *колегіальні*, тобто ті, що виникають в колективі, який утворюється за родом зайнятості в суспільстві, насамперед йдеться про недооцінювання, нехтування, агресію, приниження тощо; 3) *групові* (йдеться, зокрема, про (а) групи за інтересами, у цьому випадку ними є позбавлення можливості самовираження, байдужість, самотність та ін., (б) групи за іншими ознаками (віком, професією, субкультурою, сексуальною орієнтацією тощо); окремо слід вказати такі групи, як (в) друзі, товариші (між ними дуже довірливі, близькі, відверті стосунки), серед причин частіш за все вказуються зрада, втрата.

Статистичні дані засвідчують наступне. Так, якщо брати першу групу, тобто

родинні причини, то у 37 % від загальної кількості у самогубстві винні батьки. Згідно з даними саме батько чи мати спонукають власних дітей, переважно неповнолітніх, так би мовити, укоротити собі віку. Неповнолітні через вікові (йдеться насамперед про психологічні) особливості більш уразливі, сприйнятливі і чутливі, хоча ще не здатні повною мірою протистояти кривдникам. Стаючи об'єктом приниження, кепкування чи зазнаючи побоїв, не розуміючи при цьому причин, вони закриваються, оскільки не знаходять сил чинити опір. Як наслідок, задля того, щоб припинити це, вирішують піти з життя. Інколи неповнолітні через неухвалене ставлення батьків до них або їх проблем, небажання вислухати, посилаючись на брак часу чи втому, вирішують, що вони нікому не потрібні чи їх ніхто не хоче розуміти, а отже, не розуміють, для чого їм так жити, і вкорочують собі віку. Другою за кількістю групою є самогубство, причиною якого вважаються особи, які перебували у родинних стосунках із самогубцем, а саме вже повнолітні близькі родичі жертв, – у 26,5 % до відчаю доводили син або донька, а ще у 10,5 % – чоловік (дружина) жертви. Наведені дані не тільки жахливі, вони вражають і змушують вести мову про те, що органи влади безсилі вплинути на такий стан справ, бо бездіяльні на тих стадіях, коли самогубству можна було запобігти шляхом оперативного реагування на ті протиправні діяння з боку особи злочинця, які стали причиною вчинення самогубства. Завершують сумну статистику кредитори, з їх вини у 5% людина накладала на себе руки.

Зазначене викликає занепокоєння, оскільки саме близькі, тобто ті, з ким у переважній більшості випадків жертва зустрічається кожного або майже дня, а отже, не в змозі уникнути їх, стають причиною самогубства. З огляду на сказане можемо констатувати, що самогубство – це біда і один із викликів сучасного світу. Звісно, з тим, що людина з власної волі йде з життя, миритися важко.

Представники різних галузей знань, вивчаючи це явище, пропонують різні способи і засоби запобігання йому, але однакові в необхідності вжиття ефективних попереджувальних заходів. Так, пропонується на *загальносоціальному рівні*: зміцнити соціальні інститути сім'ї, шлюбу, традиційного укладу життя, церкви, об'єднати громадян України християнською мораллю та національною ідеєю для будівництва нової самобутньої держави; створити нові робочі місця, відновлюючи виробництво товарів і надання окремих видів послуг; сприяти розвитку малого й середнього бізнесу (передусім створювати належні умови для цього – О. Т.); розпочати реальну боротьбу з корупцією. Як бачимо, нічого нового і незвичного. Про це ведуть мову вже впродовж багатьох років. А що ж на практиці? Можемо стверджувати, що певні зрушення є. Так, відкриваються кризові центри, в яких надається психологічна та інша допомога жертвам домашнього насилля, особам, які опинилися у скрутних чи складних життєвих умовах, тощо. Знаючи це, людина, сподіваємося, вдасться до їх допомоги, дослухається порад. Крім того, з'явилися волонтерські групи, члени яких радо відкликаються на прохання про допомогу. Це дуже актуально для нашої держави, зважаючи на те, в якій ситуації опинилася громадяни: війна, окупація,

внутрішнє переміщення (тобто переїзд до іншого міста). Більшість людей тривалий час перебуває у напруженні, у них постійне відчуття страху, невизначеності. Зрозуміло, самотужки впоратися з цим важко. Як вважає військовий психолог Андрій Козінчук із Всеукраїнського громадського об'єднання «Побратими», підстав для хвилювання більш ніж достатньо. На його думку, реальна статистика самогубств (фахівець веде мову про це явище серед бійців АТО) нині може бути вищою у кілька разів, адже отримані представниками ЗМІ дані стосуються лише чинних військовослужбовців і не враховують статистики стосовно Нацполіції, Нацгвардії, Прикордонної служби, добровольчих батальйонах, і, найголовніше, ветеранів, які є «найбільшою групою ризику». Держава також не стоїть осторонь. Вживаються заходи щодо морально-психологічної реабілітації військових ЗСУ. За даними Головного управління морально-психологічного забезпечення ЗСУ, у 2016–2017 рр. на психологічну реабілітацію військових виділено 50 млн грн; 40 тис. військових пройшли реабілітацію у санаторних закладах з початку АТО; 80 груп первинної психологічної допомоги діють у зоні АТО.

Лікар-психолог, який працює з колишніми бійцями АТО у Клеванському госпіталі, теж наголошує, що конкретних моделей поведінки, які вказали б на те, що людина задумала звести рахунки з життям, немає, бійці, навпаки, такий намір всіляко приховують. Спеціаліст радить: «Якщо його поведінка відмінна, навіть дивакувата, – це вже є приводом звернутися до психолога» [11].

До сказаного додамо, що до перспективних завдань, виконання яких дасть змогу зменшити кількість самогубств, влада зараховує досягнення економікою України такого розвитку, який відповідав би сучасним європейським стандартам, що підтверджує спрямованість політики держави на соціальний захист людини, підвищення її добробуту.

На думку все тих же фахівців, «*на спеціальному рівні* слід вжити першочергових заходів» із створення спеціальних уповноважених органів – центрів суїцидологічних служб (та їх закладів: консультативних пунктів, клінік-готелів, достатньої кількості «телефонів довіри» тощо), «запровадження єдиного повноважного координатора такої попереджувальної діяльності – спеціальної державної комісії при Міністерстві праці та соціальної політики, а на місцях рад (при селищних, сільських і міськрадах), до складу яких увійшли б керівники різних органів, організацій, представники громадськості тощо» [8]. Можливо, також доцільно «утворити спеціальний матеріальний фонд для захисту вразливих верств населення й окремих контингентів; провадити спеціальну освітньо-виховну роботу; ввести інститут релігійного піклування» [8]. Вчені мають розробити наукове забезпечення попереджувальної діяльності.

На *індивідуальному рівні* попередження самогубств має орієнтуватися на виявлення і детальне вивчення суїцидонебезпечних особистостей, індивідуальних причин й умов суїцидальної поведінки. Наприклад, можна проводити психологічні тренінги; організовувати спілкування з особами, які подолали кризовий стан; вживати лікувально-профілактичних і реабілітаційних заходів задля прискорення адаптації до існуючих умов або зміни мікросередовища;

сприяти і стимулювати інформування різних органів про небезпеку вчинення самогубства особою тощо.

Висновки. Підсумовуючи, можемо констатувати наступне.

Загальними причинами самогубства слід визнати: а) власне соціальні (до них належать майнова нерівність людей, а також суперечності за національною, класовою, стративною, кастовою, професійною та багатьма іншими ознаками); б) економічні.

На спеціально-кримінологічному рівні причини вчинення самогубств доцільно класифікувати за їх місцем виникнення чи акумуляції на: 1) родинні; 2) колегіальні; 3) групові.

Попереджувальних заходів необхідно вживати на *загальносоціальному, спеціальному й індивідуальному рівнях*.

В Україні відкриваються кризові центри, в яких надається психологічна та інша допомога жертвам домашнього насилля, особам, які опинилися у скрутних чи складних життєвих умовах, з'явилися волонтерські групи, члени яких радо відкликаються на прохання про допомогу.

Список літератури:

1. У ВООЗ оприлюднили статистику самогубств у світі. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1751388-u-vooz-oprilyudnili-statistiku-samogubstv-u-sviti>.
2. World Health Organization / Suicide rates, age-standardized / Data by country. URL: <http://apps.who.int/gho/data/node.main.MHSUICIDEASDR?lang=en>.
3. ВООЗ назвала, в яких країнах світу найвищий рівень самогубств. URL: https://zik.ua/news/2018/03/29/vooz_nazvala_v_yakyh_krainah_svitu_nayvyshchyy_riven_samogubstv_1294883.
4. Росія лідирує в Європі за кількістю дитячих самогубств. URL: <https://www.unian.ua/world/760690-rosiya-lidirue-v-evropi-za-kilkisty-dityachih-samogubstv.html>.
5. Академічний тлумачний словник : в 11 т. URL: sum.in.ua/s/samoghubstvo (дата звернення 21.10.2018).
6. Данило О., Скалецький М. Причини та мотиви суїцидальної поведінки в умовах економічної кризи. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/6411/1/14.pdf> (дата звернення 01.11.2018)
7. Чому вони відмовляються жити. URL: <https://wol.jw.org/uk/wol/d/r15/lp-k/102001762>.
8. Шестопалова Л. М. Самогубство та доведення до самогубства: заходи протидії : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2001. 237 с.
9. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический етюд / пер. с фр. с сокр. ; под ред. В. А. Базарова. Москва : Мысль, 1994. 399 с. URL: http://www.univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/669/Emil'_Djurkgejm_-_Samoubijstvo._Sociologicheskij_etjud.pdf.
10. Сомхишвили К. О. Суицидальное поведение молодежи в возрасте 18–25 лет в отечественной социологии. URL: www.psu.ru/psu/files/4802/somhishvili.doc.
11. «Мужики не плачуть»: що робити із самогубствами в армії? URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/in-depth-39321970>.

References:

1. U VOOZ oprylyudnyly statystyku samogubstv u sviti. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1751388-u-vooz-oprilyudnili-statistiku-samogubstv-u-sviti> [in Ukrainian].
2. World Health Organization / Suicide rates, age-standardized / Data by country. URL: <http://apps.who.int/gho/data/node.main.MHSUICIDEASDR?lang=en>.

3. VOOZ nazvala, v yakykh krainakh svitu naivyschchiy riven samohubstv. URL: https://zik.ua/news/2018/03/29/vooz_nazvala_v_yakyh_krainah_svitu_nayvyschchiy_riven_samohubstv_1294883 [in Ukrainian].

4. Rosiia lidyruie v Yevropi za killkistiu dytiachykh samohubstv. URL: <https://www.unian.ua/world/760690-rosiya-lidirue-v-evropi-za-killkistyu-dityachih-samohubstv.html> [in Ukrainian].

5. Akademichnyi tlumachnyi slovnyk. (Vols. 1–11). URL: sum.in.ua/s/samohubstvo [in Ukrainian].

6. Danylo, O., Skaletskyi, M. Prychyny ta motyvy suitsydalnoi povedinky v umovakh ekonomichnoi kryzy. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/6411/1/14.pdf> [in Ukrainian].

7. Chomu vony vidmovliautsia zhyty. URL: https://wol.jw.org/uk/wol/d/r15/lp-k_/102001762 [in Ukrainian].

8. Shestopalova, L.M. (2001). Samohubstvo ta dovedennia do samohubstva: zakhody protydiv. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].

9. Djurkgejm, Je. (1994). Samoubijstvo: Sociologicheskij etjud / V.A. Bazarov (Ed.). Moscow: Mysl'. URL: http://www.univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/669/Emil'_Djurkgejm_-_Samoubijstvo._Sociologicheskij_etjud.pdf [in Russian].

10. Somhishvili, K.O. Suicidal'noe povedenie molodezhi v vozraste 18–25 let v otechestvennoj sociologii. URL: www.psu.ru/psu/files/4802/somhishvili.doc [in Russian].

11. „Muzhyky ne plachut”: shcho robyty iz samohubstvamy v armii? URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/in-depth-39321970> [in Ukrainian].

Tkacheva E. V., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Criminology and Penal Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail : sunspring0805@gmail.com ; ORCID 0000-0002-4600-9268

Suicide as a criminological appearance: causes and ways of prevention

The article analyzes the causes of suicide as a criminological phenomenon. It is stated that it is statistically stable, its prevalence correlates with cultural-historical, ethnic, socio-economic and other aspects. Thus, considering suicide in the context of the dominant concepts in society about the essence of life and death, freedom of choice, morality, etc., that is, from the point of view of criminology, philosophy, sociology, psychology, general reasons can be recognized: 1) actually social (they include property inequality people, as well as contradictions in the national, class, executed, caste, professional and many other features); 2) economic. At the specially-criminological level, it is appropriate to classify the causes of committing suicide according to their place of origin or accumulation, because they are common to certain groups of people, united on different grounds artificially (by principle and method of group formation) or naturally (on the basis of joint activity provided awareness of their belonging to this group). For this reason, the following are divided into: 1) family, among them above all, it should be called violence, humiliation, exploitation in the family, etc.; 2) collegial, that is, those that arise in a collective formed by the type of employment in a society, first of all it refers to underestimation, neglect, aggression, humiliation, etc.; 3) group (in particular, it is about interest groups; in this case they are deprivation of the possibility of self-expression, indifference, loneliness, etc., (b) groups on other grounds (age, profession, subculture, sexual orientation, etc.) It should be noted separately that such groups as (c) friends, comrades (very confident, close, frank relationship between them), among the reasons most often indicated betrayal, loss.

Keywords: suicide; causes of suicide; classification; criminological phenomenon; special-criminological level; committing suicide.

Надійшла до редколегії 15.11.2018 р.

Дзюба Анастасія Юріївна,
молодший науковий співробітник,
Науково-дослідний інститут вивчення
проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України,
Україна, м. Харків
e-mail: anastasiia.dziuba@gmail.com
ORCID 0000-0002-7490-3232

doi: 10.21564/2414–990x.143.148490
УДК 343.91–053.6(430)

СУБ'ЄКТИ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ТА ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ, ЯКІ ЗАПОБІГАЮТЬ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ У ФРН

Статтю присвячено дослідженню окремих аспектів функціонування органів ювенальної юстиції ФРН, які здійснюють запобігання злочинності неповнолітніх, зокрема поліції, служби пробації, освітніх установ, судових органів, служб зайнятості та інших органів. Проаналізовано основні засади роботи та особливості функціонування кожного окремого суб'єкта запобігання злочинності неповнолітніх у ФРН, а також доцільність і можливість гармонізації роботи органів ювенальної юстиції в Україні та ФРН. Обґрунтовано необхідність тісної співпраці та ретельнішої координації роботи між органами державної влади, місцевого самоврядування та молодіжними організаціями, волонтерськими рухами, суб'єктами приватного сектору та іншими недержавними об'єднаннями. Вивчення досвіду роботи з неповнолітніми відповідних структур ФРН є особливо важливим для нашої держави на шляху впровадження європейських стандартів у сфері ювенальної юстиції. Підкреслено значення у роботі органів ювенальної юстиції ФРН фундаментальної ідеї виховання, яка знаходить своє втілення у спеціальному ювенальному кримінальному законодавстві ФРН.

Ключові слова: ювенальна юстиція ФРН; суб'єкти запобігання злочинності неповнолітніх у ФРН; ресоціалізація неповнолітніх правопорушників; ідея виховання.

Дзюба А. Ю., младший научный сотрудник, Научно-исследовательский институт изучения проблем преступности имени академика В. В. Сташиса Национальной академии правовых наук Украины, Украина, г. Харьков.

e-mail : anastasiia.dziuba@gmail.com ; ORCID 0000-0002-7490-3232

Субъекты уголовного судопроизводства и ювенальной юстиции, предупреждающие преступность несовершеннолетних в ФРГ

Статья посвящена исследованию отдельных аспектов функционирования органов ювенальной юстиции ФРГ, осуществляющих предупреждение преступности несовершеннолетних, – полиции, службы пробации, образовательных учреждений, судебных органов, служб занятости и других органов. Проанализированы основные принципы работы и особенности функционирования каждого отдельного субъекта предупреждения преступности несовершеннолетних в ФРГ, а также целесообразность

образность и возможность гармонизации работы органов ювенальной юстиции в Украине и ФРГ. Обоснована необходимость тесного сотрудничества и тщательной координации работы между органами государственной власти, местного самоуправления и молодежными организациями, волонтерскими движениями, субъектами частного сектора и другими негосударственными объединениями. Изучение опыта работы с несовершеннолетними соответствующих структур ФРГ особенно важно для нашего государства на пути внедрения европейских стандартов в сфере ювенальной юстиции, которое является приоритетным в рамках взаимодействия между Украиной и ЕС. Подчеркнуто значение в работе органов ювенальной юстиции ФРГ основополагающей идеи воспитания, которая находит свое воплощение в специальном ювенальном уголовном законодательстве ФРГ.

Ключевые слова: ювенальная юстиция ФРГ; субъекты предупреждения преступности несовершеннолетних в ФРГ; ресоциализация несовершеннолетних правонарушителей; идея воспитания.

Вступ. Запобігання злочинності неповнолітніх у будь-якій розвиненій країні передбачає створення для цього відповідних передумов. У першу чергу – побудова ефективної соціальної бази, за допомогою якої можна послабити криміногенний потенціал суспільства взагалі і молодіжного середовища зокрема. Засобами державного управління, соціального захисту та громадського контролю, правотворчістю і правозастосуванням, своєчасним виявленням та нейтралізацією криміногенних загроз забезпечується прогресивний розвиток суспільства, нормальний морально-психологічний клімат, соціальна справедливість, які й виступають передумовами для повноцінної соціальної адаптації і розвитку молодого покоління в інтересах суспільства [1, с. 76]. Оскільки наша країна знаходиться на шляху розробки тривалих профілактичних програм формування позитивної поведінки неповнолітніх [2, с. 192], назріла необхідність того, про що писав ще О. Ф. Кістяківський (О. Ф. Kistiakivskyi), який закликав до вивчення вітчизняного права у порівнянні з іноземним з метою вдосконалення першого [3, с. 33]. Викладене обумовлює необхідність звернення до аналізу ювенальної юстиції, що успішно функціонує та розвивається у розвинених країнах. Зокрема, до таких країн належить Федеративна Республіка Німеччина, досвід якої видається найбільш вдалим, тому й заслуговує на особливу увагу.

Аналіз літературних даних і постановка завдання дослідження. Багатоаспектні проблеми запобігання ювенальній злочинності досліджувалися у низці наукових праць вітчизняних учених. Ці питання розглядали у своїх працях В. С. Батиргареева (V. S. Baturgareeva), М. А. Білоконь (M. A. Bilokon), В. В. Голіна (V. V. Golina), Б. М. Головкін (B. M. Holovkin), О. М. Джужа (O. M. Dzhuzha), В. П. Ємельянов (V. P. Yemelyanov), М. Г. Колодяжний (M. G. Kolodyazniy), М. О. Маршуба (M. O. Marshuba), Є. С. Назимко (Ye. S. Nazimko), Л. О. Шевченко (L. O. Shevchenko), В. І. Шакун (V. I. Shakun), Н. С. Юзікова (N. S. Yuzikova), О. Ю. Шостко (O. Yu. Shostko) та інші дослідники. Проте, аналіз наукових публікацій доводить, що міжнародний досвід функціонування суб'єктів запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми, в нашій країні вивчений недостатньо.

Метою статті є усунення певних прогалин у цій сфері шляхом дослідження основних функцій та повноважень окремих суб'єктів запобігання злочинності неповнолітніх як федерального, так і місцевого рівня у ФРН.

Виклад основного матеріалу. Найбільш розвинені країни Європи та Сполучені Штати реалізували в рамках своїх національних правових систем модель ювенальної юстиції, що передбачає комплексний підхід до дитини як учасника різноманітних правовідносин, зокрема й кримінально-правових. Серед цих держав виділяється Федеративна Республіка Німеччина, де прийнятий і протягом більш як півстоліття діє комплексний законодавчий акт, присвячений регулюванню питань особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх, досудового та судового провадження у справах неповнолітніх, а також функціонуванню окремої галузі спеціалізованих ювенальних судів. Зазначений законодавчий акт передбачає розгалужену систему заходів кримінально-правового впливу, які застосовуються щодо неповнолітніх. Вивчення досвіду саме Німеччини пояснюється також близькістю правових систем наших країн, спільними традиціями побудови кримінального законодавства ФРН та України, правовою доктриною Німеччини, яка багато в чому мала великий вплив на формування й розвиток сучасного кримінального законодавства та наукових досліджень в нашій країні.

Для узгодження понятійного апарату предмета нашого дослідження звернемося до рішень Комітету міністрів Ради Європи від 24 серпня 2003 р. [4], які на підставі статті 15b Статуту Ради Європи визначають, що «система ювенальної юстиції» є офіційною частиною більш широкої системи поводження з правопорушеннями неповнолітніх. Крім судів для неповнолітніх, до неї входять офіційні органи чи установи, такі як поліція, прокуратура та юристи, працівники соціальної допомоги та виправних закладів. Указані суб'єкти тісно співпрацюють, наприклад, з інституціями наданням послуг у галузі охорони здоров'я, освіти, соціальних послуг та догляду за дітьми та з неурядовими організаціями, такими, як організації з надання допомоги жертвам та свідкам [5] тощо. Перелік органів системи ювенальної юстиції не є вичерпним, тож перейдемо до розгляду деяких органів системи ювенальної юстиції ФРН.

Суди. Саме створення *судів зі справ неповнолітніх* у теорії та й практичній площині функціонування ювенальної юстиції прийнято називати *унікальною судовою юрисдикцією*. До таких судів у Німеччині належать суди у справах неповнолітніх, що розглядають справи про кримінальні правопорушення, в яких обвинувачуються неповнолітні віком від 14 до 18 років, а також молоді до 21 року. Ці суди у своїй діяльності керуються спеціальним нормативно-правовим актом – *Jugendgerichtsgesetz* (нім.) – Закон про суди для молоді (скорочено – *JGG*) [6], який набув чинності 4 серпня 1953 р.

Концепція такого суду характеризується ознаками, що були вироблені у протигагу тим, що визначають функціонування загальних судів – кримінального та цивільного. Реалізація завдань ювенальної юстиції у загальних судах як мінімум ускладнена. Саме тому й виникла необхідність створення ювенальних судів з особливим статусом, що діють автономно [7, с. 124].

Історія ювенальної юстиції внесла корективи у традиційне уявлення про безспірні переваги автономного правосуддя зі справ неповнолітніх. У світі

набули свого розвитку різні форми функціонування таких судів, зокрема – колеґії, склади суду, що розглядають справи неповнолітніх та діють не автономно, а як частина загальних судів. Однак мова йде про певну відокремленість суду зі справ неповнолітніх, яка зумовлена комплексом правових норм (матеріальних і процесуальних), що у сукупності складають його автономність. Переважна частина правових норм, що визначають функціонування автономного правосуддя, стосується саме справ неповнолітніх.

Суд зі справ неповнолітніх включено до концепції ювенальної юстиції через те, що він реалізує особливі принципи цієї гілки влади, а також тому, що він сам як особлива судова юрисдикція доповнює її специфіку [8, с. 31]. Він вирізняється тільки йому притаманними ознаками, а саме: 1) у всіх країнах, де такий суд існує, на початкових стадіях розгляду справи він виступає магістратом – мировим суддею і діє одноособово; 2) до освіти, професії та життєвого досвіду судді висуваються особливі вимоги: йому не обов'язково бути правником, перевага віддається психологам, педагогам, лікарям; 3) аналогічні вимоги висуваються також й до присяжних (існують спеціальні правила складання списків присяжних та їх відбору); 4) ювенальний суд здійснює правосуддя з використанням різноманітних допоміжних неюридичних служб; 5) правосуддя реалізується відповідно до особливостей судової процедури, у центрі якої знаходиться неповнолітній та суддя; 6) такі суди розвиваються, зокрема, також як суди комплексної (змішаної) юрисдикції (наприклад, опікунські суди в Австрії, правомочні розглядати та вирішувати у межах однієї справи питання про правопорушення, що вчинив підліток, та питання цивільно-правового захисту останнього); 7) має специфічну персональну і предметну підсудність. У першому випадку йдеться про такі варіанти, як а) розгляд виключно справ неповнолітніх, б) розгляд справ неповнолітніх, що вчинили кримінальне правопорушення разом з дорослими співучасниками з подальшою передачею справи до загального суду. У другому – розгляд діянь, які вважаються правопорушеннями лише й винятково у випадках учинення їх неповнолітніми (так звані статусні злочини).

Необхідно зазначити, що суди у справах неповнолітніх ФРН не є окремим судовим органом, а функціонують як автономні спеціалізовані відділи у системі загальних кримінальних судів. Разом з тим, вони утворюють систему, якій властиві усі ознаки самостійності, що охоплює склад та структуру судів, спеціальну підсудність, власну нормативну базу, особливі принципи судочинства [9, с. 3].

У системі органів ювенальної юстиції ФРН також існує спеціальна **Соціально-психологічна служба**.

Європейською федерацією професійних психологічних асоціацій (European Federation of Professional Psychologists Associations, далі – EFPPA) з жовтня 1994 р. по березень 1997 р. спеціально вивчалася питання про підготовку і організацію роботи психологів у європейських країнах. Усім асоціаціям, що входять в EFPPA, були розіслані спеціальні опитувальники. Спираючись на звіт EFPPA – «Психологи в системі європейської освіти» (Psychologists in the

Educational System in Europe. April, 1997), можна скласти загальне уявлення про особливості їх роботи в Європі. Основним працедавцем для шкільних психологів є державна або місцева влада, а також національні органи управління освітою. Психологічні служби знаходяться під патронатом держави, навіть якщо вони функціонують у приватних освітніх установах. Навантаження шкільних психологів достатньо велике – на одного психолога припадає понад 1000 дітей (у середньому в Європі один психолог обслуговує 4700 неповнолітніх). Психологічною допомогою забезпечуються всі діти віком до 18 років, незалежно від того, де вони навчаються (дитячий садок, школа, гімназія тощо). Зазвичай фахівець зобов'язаний мати ліцензію на роботу шкільним психологом (психологом у сфері освіти), пройти програму професійних тренінгів, мати практику у вибраній спеціалізації. Психологічні асоціації сприяють обміну досвідом між колегами, розробляють нормативні документи, захищають інтереси клієнтів і самих психологів, підтримують високий професійний стандарт діяльності фахівців-практиків [10, с. 146].

Психологічна служба ФРН працює у різних групах і доступна для осіб відповідної вікової категорії у педагогічних та психологічних питаннях. Психологи мають ліцензію на практику психотерапії, свідоцтво про навчання з питань системної сімейної терапії та нагляду за неповнолітніми. Завдання психологічної служби полягає у реалістичному впровадженні психолого-психотерапевтичного досвіду у повсякденну педагогічну практику з метою подальшої корекції виховання у разі виявлення соціальних відхилень (девіантної поведінки неповнолітніх). Можна виділити такі напрями їх функціонування: психологічна діагностика; впровадження супервайзінгу; терапевтичні пропозиції; групові дискусії; антикризове управління; батьківська робота, батьківські тренування; внутрішнє навчання [11].

Соціально-психологічна служба у Німеччині працює поряд із **Загальною соціальною службою** (ASD), яка є муніципальною соціальною службою з дуже широким спектром завдань. У деяких муніципалітетах використовуються інші назви подібних установ. Зокрема, у муніципальній соціальній службі міста Ханновер – (KSD) [12], у соціальній роботі мюнхенського округу – (BSA) [13]. ASD, як найбільший сервіс та найважливіший гарант загального соціального забезпечення у межах муніципалітету, співпрацює та організаційно може бути частково віднесений до Служби соціального захисту молоді (Jugendamt), Служби соціального забезпечення та Служби охорони здоров'я. Він також може виконувати свої функції як незалежне бюро. Крім того, кожний суб'єкт, відповідальний за вирішення питань соціально-психологічного захисту неповнолітніх, може мати власну соціальну службу у межах одного муніципалітету. Водночас майже 95 % правових питань функціонування ASD регулюється Книгою VIII Соціального кодексу ФРН (SGB VIII) [14], а це означає, що ASD майже завжди входить до складу Служби соціального захисту молоді.

У багатьох випадках термін «загальне соціальне обслуговування» використовується як синонім загального соціального консульства. Проте існує

значна різниця між цілеспрямованою орієнтованою на дітей та підлітків сімейну та виховну діяльність Служби. Загальне соціальне консультування є набагато ширшою сферою соціальної роботи, що зосереджена на допомозі людям у важких умовах і законодавчо регулюється Книгами II та XII Соціального Кодексу ФРН (SGB II, SGB XII).

Загальна соціальна служба діє поряд зі спеціальними соціальними службами (BSD). До кола її повноважень входить, зокрема, консультування з питань боргів, проблем, пов'язаних з наркозалежними, тощо.

Служба соціального захисту молоді (Jugendamt) є організаційним підрозділом місцевого самоврядування, юридичні основи якого закріплені у восьмій Книзі Соціального кодексу (SGB VIII), з назвою – «Благополуччя дітей та молоді».

Згідно з § 69 Abs. 3 SGB VIII, кожна місцева організація громадських служб соціального захисту дітей та молоді повинна заснувати службу підтримки молоді [15]. Відповідні структури громадських служб соціального захисту дітей та молоді визначаються законами окремих земель, зазначено у § 69 Abs. 1 SGB VIII [15]. На загальнодержавному рівні це, зазвичай, землі та міста зі статусом земель. Не кожна служба соціального захисту наділена відповідними повноваженнями.

Органи місцевого самоврядування на місцях надавали своїм молодіжним службам соціального захисту неповнолітніх такі назви, як «Департамент молоді» або «Управління у справах дітей, молоді та сім'ї» або об'єднували департаменти, наприклад, «Управління з питань молоді та соціальних питань», залежно від земель, у яких вони розташовані та діють. Проте організаційна структура та завдання служби соціального захисту неповнолітніх завжди залишаються однаковими, оскільки вони закріплені у федеральному законі.

Служба соціального захисту молоді відповідає за виконання обов'язків служби соціальної допомоги молоді, згаданих у § 2 SGB VIII [16]. До них належать «переваги та інші обов'язки для молоді та сім'ї» [17]. Jugendamt несе повну відповідальність за планування, управління та фінансування завдань, а також за їх реалізацію та несе відповідальність перед бенефіціарами у питаннях щодо виконання законодавчо врегульованих завдань благополуччя неповнолітніх. Служба соціального захисту молоді може реалізовувати свої повноваження як безпосередньо, так і делегувати їх позаштатним особам. Таке делегування може бути обмежене, коли мова йде про заходи, що регулюються положеннями про «інші завдання» [18].

Служба соціального захисту молоді надає соціальні послуги, які можуть бути використані бенефіціарами згідно з їх правом голосу (§ 5 SGB VIII). Ці послуги включають загальну підтримку молоді та сім'ї, а також такі, що створюють індивідуальні переваги для дітей, підлітків, молоді та їхніх батьків. Послугами виконання яких покладено на органи соціального захисту молоді, є таке:

- сприяння неповнолітнім у питаннях праці (§ 11, § 12 SGB VIII);
- молодіжна соціальна робота (§ 13 SGB VIII);

- освітній захист дітей та молоді (п. 14 SGB VIII);
- загальне сприяння сімейній освіті (§ 16 SGB VIII);
- консультативні та допоміжні послуги батькам, які знаходяться в особливих життєвих ситуаціях (§ 17, § 18 SGB VIII),
- направлення дітей на лікування до денних лікувальних закладів (§ 22-§ 25 SGB VIII),
- допомога в освіті – освітнє консультування, сімейна соціальна допомога, денна допомога, домашня освіта та багато іншого (§ 27ff SGB VIII).

Служба соціального захисту неповнолітніх підтримує батьків та опікунів у сфері освіти та догляду. Зокрема, підтримка благополуччя молоді (§ 80) забезпечує:

- наявність достатньої кількості молодіжних закладів культури та молодіжного відпочинку;
- функціонування служби підтримки для забезпечення перехідного періоду після закінчення шкільних закладів;
- профілактичні послуги у сфері захисту дітей;
- надання ранньої допомоги сім'ям з маленькими дітьми та пропозиції щодо сімейного навчання;
- надання консультативних послуг сім'ям, що знаходяться у конфліктних та кризових ситуаціях;
- організацію дитячого денного догляду; служби соціального захисту молоді несуть відповідальність за забезпечення юридичного права на догляд за місцем проживання, а також за високу якість його реалізації;
- необхідні та відповідні допоміжні заходи сім'ям, що допомагають їм у подоланні освітніх труднощів; відповідні заходи варіюються від функціонування центру освітнього консультування до соціально-освітньої підтримки у сім'ї та до розміщення дитини у прийомній сім'ї або вдома.

Управління соціального забезпечення молоді також доступне сім'ям, дітям та підліткам, незалежно від цієї спеціальної послуги. Сім'ї, особливо діти та підлітки, можуть звернутися до служби соціальної допомоги молоді, якщо у них є проблеми або в надзвичайних ситуаціях.

Поліція. Центральне місце серед органів, які здійснюють у Німеччині профілактику молодіжної злочинності, належить Федеральному управлінню кримінальної поліції – Bundeskriminalamt. Діяльність цього управління реалізується за трьома основними напрямками: 1) наукова та інформаційна служба профілактики злочинності неповнолітніх; 2) проектування (прогнозування) запобіжної роботи серед неповнолітніх; 3) безпосередня робота з колективами [19, s. 173].

Органи управління федерації та земель здійснюють уніфіковану програму «Поліцейське запобігання злочинності» – ProPK. Ця програма стосується актуальних сучасних проблем злочинності неповнолітніх. Зокрема, таких, що пов'язані з наркотиками, статевими правопорушеннями, крадіжками, вторгненнями у житло із застосуванням насильства, грабежами та інших категорій молодіжної злочинності.

Серед методів поліцейської профілактики доволі цікавим видається поширення пам'яток щодо поведінки неповнолітніх у типових ситуаціях. Особливо актуальним упровадження цього виду профілактичних заходів, на мій погляд, є для нашої держави, з огляду на поширення таких злочинів, як викрадення дітей, втягування неповнолітніх у злочинну діяльність тощо. У рекомендаціях федеральна поліція ФРН публікує певний алгоритм дій, дотримання якого дозволяє убезпечитись від вчинення злочинів. Зокрема, у пам'ятках також містяться прямі вказівки на необхідність виконання приписів Німецького цивільного кодексу, інших актів національного законодавства. Там же рекомендуються дії, що можуть запобігти укладанню не вигідних для неповнолітніх угод або спричиненню майнової шкоди [20, с. 117–119].

Висновок. Убезпечення неповнолітніх від вчинення протиправних діянь має перебувати під пильною увагою органів влади та місцевого самоуправління. Роботу спеціальних суб'єктів запобігання злочинності неповнолітніх – поліції, служби пробації, освітніх установ, судових органів, служби зайнятості – слід провадити разом з діяльністю молодіжних організацій, волонтерським рухом, суб'єктами приватного сектору, а також координуватися органами державної влади та місцевого самоврядування [21]. Останні мають відповідати за досягнення загальної та чітко визначеної мети, а саме:

- пропонувати відповідну освіту та підготовку неповнолітніх;
- надавати, фінансувати та заохочувати послуги відповідних служб;
- наглядати за встановленням стандартів та виконувати моніторинг їх виконання;
- обмінюватися інформацією з іншими суб'єктами, переліченими вище з урахуванням правових вимог, що стосуються захисту даних та професійної таємниці та виходячи з конкретних завдань відповідних установ);
- оцінювати ефективність та оприлюднювати передові практики роботи з неповнолітніми.

Список літератури:

1. Головкін Б. М. Запобігання криміналізації молодіжного середовища. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2012. Вип. 23. С. 76–87.
2. Юзікова Н. С. Суспільство і злочинність неповнолітніх у розрізі епох (від Давнини і Середньовіччя до XXI століття : монографія. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2015. 328 с.
3. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми, гармонізація : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. 1048 с.
4. Council of Europe, Committee of Ministers: Recommendations Rec(2003)20 of the Committee of Ministers to Member States Concerning New Ways of Dealing with Juvenile Delinquency and the Role of Juvenile Justice. (Adopted by the Committee of Ministers on 24 September 2003 at the 853rd Meeting of the Ministers' Deputies). URL: <https://rm.coe.int/1680702408> (дата звернення 01.11.2018).
5. Neue Wege im Umgang mit Jugenddelinquenz und der Rolle der Jugendgerichtsbarkeit. S. 194–195. URL: <https://rm.coe.int/16804df04f> (дата звернення 01.11.2018).

6. Jugendgerichtsgesetz – JGG. 1953. In der Fassung der Bekanntmachung vom 11. Dezember 1974 (BGBl. I, S. 3427). URL: <http://www.datenschutz-berlin.de/recht/de/rv/szprecht/jgg/teil-12.htm#1> (дата звернення 01.11.2018).
7. Ювенальна юстиція в Україні: коментар та аналіз діючого законодавства. Конвенція про права дитини (з постатейними матеріалами): словник-довідник з ювенал. юстиції: наук. – практ. посіб. / за заг. ред. В. С. Зеленецького, Н. В. Сібільової. Харків : Страйд, 2006. С. 124.
8. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособ. Москва : Дело, 2000. 272 с.
9. Библик О. Н. Введение в ювенальное уголовное право Германии : учебное пособие. Омск : Омский государственный университет им. Ф. М. Достоевского, 2009. 83 с.
10. Психологічна служба : підручник / за ред. В. Г. Панок, А. Г. Обухівської, В. Д. Острова та ін. Київ : Ніка-Центр, 2016. 362 с.
11. Gesetz- und Verordnungsblatt für das Land Brandenburg Teil I – Nr. 13 vom 17. Juli 2009. URL: https://www.bagfw.de/fileadmin/user_upload/Qualitaet/Gesetze/Heimgesetz/Brandenburg_BbgPBWoG.pdf (дата звернення 01.11.2018).
12. Kommunalen Sozialdienst der Landeshauptstadt Hannover (KSD). URL: https://web.archive.org/web/20090505082131/http://www.hannover.de/de/gesundheit_soiales/jugendliche/kinder_jugendbetreuung/lhh_juam/ksd_lhh/ (дата звернення 01.11.2018).
13. Angebote der Bezirkssozialarbeit. URL: <https://www.muenchen.de/rathaus/Stadtverwaltung/Sozialreferat/Bezirkssozialarbeit/Angebote-der-Bezirkssozialarbeit.html> (дата звернення 01.11.2018).
14. Sozialgezetzbuch – Aches Buch (VIII) – Kinder nud Jugendhilfe – (Artikel 1 des Gezetzes v. 26/ Juni 1990, BGB1. I S. 1163). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_8/index.html (дата звернення 01.11.2018).
15. Sozialgezetzbuch – Aches Buch (VIII) – Kinder nud Jugendhilfe § 69Abs. 3 SGB VIII. URL: <https://www.sozialgezetzbuch-sgb.de/sgbviii/69.html> (дата звернення 01.11.2018).
16. Sozialgezetzbuch – Aches Buch (VIII) – Kinder nud Jugendhilfe § 79 Abs. 1 SGB VIII. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_8/_79.html (дата звернення 01.11.2018).
17. Sozialgezetzbuch – Aches Buch (VIII) – Kinder nud Jugendhilfe § 2 Abs. 1 SGB VIII. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_8/_2.html (дата звернення 01.11.2018).
18. Sozialgezetzbuch – Aches Buch (VIII) – Kinder nud Jugendhilfe § 76 SGB VIII. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_8/_76.html (дата звернення 01.11.2018).
19. Bannenberg B. Kriminalitdt in Deutschland. Mynchen : Beck, 2005. 173 s.
20. Мошак Г. Г. Приватно-правові аспекти поліцейської профілактики злочинності у ФРН. *Вісник ОІВС*. 2005. № 2. С. 117–119.
21. Neue Wege im Umgang mit Jugenddelinquenz und der Rolle der Jugendgerichtsbarkeit. S. 198. URL: <https://rm.coe.int/16804df04f> (дата звернення 01.11.2018).

References:

1. Holovkin, B.M. (2012). Zapobihannia kryminalizatsii molodizhnoho seredovyshcha. *Pytannia borotby zi zlochynnistiu – Issues of Crime Prevention, issue 23*, 76–87 [in Ukrainian].
2. Yuzikova, N.S. (2015). Suspilstvo i zlochynnist nepovnolitnikh u rozrizi epokh (vid Davnyny i Serednovichchia do XXI stolittia. Dnipropetrovsk: LIRA [in Ukrainian].
3. Khavroniuk, M.I. (2006). Kryminalne zakonodavstvo Ukrainy ta inshykh derzhav kontynentalnoi Yevropy: porivnialnyi analiz, problemy, harmonizatsiia. Kyiv: Yuryskonsult [in Ukrainian].
4. Council of Europe, Committee of Ministers: Recommendations Rec (2003)20 of the Committee of Ministers to Member States Concerning New Ways of Dealing with Juvenile Delinquency and the Role of Juvenile Justice. (Adopted by the Committee of Ministers on 24 September 2003 at the 853rd Meeting of the Ministersr Deputies). URL: <https://rm.coe.int/1680702408>.
5. Neue Wege im Umgang mit Jugenddelinquenz und der Rolle der Jugendgerichtsbarkeit. S. 194–195. URL: <https://rm.coe.int/16804df04f>.

6. Jugendgerichtsgesetz – JGG. 1953. In der Fassung der Bekanntmachung vom 11. Dezember 1974 (BGBl. I, S. 3427). URL: <http://www.datenschutz-berlin.de/recht/de/rv/szprecht/jgg/teil-12.htm#1>.

7. Yuvenalna yustytsiia v Ukraini: komentar ta analiz diiuchoho zakonodavstva. Konvetsiia pro prava dytyny (z postateiny my materialamy): slovnyk-dovidnyk z yuvenal. yustytsii. (2006). V. S. Zelenetskyi, N. V. Sibilova (Eds.). Kharkiv: Straid [in Ukrainian].

8. Mel'nikova, Je.B. (2000). Juvenal'naja justiciia: problemy ugovnogo prava, ugovnogo processa i kriminologii. Moscow: Delo [in Russian].

9. Bibik, O.N. (2009). Vvedenie v yuvenal'noe ugovnoe pravo Germanii : uchebnoe posobie. Omsk: Omskij gosudarstvennij universitet im. F. M. Dostoevskogo [in Russian].

10. Psykholohichna sluzhba. V. H. Panok (Ed.) et al. (2016). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].

11. Gesetz- und Verordnungsblatt für das Land Brandenburg Teil I – Nr. 13 vom 17. Juli 2009. URL: https://www.bagfw.de/fileadmin/user_upload/Qualitaet/Gesetze/Heimgesetz/Brandenburg_BbgPBWoG.pdf.

12. Kommunaler Sozialdienst der Landeshauptstadt Hannover (KSD). URL: https://web.archive.org/web/20090505082131/http://www.hannover.de/de/gesundheit_soziales/jugendliche/kinder_jugendbetreuung/lhh_juam/ksd_lhh/.

13. Angebote der Bezirkssozialarbeit. URL: <https://www.muenchen.de/rathaus/Stadtverwaltung/Sozialreferat/Bezirkssozialarbeit/Angebote-der-Bezirkssozialarbeit.html>.

14. Sozialgesetzbuch – Aechtes Buch (VIII) – Kinder nud Jugendhilfe – (Artikel 1 des Gesetzes v. 26/ Juni 1990, BGBI. I S. 1163). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_8/index.html.

15. Sozialgesetzbuch – Aechtes Buch (VIII) – Kinder nud Jugendhilfe § 69Abs. 3 SGB VIII. URL: <https://www.sozialgesetzbuch-sgb.de/sgbviii/69.html>.

16. Sozialgesetzbuch – Aechtes Buch (VIII) – Kinder nud Jugendhilfe § 79 Abs. 1 SGB VIII. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_8/_79.html.

17. Sozialgesetzbuch – Aechtes Buch (VIII) – Kinder nud Jugendhilfe § 2 Abs. 1 SGB VIII. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_8/_2.html.

18. Sozialgesetzbuch – Aechtes Buch (VIII) – Kinder nud Jugendhilfe § 76 SGB VIII. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_8/_76.html.

19. Bannenberg, B. (2005). Kriminalität in Deutschland. München: Beck.

20. Moshak, H.H. (2005). Pryvatno-pravovi aspekty politseiskoi profilaktyky zlochynnosti u FRN. *Visnyk OIVS – Bulletin of the Odessa State University of Internal Affairs*, 2, 117–119 [in Ukrainian].

21. Neue Wege im Umgang mit Jugenddelinquenz und der Rolle der Jugendgerichtsbarkeit. S. 198. URL: <https://rm.coe.int/16804df04f>.

Dziuba A. Yu., Junior researcher of the Academician Stachis Research Institute for the Study of Crime Problems National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Kharkiv.
e-mail : anastasiia.dziuba@gmail.com ; ORCID 0000-0002-7490-3232

Subjects of criminal proceedings and juvenile justice, which carry out prevention of crime of minors in FRG

The article is devoted to the study of certain aspects of the functioning of the juvenile justice bodies of the Federal Republic of Germany, which carry out the prevention of juvenile delinquency. In particular, the police, probation services, educational institutions, judiciary, employment services and other organs of juvenile justice of the Federal Republic of Germany. The author has studied and analyzed modern scientific literature, original results of scientific research and the legal framework of a foreign language country in the original language. The basic principles of work and peculiarities of functioning of each separate subject of juvenile delinquency prevention in the Federal Republic of Germany are analyzed, as well as the expediency and possibility of harmonizing the work of juvenile justice bodies in Ukraine and the Federal Republic of Germany. The necessity of close cooperation and more thorough coordination of work between state authorities, local self-government and youth organizations, volunteer

movements, private sector entities, and other non-state associations were substantiated. Studying the experience of working with minors in the relevant structures of Germany is especially important for our country towards the introduction of European standards in the field of juvenile justice, which is a priority within the framework of interaction between Ukraine and the EU, especially taking into account in the implementation of modern trends of criminal-law and criminological policy on the reform of the juvenile justice bodies of Ukraine. The importance of work of the juvenile justice bodies of the Federal Republic of Germany is emphasized in the fundamental idea of accomplishment, which is embodied in the special juvenile criminal legislation of the Federal Republic of Germany, and in its use by the relevant authorities in practice.

Keywords: juvenile justice of the Federal Republic of Germany; Subjects of prevention of juvenile delinquency in the FRG; re-socialization of juvenile offenders; the idea of accomplishment.

Надійшла до редколегії 15.11.2018 р.

Резнікова Олена Ігорівна,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального процесу
та оперативно-розшукової діяльності,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: olena.i.reznikova@gmail.com
ORCID 0000-0001-5188-9258

Липало Джулія Аліївна,
студентка міжнародно-правового факультету,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: juli.lypalo@gmail.com

doi: 10.21564/2414–990x.143.147116
УДК 343.14

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОВЕРНЕННЯ АКТИВІВ, ОДЕРЖАНИХ ВНАСЛІДОК ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ, У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Досліджено теоретичні основи і практичні проблеми повернення активів, одержаних внаслідок вчинення злочинів, у кримінальному провадженні, окреслено мету, суб'єкти реалізації, об'єкти пошуку та етапи здійснення такої діяльності, а також проаналізовано провідний міжнародний досвід у цій сфері. Досліджено правовий статус, функції і повноваження Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, як суб'єкта такої діяльності.

Ключові слова: активи, одержані внаслідок вчинення злочинів; повернення активів, одержаних внаслідок вчинення злочинів; кримінальне провадження; Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів.

Резнікова Е. И., кандидат юридических наук, ассистент кафедры уголовного процесса и оперативно-розыскной деятельности, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.

e-mail : olena.i.reznikova@gmail.com ; ORCID 0000-0001-5188-9258

Липало Д. А., студентка міжнародно-правового факультета, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.

e-mail : juli.lypalo@gmail.com

Актуальные проблемы возврата активов, полученных в результате совершения преступлений, в уголовном производстве

Исследованы теоретические основы и практические проблемы возврата активов, полученных в результате совершения преступлений, в уголовном производстве, названы цель, субъекты реализации, объекты поиска и этапы осуществления такой деятельности, а также проанализирован ведущий международный опыт в этой сфере. Исследован правовой статус, функции и полномочия Национального агентства Украины по вопросам выявления, розыска и управления активами, полученными от коррупционных и других преступлений, как субъекта такой деятельности.

Ключевые слова: возвращение активов, полученных в результате совершения преступлений; уголовное производство; Национальное агентство Украины по вопросам выявления, розыска и управления активами, полученными от коррупционных и других преступлений.

Вступ. Недосконалість кримінального і кримінального процесуального законодавства України, відсутність дієвих механізмів повернення активів, одержаних злочинним корупційним шляхом (далі – повернення активів), перевантаженість органів досудового розслідування, прокуратури та суду кримінальними провадженнями, використання суб'єктами такої злочинної діяльності складних, у тому числі й міжнародних, механізмів приховування злочинних активів, а також відсутність у суб'єктів, уповноважених на ведення кримінального процесу спеціальних знань у цій сфері, призводили до того, що повернення таких активів довгий час залишалося другорядним питанням у кримінальному судочинстві, а його здійснення супроводжувалося низкою проблем правозастосовного характеру [9]. Така ситуація почала змінюватися з просуванням антикорупційної реформи в Україні. Зокрема, під час останньої правові основи повернення активів зазнали суттєвих трансформацій шляхом оновлення положень Кримінального кодексу України (далі – КК), прийняттям Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) та окремих спеціалізованих законів і підзаконних актів, які сформувавши філософію такої діяльності та запровадили процесуальні механізми її здійснення в Україні.

Аналіз літературних даних і постановка завдання дослідження. Відомо, що складовою притягнення особи до кримінальної відповідальності є повернення активів, одержаних злочинним шляхом, оскільки лише за такої умови під час досудового розслідування та судового провадження певних кримінальних правопорушень забезпечується реальне виконання завдань КК (ст. 1) і кримінального провадження (ст. 2 КПК). Так, з одного боку, повернення активів покликано мінімізувати негативні наслідки злочину, зокрема шляхом звернення незаконно здобутих активів у дохід держави, а з іншого, – здійснити превен-

тивний вплив, адже за умов її успіху кінцева мета злочину – швидке незаконне збагачення – залишається недосяжною. Це важлива складова діяльності держави у сфері протидії злочинності. Однак, не дивлячись на безумовну соціальну значущість діяльності, спрямованої на повернення активів, остання в Україні почала набувати широкого розповсюдження лише з 2015 р., що, порівняно з практикою країн Європейського Союзу (далі – ЄС), не можна назвати позитивним досвідом. Саме з цим, на нашу думку, пов'язаний той факт, що нині існує вельми обмежене коло вітчизняних наукових джерел, присвячених дослідженню проблеми повернення активів, здобутих злочинним шляхом у кримінальному провадженні, що, безумовно, ускладнило роботу над цією науковою статтею.

Мета і завдання дослідження. З огляду на вказане вище, метою цієї статті є дослідження механізму повернення активів, одержаних злочинним шляхом, під час кримінального провадження, а також виявлення актуальних проблем законодавчого регулювання і правозастосовної практики у цій сфері. Така мета спонукала авторів до виокремлення низки завдань дослідного характеру, вирішення яких дозволило сформулювати певні наукові положення, виявити прогалини правового регулювання і проблеми сучасного правозастосування у сфері повернення активів, запропонувати шляхи усунення та вирішення останніх.

Виклад основного матеріалу. Для початку зауважимо, що категорія «повернення активів, одержаних унаслідок вчинення злочину» відносно нова для України і вже традиційна для міжнародного співтовариства. Зокрема, цей термін набув розповсюдження в ЄС після прийняття Рішення Ради Європейського Союзу від 06.12.2007 р. № 2007/845/ЈНА (далі – Рішення РЕС), яким було закладено загальний підхід до розуміння цієї категорії і порядку його здійснення. Так, відповідно до Рішення РЕС під поверненням активів, одержаних злочинним шляхом, варто розуміти розшук та виявлення доходів, одержаних злочинним шляхом, та іншого майна, пов'язаного з кримінальними правопорушеннями, яке може стати об'єктом арешту або конфіскації за судовим рішенням під час кримінального, або, якщо це можливо за законодавством країни-члена ЄС, цивільного провадження [4]. Разом із цим, законодавство України взагалі не оперує такою категорією, а використовує такі поняття, як: виявлення активів, одержаних внаслідок вчинення корупційних та інших злочинів; їх розшук та управління ними. Згідно з Законом України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» від 10.11.2015 р. № 722 (далі – Закон 722) виявлення активів – це діяльність із встановлення факту існування активів, на які може бути накладено арешт у кримінальному провадженні, а їх розшук – діяльність із визначення місцезнаходження таких активів. Під управлінням активами розуміється діяльність із володіння, користування та/або розпорядження ними, тобто забезпечення збереження активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні, та їх економічної вартості або реалізація таких активів чи передача їх в управління, а також реалізація активів, конфіскованих у кримінальному провадженні [15]. Зауважимо, що більш привабливою вба-

чається термінологічна конструкція, використана у Рішенні РЄС, адже уявляється, що поняття *повернення активів* є родовим і охоплює виявлення активів, їх розшук, а в деяких випадках, – й управління ними¹.

Таким чином, притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення корупційних та інших злочинів має включати й комплексну діяльність, спрямовану на повернення активів, яка *має власну мету, об'єкт, суб'єктів здійснення, а також етапи реалізації*. Так, *метою повернення активів* виступає мінімізація негативних наслідків злочину шляхом звернення здобутих активів у дохід держави, а також превентивний вплив. *Об'єктом такої діяльності* є активи, одержані злочинним шляхом, а саме: кошти, майно, майнові та інші права, на які може бути накладено або накладено арешт у кримінальному провадженні або які конфісковані за рішенням суду у кримінальному провадженні (ст. 1 Закону 722). Такі активи повинні відповідати вимогам абз. 7 ч. 6 ст. 100 КПК. Щодо її *етапів* уявляється, що повернення активів, з моменту початку до досягнення кінцевої мети цієї діяльності, може змістовно охоплювати такі операції: *виявлення, розшук, арешт, управління і спеціальна конфіскація активів*.

Стосовно *суб'єктів повернення активів* зауважимо, що їх коло у 2015 р. дещо розширилося. Так, згідно зі ст. 170 КПК України обов'язок вжити необхідні заходи з метою виявлення та розшуку майна, на яке може бути накладено арешт, у кримінальному провадженні покладається на *слідчого, прокурора*². Цей обов'язок реалізується шляхом витребування інформації у *Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів* (далі – АРМА), інших державних органів та органів місцевого самоврядування, фізичних і юридичних осіб. Водночас, оскільки повернення активів охоплює не лише виявлення та розшук таких активів, а й їх арешт, управління та спеціальну конфіскацію, то до суб'єктів її здійснення варто відносити й *слідчого суддю та суд*³. Разом із тим, у ч. 6 і 7 ст. 100 КПК передбачена можливість передачі активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні, для управління або реалізації АРМА. Отже, суб'єктами повернення активів, одержаних злочинним шляхом, у кримінальному провадженні є *слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд і посадові особи АРМА*.

¹ «Діяльнісний підхід» і положення кримінального і кримінального процесуального законодавства України дозволяють стверджувати, що запропоновані поняття та їх визначення не надають повного уявлення про повернення активів як відносно самостійну діяльність, адже не охоплюють всі можливі етапи її здійснення, зокрема, арешт і спеціальну конфіскацію майна. Лише з урахуванням останніх повернення активів є операційно завершеним, а його мета – досягнута.

² Згідно зі ст. 92 КПК на слідчого, прокурора покладено обов'язок доказування обставин, передбачених ст. 91 КПК, у тому числі тих, які підтверджують, що гроші, цінності й інше майно, що підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та (або) є доходами від такого майна [10].

³ Вирішення питання про арешт майна у кримінальному провадженні покладено на слідчого суддю або суд (ст. ст. 170-175 КПК), а про спеціальну конфіскацію – виключно на суд (ст. ст. 96¹-96² КК, ч. 9-12 ст. 100 КПК) [10].

Сьогодні особливий інтерес для юридичної науки і правозастосовної практики України становить поява нового суб'єкта повернення активів, одержаних злочинним шляхом – АРМА, яке є національним аналогом органів (установ, агенцій), що успішно функціонують у країнах ЄС відповідно до Рішення РЄС та інших міжнародних актів уже більше 10 років. АРМА створено відповідно до Закону № 722, який визначає правові та організаційні засади функціонування цього органу. Так, відповідно до ст. 2 Закону 722 АРМА є *центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері виявлення й розшуку активів, на які може бути накладено арешт у кримінальному провадженні, та/або з управління арештованими або конфіскованими активами у кримінальному провадженні*. До його функцій, серед іншого, віднесено: здійснення заходів з виявлення, розшуку, проведення оцінки активів за зверненням слідчого, детектива, прокурора, суду (слідчого судді); організація здійснення заходів, пов'язаних з проведенням оцінки, веденням обліку та управління активами; формування та ведення Єдиного державного реєстру арештованих у кримінальному провадженні активів; здійснення співробітництва з органами іноземних держав, до компетенції яких належать питання повернення активів, іншими компетентними органами іноземних держав, відповідними міжнародними організаціями; надання роз'яснень, методичної і консультаційної допомоги слідчим, детективам, прокурорам і суддям тощо. З метою реалізації цих функцій АРМА наділена повноваженнями: витребувати та отримувати від державних органів, органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для виконання її обов'язків; мати доступ до ЄРДР, автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів і банків даних, держателем (адміністратором) яких є державні органи, органи місцевого самоврядування; укладати міжвідомчі міжнародні угоди про співробітництво з органами іноземних держав, до компетенції яких належать повернення активів та ін. (ст.ст. 9, 10 Закону) [15].

Після прийняття спеціалізованого Закону, який врегулює діяльність АРМА в цілому, постало питання щодо впровадження процесуального механізму діяльності такого органу у національний кримінальний процес. З цією метою Законом 722 були внесені зміни до статей 100 і 170 КПК, аналіз яких у системі з нормами цього Закону дає змогу стверджувати, що АРМА **взаємодіє з органами досудового розслідування, прокуратури та суду у таких напрямках**: 1) *за зверненням слідчого, прокурора АРМА надає інформацію і вживає заходів щодо виявлення та розшуку активів, які можуть бути арештовані у кримінальному провадженні* (абз. 2 ч. 1 ст. 170 КПК); 2) *АРМА приймає для управління або реалізації арештовані у кримінальному провадженні активи* (абз. 7 ч. 6 і 7 ст. 100 КПК); 3) *АРМА виконує запити про міжнародну правову допомогу, метою яких є виявлення, арешт майна, грошей, цінностей, отриманих злочинним шляхом, а також майна, яке належить підозрюванім, обвинуваченим або засудженим особам* (ст. 568 КПК). Указане питання врегулюється й *Порядком взаємодії при розгляді звернень органів, що здійснюють досудове роз-*

слідкування, прокуратури та виконанні запитів іноземних держав щодо виявлення та розшуку активів від 20.10.2017 р. Так, останній до напрямів взаємодії АРМА з органами досудового розслідування і прокуратури також відносить: 1) виконання органами досудового розслідування, прокуратури запитів АРМА щодо надання інформації, необхідної для надання цим органом відповіді на запит органу іноземної держави, уповноваженого на виконання функцій установи з повернення активів; 2) розгляд органами досудового розслідування, органами прокуратури інформації АРМА щодо ознак правопорушень, виявлених ним під час виконання визначених законом функцій та повноважень АРМА, інших питань, пов'язаних з виконанням повноважень АРМА [11].

Таким чином, законодавець зробив рішучі кроки на шляху процесуального врегулювання діяльності з повернення активів, одержаних злочинним шляхом у кримінальному провадженні. Однак багато питань у цій сфері вимагають уточнення або більш детального правового врегулювання.

Обговорення результатів. По-перше, одним із невирішених питань нині залишається питання надання АРМА процесуального статусу учасника кримінального провадження. Вбачається, що у його розв'язанні необхідно виходити як із специфіки національної моделі кримінального процесу, так і провідного зарубіжного досвіду у цій сфері. Щодо останнього наведемо такі результати дослідження.

На виконання Рішення РЄС, що зобов'язує держави створити національні центральні контактні пункти з метою швидкого виявлення активів, одержаних від кримінальної діяльності, – *національні відділення з повернення активів («Asset Recovery Offices»)*, в країнах ЄС було створено і нині функціонує близько 28 таких відділень. Останні обмінюються інформацією та досвідом повернення активів, незалежно від їх статусу – адміністративного або правоохоронного органу. Але, визначення безпосереднього механізму діяльності цих агенцій залишається на розсуд держав, тому інституційні моделі функціонування таких органів досить різноманітні¹. Аналіз останніх дає змогу стверджувати, що такі органи створюються та функціонують, як правило, у **двох інституційних моделях**. Так, у більшості країн повноваженнями з повернення активів наділяються **правоохоронні органи** (органи внутрішніх справ, прокуратури та ін.), а така діяльність є одним із напрямків їх роботи².

¹ У деяких країнах ЄС існують одразу декілька органів, відповідальних за повернення активів і міжнародне співробітництво у цій сфері (Республіка Болгарія, Федеративна Республіка Німеччина, Литовська Республіка, Королівство Іспанія, Французька Республіка, Королівство Швеція, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії) [3].

² Залежно від системи правоохоронних органів тієї чи іншої країни функція з повернення активів може покладатися на поліцію (Республіка Австрія, ФРН, Литовська Республіка), бюро розслідувань та його департаменти (Угорщина, Фінляндська Республіка, Королівство Швеція), офіс Генерального прокурора або спеціального державного прокурора з тяжких економічних злочинів (Республіка Болгарія, Королівство Данія, Литовська Республіка). Як правило, у правоохоронному органі створюються спеціальні підрозділи, наприклад, поліції (Естонська Республіка – підрозділ слідчого департаменту, Латвійська Республіка – департамент економічної поліції, Республіка Польща – підрозділ розшуку активів) [3].

Надання статусу органу з повернення активів обумовлюється віднесенням органу до числа правоохоронних, у зв'язку з чим такий орган має процесуальний статус учасника кримінального судочинства. Одночасно в країнах з такою моделлю функціонування органів, уповноважених на повернення активів, ці повноваження можуть покладатися одночасно не лише на правоохоронні органи, а й на підрозділи різних міністерств (Грецька Республіка, ФРН, Чеська Республіка), роль яких, як правило, обмежена інформаційною та координаційною функцією¹. Друга інституційна модель органів, діяльність яких спрямована на повернення активів, представлена **спеціалізованими органами, які уповноважені виключно на повернення активів** (Республіка Кіпр, Королівство Бельгія, Французька Республіка, Румунія, Королівство Нідерланди та ін.). Наведемо деякі приклади щодо кожної із названих нами моделей.

У Республіці Кіпр Законом «Про попередження та протидію відмиванню грошей і фінансування тероризму» створено підрозділ з боротьби з відмиванням грошей, до якого за посадами входять представники Генерального прокурора, Голови поліції і Директора митного департаменту [7]. Такі особи мають статус учасників кримінального судочинства та наділені повноваженнями слідчих (прирівнюються до офіцерів поліції) [6]. До повноважень Підрозділу належать: збирання, аналіз та оцінка інформації щодо злочинів, пов'язаних із відмиванням доходів, отриманих злочинним шляхом, а також про відповідні предикатні злочини та діяльність, пов'язану з фінансуванням тероризму; розслідування вказаних злочинів, проведення слідчих дій і застосування заходів забезпечення кримінального судочинства тощо [7].

Згідно з КПК Французької Республіки у державі створена та діє *Агенція з управління та розшуку активів, що підлягають вилученню або конфіскації*, яка підзвітна Міністерству юстиції і Міністерству бюджету. Її основним завданням є управління майном, що було заарештовано, конфісковано або тимчасово вилучено під час кримінального провадження. Агенція може отримувати допомогу і будь-яку інформацію від фізичних чи юридичних осіб, надавати інформацію та всебічну допомогу з питань повернення активів, здобутих злочинним шляхом, за запитами правоохоронних і судових органів².

¹ Як приклад такої моделі наведемо досвід ФРН. У цій країні повноваженнями з повернення активів одночасно наділені поліція та міністерство юстиції, зокрема створено Федеральне відомство юстиції і Відділ фінансової розвідки у Федеральному відділі кримінальної поліції. Так, перше відповідальне за співпрацю з національними та іноземними органами повернення активів, а до повноважень другого належить збирання та аналіз даних кримінальної фінансової розвідки, розслідування фінансових злочинів та ін. [1].

² Офіцери Бюро призначаються міністром юстиції Ірландії зі складу Гарди Шикони (ірл. Garda Siochbna – «вартові спокою», ірландська поліція). При цьому повноваженнями члени Бюро наділяються виключно в силу належності до Гарда комісарів з прибутку або офіцерів Міністерства соціального забезпечення. Члени Бюро незалежно від їх належності до правоохоронних структур мають право проводити розслідування, слідчі дії або будь-яку іншу підготовчу роботу під час кримінального провадження. Виключно до повноважень офіцерів поліції належить право здійснювати арешт або вилучення майна (Див.: [2]).

У Республіці Ірландія Законом «Про Бюро кримінальних активів» від 1996 р. створено однойменний орган, що має повноваження подавати до суду від власного імені клопотання про набуття, зберігання, утримання та розпорядження землею, а також будь-яким іншим майном (ст. 3). Основні напрямки діяльності Бюро включають виявлення активів, які були отримані злочинним шляхом, їх вилучення, а також проведення розслідування або іншої підготовчої роботи у зв'язку з розслідуванням, що пов'язане з такими активами [5].

Національна агенція з управління вилученими активами у 2015 р. була створена й у Румунії. Так, Агенція є державною установою, що підпорядкована Міністерству юстиції. До її функцій належить виявлення майна, що може бути предметом вилучення, арешту чи конфіскації у кримінальному провадженні, управління таким майном, допомога судовим органам під час здійснення кримінального провадження у питаннях, що стосуються арешту майна, шляхом надання відповідей на запити відповідних органів.

Таким чином, аналіз світової практики функціонування органів з повернення активів дає змогу стверджувати, що нині існує дві основні інституційні моделі таких органів. Перша модель представлена правоохоронними органами, які в силу свого статусу здійснюють діяльність з повернення активів, що може бути доповнена діяльністю спеціальних департаментів міністерств, які здійснюють відносно перших координаційну та забезпечувальну функції. Друга модель представлена практикою країн ЄС, де діють спеціально створені незалежні агенції з повернення таких активів. У деяких випадках останні наділяються повноваженнями розслідувати злочини, пов'язані з одержанням незаконних активів. Одночасно як у першому, так і другому випадку предметна діяльність відповідних агенцій може суттєво різнитися: від здійснення виключно виявлення та розшуку активів (Республіка Кіпр, Республіка Ірландія) до управління ними (Румунія, Французька Республіка, Нідерланди). Важливо наголосити і на різних процесуальних статусах органів з повернення активів у кримінальному судочинстві країн ЄС. Гарантовано наділені таким статусом правоохоронні органи, які уповноважені на повернення активів. У державах, де діють спеціально створені незалежні агенції з повернення активів, вказане питання вирішується по-різному¹.

Дослідження європейського досвіду зі створення та функціонування органів з повернення активів дозволяє стверджувати, що в *Україні втілена змішана інституційна модель створення та функціонування органів, уповноважених на повернення активів, одержаних злочинним шляхом, яка за своїми*

¹ Зауважимо, що найбільш розповсюдженою сьогодні є модель спеціальних агенцій з повернення активів, які підпорядковані або співпрацюють з міністерствами (Румунія, Французька Республіка). Їх роль у кримінальному провадженні обмежується наданням інформації та відповідей на запити. Такі агенції беруть участь у міжнародному співробітництві з органами, створеними відповідно до Рішення РЄС, а також міжнародними ініціативами з повернення активів: Ініціативою з повернення вкрадених активів (Stolen Asset Recovery Initiative, StAR), Кемденської міжвідомчою мережею з повернення активів [3].

характеристиками являє собою поєднання першої та другої досліджених нами європейських моделей. Так, по-перше, в Україні створено та функціонує АРМА, яка є органом виконавчої влади зі спеціальним статусом (обов'язкова риса другої моделі), а по-друге, обов'язки із виявлення та розшуку майна у кримінальному провадженні покладаються на сторону обвинувачення (обов'язкова риса першої моделі), а вирішення питання про накладення арешту на таке майно і його спеціальну конфіскацію, – на слідчого суддю та суд відповідно. Вбачається, що прототипами АРМА стали відповідні агенції Французької Республіки та Румунії. Водночас специфіка національної моделі кримінального судочинства України, на нашу думку, **вимагає надання АРМА процесуального статусу учасника кримінального провадження та закріплення її повноважень у КПК.**

По-друге, аналіз судової практики дає змогу стверджувати, що сьогодні у практиків деякі питання викликають застосування норм ч. 6 і 7 ст. 100 КПК і Закону 722. Зокрема, абз. 7 ч. 6 ст. 100 КПК вказує, що речові докази вартістю понад 200 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб¹, якщо це можливо без шкоди для кримінального провадження, передаються за письмовою згодою власника, а в разі її відсутності – за рішенням слідчого судді, суду АРМА, для здійснення заходів з управління ними з метою забезпечення їх збереження або збереження їхньої економічної вартості, а речові докази, зазначені в абз. 1 ч. 6 ст. 100 КПК, такої самої вартості – для їх реалізації, з урахуванням особливостей, зазначених законом. Одночасно, у ч. 1 ст. 19 Закону 722 передбачено, що АРМА здійснює управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні, у тому числі як захід забезпечення позову – лише щодо позову, пред'явленого в інтересах держави, із встановленням заборони розпоряджатися та/або користуватися такими активами, сума або вартість яких дорівнює або перевищує 200 розмірів мінімальної заробітної плати², встановленої на 1 січня відповідного року.

Таким чином, ч. 1 ст. 19 Закону 722 суперечить положенням абз. 7 ч. 6 ст. 100 КПК, зокрема у частині визначення вартості арештованих активів, які можуть бути передані в управління або для реалізації АРМА у кримінальному провадженні. З огляду на ч. 3 ст. 9 КПК, де вказано, при здійсненні кримінального провадження не може застосовуватися закон, який суперечить КПК, норми ч. 1 ст. 19 Закону 722 не повинні застосовуватися під час вирішення питання про передачу арештованого у кримінальному провадженні майна в управління або для реалізації АРМА.

¹ Сума прожиткового мінімуму для працездатних осіб на 2018 р. встановлена Законом України «Про Державний бюджет України на 2018 рік» від 07.12.2017 р. № 2246-VIII у розмірі 1762 грн (з 1 січня 2018 р.) [14].

² Відповідно до Закону України «Про оплату праці» від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР, мінімальна заробітна плата – це законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може здійснюватися оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці (обсяг робіт) [17]. Згідно з пп. 8 п.1 ст. 40 Бюджетного кодексу України розмір мінімальної заробітної плати визначається в законі про Державний бюджет України на відповідний рік [8]. Так, розмір мінімальної заробітної плати з 1 січня 2018 р. в Україні становить 3723 грн.

По-третє, не відповідають положенням ч. 6 і 7 ст. 100 КПК і норми статей 1 і 22 Закону 722, зокрема, в частині співвідношення понять «управління» та «реалізація» арештованого у кримінальному провадженні майна, а також ознак, яким таке майно має відповідати для можливості його реалізації. Так, щодо першого зауважимо, що у КПК управління та реалізація речових доказів (ч. 6 ст. 100 КПК) є самостійними операціями. У ст. 22 Закону 722 управління рухомим та нерухомим майном, цінними паперами, майновими та іншими правами охоплює як передачу таких активів в управління, так і їх реалізацію. Відносно ж другого варто наголосити, що згідно з абз. 7 ч. 6 ст. 100 КПК виключно речові докази, що не містять слідів кримінального правопорушення, у вигляді предметів, великих партій товарів, зберігання яких через громіздкість або з інших причин неможливо без зайвих труднощів або витрати з забезпечення спеціальних умов зберігання яких співмірні з їх вартістю, а також речові докази у вигляді товарів або продукції, що піддаються швидкому псуванню, вартістю понад 200 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб передаються за письмовою згодою їх власника, а в разі її відсутності – за рішенням слідчого судді, суду АРМА для їх реалізації з урахуванням особливостей, визначених законом. Водночас у ч. 4 і 5 ст. 22 Закону 722 вказано, що, крім іншого, підлягає реалізації і *майно, витрати на забезпечення спеціальних умов управління яким співмірні з його вартістю, а також майно, яке швидко втрачає вартість* [15].

Отже, спеціальна норма Закону 722 розширює перелік ознак арештованого майна, які роблять можливим його реалізацію АРМА. Це дає змогу констатувати невідповідність ст. 22 Закону 722 положенням абз. 7 ч. 6 ст. 100 КПК, а тому у цій частині норма спеціального закону не може застосовуватися при вирішенні питання щодо реалізації такого майна.

По-четверте, у правозастосовній практиці склалася неоднозначна ситуація щодо виду клопотання, з яким слідчий за погодженням з прокурором або прокурор звертається до слідчого судді місцевого суду, у межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування, або до суду під час судового провадження у порядку ч. 6 і 7 ст. 100 КПК України. Так, аналіз судової практики дає змогу стверджувати, що сторона обвинувачення, як правило, звертається з клопотаннями, в яких ставить питання про: а) *арешт майна*; б) *визначення порядку зберігання речових доказів, шляхом визначення порядку виконання ухвали про арешт майна*; в) *передачу в управління майна, на яке накладено арешт у кримінальному провадженні*. У більшості випадків слідчий за погодженням з прокурором або прокурор діяли за таким алгоритмом: а) зверталися до слідчого судді, суду з клопотанням про накладення арешту на майно у порядку, передбаченому ст.ст. 170–175 КПК; б) *отримували ухвалу про задоволення такого клопотання*; в) *зверталися до слідчого судді, суду з клопотанням про визначення порядку зберігання речових доказів, шляхом визначення порядку виконання ухвали про арешт майна або з клопотанням про передачу в управління майна, на яке накладено арешт у кримінальному провадженні* [20; 21]. Однак у деяких випадках сторона обвинувачення зверталася з клопотанням про

накладення арешту на майно у кримінальному провадженні, в якому просила визначити порядок зберігання речового доказу [22].

Дійсно, у КПК законодавець не конкретизує вимог до клопотання, з яким сторона обвинувачення має звертатися до слідчого судді, суду з метою передачі в управління або для реалізації АРМА арештованого майна. У ч. 7 ст. 100 КПК лише вказано, що а) у випадках, передбачених абз. 7 ч. 6 цієї статті, слідчий за погодженням із прокурором або прокурор звертається з *«відповідним клопотанням»* до слідчого судді місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування, або до суду під час судового провадження, яке б) *розглядається згідно зі статтями 171-173 КПК*.

Системне тлумачення норм КПК переконує, що вирішення питання про арешт майна у кримінальному провадженні та передача такого майна в управління або для його реалізації АРМА (ч. 6, 7 ст. 100 КПК і статті 170–175 КПК), з одного боку, є взаємопов'язаними і взаємодоповнюючими, а з іншого, – відносно самостійними кримінальними процесуальними операціями¹. З огляду на це, вбачається, що в абз. 7 ч. 6, 7 ст. 100 КПК може йти мова про самостійний вид клопотання – *клопотання про передачу в управління або для реалізації арештованого майна АРМА*². Але, деякі сумніви викликає назва цього процесуального документа. Так, якщо сторона обвинувачення, отримавши ухвалу слідчого судді, суду про задоволення клопотання про накладення арешту на майно додатково звертається до слідчого судді, суду з клопотанням, передбаченим ч. 7 ст. 100 КПК, вбачається, що таке звернення має відбуватися шляхом подання

¹ Так, арешт майна у кримінальному провадженні завжди передує переданню для управління або реалізації АРМА, вказаних у абз. 7 ст. 6 ст. 100 КПК речових доказів. Разом із тим юридичною підставою передачі в управління або для реалізації АРМА арештованого майна, визначеного в абз. 7 ч. 6 ст. 100 КПК, не завжди є ухвала слідчого судді, суду, адже у випадках, коли власник такого майна надає письмову згоду на ці дії, воно може бути передане АРМА без останньої.

² У цьому контексті цікавим є рішення Верховного Суду (далі – ВС) у справі № 760/16341/17. Так, досліджуючи доводи касаційної скарги, ВС серед іншого вказав, що посилання на відсутність у слідчого судді повноважень для розгляду «клопотання про визначення порядку зберігання речових доказів, шляхом визначення порядку виконання ухвали про арешт майна», суперечить законодавчим приписам. Зокрема, посилаючись на ч. 6 ст. 100 КПК, ВС констатував, що суд апеляційної інстанції, встановивши, що ухвала слідчого судді про визначення порядку зберігання речових доказів, шляхом визначення порядку виконання ухвали про арешт майна оскарженню не підлягає та відмовивши у відкритті провадження за апеляційною скаргою, діяв відповідно до вимог кримінального процесуального закону [19]. Це, в аспекті правової позиції ВСУ, викладеній у постанові від 12 жовтня 2017 р., переконує, що постановляючи однойменну ухвалу за наслідками розгляду клопотання про визначення порядку зберігання речових доказів, шляхом визначення порядку виконання ухвали про арешт майна, слідчий суддя діяв у межах повноважень, визначених КПК [16]. Фактично такий самий висновок зробив ВС у вказаному вище рішенні. Зокрема, посилаючись на ч. 6 і 7 ст. 100 КПК ВС прямо вказав, що як «клопотання про визначення порядку зберігання речових доказів, шляхом визначення порядку виконання ухвали про арешт майна», так і «ухвала слідчого судді про визначення порядку зберігання речових доказів, шляхом визначення порядку виконання ухвали про арешт майна» передбачені нормами чинного КПК, тому перший процесуальний документ правомірно був розглянутий слідчим суддею, а другий, відповідно до ч. 1 ст. 309 КПК, – оскарженню в апеляційному порядку під час досудового розслідування не підлягає [19].

клопотання про передачу в управління або для реалізації арештованого майна (речових доказів) АРМА. У цьому разі назва як клопотання, так і відповідної ухвали будуть такими, що відповідають їх змісту.

Водночас варто наголосити, що обов'язок *визначити порядок виконання ухвали про арешт майна*, у тому числі й шляхом *визначення порядку зберігання речових доказів*, відповідно до п. 5 ч. 5 ст. 173 КПК покладається на слідчого суддю, суд, які у разі задоволення клопотання про накладення арешту на майно, зобов'язані *визначити в своєму рішенні порядок виконання такої ухвали із зазначенням способу інформування заінтересованих осіб*. Для цього слідчий суддя, суд визначає конкретні дії, які мають вчинити для виконання ухвали про арешт майна [12, с. 353], вказує на відповідальну за це установу або службову особу [13, с. 418]. Тому практика вирішення питання про передання в управління або для реалізації АРМА речових доказів, визначених у абз. 7 ч. 6 ст. 100 КПК, під час розгляду клопотання про накладення арешту на таке майно (п. 5 ч. 5 ст. 173 КПК) у кримінальному провадженні також є правомірною.

Висновки. Таким чином, притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення корупційних та інших злочинів обов'язково має включати комплексну діяльність з повернення активів, одержаних злочинним шляхом. Така діяльність змістовно охоплює наступні операції: виявлення, розшук, арешт, управління і спеціальна конфіскація таких активів, а її суб'єктами є слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд і посадові особи АРМА. Аналіз правозастосовної практики у цій сфері дає змогу констатувати наявність низки проблемних питань, які вимагають ретельного наукового дослідження і практичного вирішення.

Список літератури:

1. Asset Recovery under German Law. Pointers for Practitioners: STaR. URL: <https://star.worldbank.org/sites/star/files/asset-recovery-in-german-law-english.pdf> (Last assessed: 03.06.2018).
2. Code de procédure pénale: France, 1995. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006071154&dateTexte=20180521> (Last assessed: 03.06.2018).
3. Commission of the European Union. Report from the Commission to the European Parliament and to the Council COM (2011) 176 final (April 2011). URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/news/intro/docs/1_en_act_part1_v8.pdf (Last assessed: 03.06.2018).
4. Council Decision 2007/845/JHA, 2007, O. J. L 332/103. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32007D0845&from=EN> (Last assessed: 03.06.2018).
5. Criminal Assets Bureau Act: Ireland, 1996. URL: <http://www.irishstatutebook.ie/eli/1996/act/31/enacted/en/print.html> (Last assessed: 03.06.2018).
6. Criminal Procedure Law Cap.155: Cyprus, 1959. URL: https://www.sbaadministration.org/home/legislation/01_02_09_01_COLONIAL_CAPS_1959/01_02_01_04_Caps-125175A/19600101_CAP155_u.pdf (Last assessed: 03.06.2018).
7. The Prevention and Suppression of Money Laundering and Terrorist Financing Laws of 2007, 2010, 2012 and 2013: Law of Cyprus No. 188(I)/2007. URL: [http://www.law.gov.cy/law/mokas/mokas.nsf/All/8D5B6DF6DC5D5815C2257BE1002A2848/\\$file/AML%20consolidated%20law%20188\(I\)_2007,%2058\(I\)_2010,%2080\(I\)_2012,%20192\(I\)_2012,%20101\(I\)_2013%20final%2018.11.13%20-%20MOKAS.pdf](http://www.law.gov.cy/law/mokas/mokas.nsf/All/8D5B6DF6DC5D5815C2257BE1002A2848/$file/AML%20consolidated%20law%20188(I)_2007,%2058(I)_2010,%2080(I)_2012,%20192(I)_2012,%20101(I)_2013%20final%2018.11.13%20-%20MOKAS.pdf) (Last assessed: 03.06.2018).
8. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/page3> (дата звернення: 03.06.2018).

9. Звіт про діяльність Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів за 2017 рік. URL: <https://arha.gov.ua/files/general/2018/04/27/20180427144834-93.pdf>. (дата звернення: 03.06.2018).

10. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Дата оновлення: 16.03.2018. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page> (дата звернення: 03.06.2018).

11. Наказ Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, Національного антикорупційного бюро України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства фінансів України 20.10.2017 р. № 115/197-о/297/586/869/857. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1342-17> (дата звернення: 03.06.2018).

12. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України / за ред. О. А. Банчука, Р. О. Куйбіди, М. І. Хавронюка. Київ, 2013. 1160 с.

13. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України : у 3-х т. / за ред. О. В. Стовби. Харків, 2013. Т. I. 528 с.

14. Про Державний бюджет України на 2018 рік : Закон України 07.12.2017 р. № 2246-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2246-19> (дата звернення: 03.06.2018).

15. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів : Закон України від 10.11.2015 р. № 772-VIII. Дата оновлення: 05.01.2017. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/772-19/page> (дата звернення: 03.06.2018).

16. Постанова Верховного Суду України від 12 жовтня 2017 р. № 5-142кк(15)17. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/FDC_F10B19D4B1587C22581DA004E59F8](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FDC_F10B19D4B1587C22581DA004E59F8) (дата звернення: 03.06.2018).

17. Про оплату праці : Закон України від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 03.06.2018).

18. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15.07.1999 р. № 966-XIV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/966-14> (дата звернення: 03.06.2018).

19. Ухвала Верховного Суду від 15 січня 2018 р., судова справа № 760/16341/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71639619> (дата звернення: 03.06.2018).

20. Ухвала слідчого судді Печерського районного суду м. Києва від 29 березня 2018 р., судова справа № 757/15190/18-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73686156> (дата звернення: 03.06.2018).

21. Ухвала слідчого судді Солом'янського районного суду м. Києва від 29 березня 2018 р., судова справа № 760/7819/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73531629> (дата звернення: 03.06.2018).

22. Ухвала слідчого судді Солом'янського районного суду м. Києва від 18 квітня 2018 р., судова справа № 760/10191/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73564083> (дата звернення: 03.06.2018).

References:

1. Asset Recovery under German Law. Pointers for Practitioners: STaR. URL: <https://star.worldbank.org/sites/star/files/asset-recovery-in-german-law-english.pdf>.

2. Code de procedure pénale: France, 1995. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006071154&dateTexte=20180521>.

3. Commission of the European Union. Report from the Commission to the European Parliament and to the Council COM (2011) 176 final (April 2011). URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/news/intro/docs/1_en_act_part1_v8.pdf.

4. Council Decision 2007/845/JHA, 2007, O. J. L 332/103. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32007D0845&from=EN>.

5. Criminal Assets Bureau Act: Ireland, 1996. URL: <http://www.irishstatutebook.ie/eli/1996/act/31/enacted/en/print.html>.

6. Criminal Procedure Law Cap.155: Cyprus, 1959. URL: https://www.sbaadministration.org/home/legislation/01_02_09_01_COLONIAL_CAPS_1959/01_02_01_04_Caps-125175A/19600101_CAP155_u.pdf.

7. The Prevention and Suppression of Money Laundering and Terrorist Financing Laws of 2007, 2010, 2012 and 2013: Law of Cyprus No. 188(I)/2007. URL: [http://www.law.gov.cy/law/mokas/mokas.nsf/All/8D5B6DF6DC5D5815C2257BE1002A2848/\\$file/AML%20consolidated%20law%20188\(I\)_2007,%2058\(I\)_2010,%2080\(I\)_2012,%20192\(I\)_2012,%20101\(I\)_2013%20final%2018.11.13%20-%20MOKAS.pdf](http://www.law.gov.cy/law/mokas/mokas.nsf/All/8D5B6DF6DC5D5815C2257BE1002A2848/$file/AML%20consolidated%20law%20188(I)_2007,%2058(I)_2010,%2080(I)_2012,%20192(I)_2012,%20101(I)_2013%20final%2018.11.13%20-%20MOKAS.pdf).

8. Biudzhetnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 08.07.2010 r. № 2456-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/page3>.

9. Zvit pro diialnist Natsionalnoho ahentstva Ukrainy z pytan vyavlennia, rozshuku ta upravlinnia aktyvamy, oderzhanymy vid koruptsiinykh ta inshykh zlochyniv za 2017 rik. URL: <https://arma.gov.ua/files/general/2018/04/27/20180427144834-93.pdf>.

10. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI. Data onovlennia: 16.03.2018. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page>.

11. Nakaz Natsionalnoho ahentstva Ukrainy z pytan vyavlennia, rozshuku ta upravlinnia aktyvamy, oderzhanymy vid koruptsiinykh ta inshykh zlochyniv, Natsionalnoho antykoruptsiinoho biuro Ukrainy, Heneralnoi prokuratury Ukrainy, Sluzhby bezpeky Ukrainy, Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy, Ministerstva finansiv Ukrainy 20.10.2017 r. № 115/197-o/297/586/869/857. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1342-17>.

12. Banchuk, O.A., Kuibida, R.O., Khavroniuk, M.I. (Eds). (2013). Naukovo-praktychnyi komentar do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].

13. Stovba, O.V. (Ed.). (2013). Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy. (Vols. 1–3); Vol. 1. Kharkiv [in Ukrainian].

14. Pro Derzhavnyi biudzhet Ukrainy na 2018 rik: Zakon Ukrainy 07.12.2017 r. № 2246-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2246-19>.

15. Pro Natsionalne ahentstvo Ukrainy z pytan vyavlennia, rozshuku ta upravlinnia aktyvamy, oderzhanymy vid koruptsiinykh ta inshykh zlochyniv: Zakon Ukrainy vid 10.11.2015 r. № 772-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/772-19/page>.

16. Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 12 zhovtnia 2017 r. № 5-142ks(15)17. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/FDC F10B19D4B1587C22581DA004E59F8](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FDC F10B19D4B1587C22581DA004E59F8).

17. Pro oplatu pratsi: Zakon Ukrainy vid 24.03.1995 r. № 108/95-VR. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80>.

18. Pro prozhytkovyi minimum: Zakon Ukrainy vid 15.07.1999 r. № 966-XIV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/966-14>.

19. Ukhvala Verkhovnoho Sudu vid 15 sichnia 2018 r., sudova sprava № 760/16341/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71639619>.

20. Ukhvala slidchoho suddi Pecherskoho raionnoho sudu m. Kyieva vid 29 bereznia 2018 r., sudova sprava № 757/15190/18-k. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73686156>.

21. Ukhvala slidchoho suddi Solom`ianskoho raionnoho sudu m. Kyieva vid 29 bereznia 2018 r., sudova sprava № 760/7819/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73531629>.

22. Ukhvala slidchoho suddi Solom`ianskoho raionnoho sudu m. Kyieva vid 18 kvitnia 2018 r., sudova sprava № 760/10191/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73564083>.

Reznikova O. I., PhD in Law, Assistant Professor of the Department of Criminal Procedure and Operational and Investigative Activity in the Yaroslav Mydryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail : olena.i.reznikova@gmail.com ; ORCID 0000-0001-5188-9258

Lipalo J. A., Student of International Law Faculty, Yaroslav Mydryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail : juli.lypalo@gmail.com

Actual problems of the return of assets obtained by criminal means in criminal proceedings

The article is devoted to the study of the theoretical foundations and practical problems of returning assets acquired as a result of the commission of crimes in the criminal proceedings of Ukraine. It was noted that bringing a person to criminal liability for committing corruption and other crimes necessarily should include comprehensive activity on the return of the proceeds of crime, named its main structural elements: the purpose, subjects of realization, objects of search and stages of implementation of such activities. It is indicated that the purpose of such activity is to minimize the negative consequences of a crime by resorting to the acquisition of illegal assets into the state's income, as well as preventive influence, and the object is the proceeds of crime. It is proved that the activity of returning the assets obtained by the crime gull in a criminal proceeding includes the following operations: detection, search, arrest, management and special confiscation of such assets, and its subjects are the investigator, the prosecutor, the investigating judge, the court and officials of the National agencies of Ukraine on the detection, tracing and management of assets derived from corruption and other crimes. The analysis of leading international experience in the field of return of assets obtained as a result of the commission of crimes has been analyzed. The legal status, functions and powers of the National Agency of Ukraine for the detection, investigation and management of assets derived from corruption and other crimes as the subject of such activity are investigated.

Keywords: assets obtained as a result of crimes; return of assets received as a result of committing crimes; criminal proceedings; National Agency of Ukraine on Detection, Investigation and Management of Assets Received from Corruption and Other Crimes.

Надійшла до редколегії 12.11.2018 р.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Яковюк Іван Васильович,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: yakoviyk@ukr.net
Scopus Author ID: 57200072341
ORCID 0000-0002-8070-1645

Шестопал Сергій Станіславович,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри міжнародного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: shestopals@gmail.com
Scopus Author ID: 57093961500
ORCID 0000-0002-8490-2006

doi: 10.21564/2414–990x.143.148488
УДК 340.12:341.1:351.746.1

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ КРАЇН БАЛТІЇ В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ СТРАТЕГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ НАТО

Розглянуто становлення й розвиток політики національної безпеки країн Балтії. Проаналізовано еволюцію стратегічних концепцій Організації Північноатлантичного договору в період з кінця 1990-х років до сьогодні, а також їх вплив на розвиток політики національної безпеки і оборони країн Балтії. Акцентовано увагу на відсутності проблеми збереження державного суверенітету в умовах членства держави в НАТО.

Ключові слова: національна безпека; оборона; стратегічні концепції; державний суверенітет; країни Балтії; НАТО.

Яковюк І. В., доктор юридических наук, професор, заведуючий кафедрою міжнародного права, Національний юридический університет імені Ярослава Мудрого, Україна, г. Харків.

e-mail : yakoviyy@ukr.net ; Scopus Author ID: 57200072341 ; ORCID 0000-0002-8070-1645

Шестопал С. С., кандидат юридических наук, докторант кафедри міжнародного права, Національний юридический університет імені Ярослава Мудрого, Україна, г. Харків.

e-mail : shestopals@gmail.com ; Scopus Author ID: 57093961500 ; ORCID 0000-0002-8490-2006

Правове регулювання політики національної безпеки країн Балтії в контексті еволюції стратегіеских концепцій НАТО

Рассмотрено становление и развитие политики национальной безопасности стран Балтии. Проанализировано эволюцию стратегических концепций Организации Североатлантического договора в период с конца 1990-х годов по настоящее время, а также их влияние на развитие политики национальной безопасности и обороны стран Балтии. Акцентировано внимание на отсутствии проблемы сохранения государственного суверенитета в условиях членства государства в НАТО.

Ключевые слова: національна безпека; оборона; стратегіескі концепції; державний суверенітет; країни Балтії; НАТО.

Постановка проблеми. У 2015 р. Президент України затвердив рішення РНБО «Про нову редакцію Воєнної доктрини України», яким було внесено зміни до Воєнної доктрини (2005 р.). Показово, якщо у Воєнній доктрині зразка 2005 р. було задекларовано «проведення політики євроатлантичної інтеграції, кінцевою метою якої є вступ до НАТО, як основи загальноєвропейської системи безпеки», то у п. 3 Воєнної доктрини 2015 р. мова йшла про досягнення Україною критеріїв, необхідних для набуття членства в ЄС та НАТО [2]. Реєстрація у Верховній Раді України 3 вересня 2018 р. президентського законопроекту № 9037 «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегіесного курсу держави на набуття повноцінного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» [8] свідчить про чергову трансформацію позиції керівництва держави, що полягає у поверненні до цільових установок 2005 р. Направлення законопроекту до Конституційного Суду України для отримання висновку змусило науковців повернутися до обговорення перспектив набуття Україною членства в ЄС і НАТО, їх ролі у забезпеченні суверенітету, територіальної цілісності і національної безпеки України. У цьому зв'язку корисно звернутися до аналізу досвіду країн Балтії з питання формування й розвитку ними власної політики безпеки в умовах інтеграції до ЄС і НАТО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема забезпечення Україною національної безпеки в умовах її інтеграції до ЄС і НАТО порушувалася переважно в політологічній літературі [1; 3; 7]. При цьому дослідження з цієї проблематики, на жаль, не дають відповідей на всі запитання, особливо в контексті правових проблем [4; 5]. Протягом 1990-х і на початку 2000-х років у вітчизняній науці було заведено вивчати насамперед досвід Польщі. Разом з тим поза увагою вітчизняних авторів залишаються країни Балтії [6; 15; 23; 37], аналіз досвіду яких у реформуванні політики національної безпеки видається не менш актуальним і практично значущим.

Мета статті – простежити процес еволюції політики національної безпеки країн Балтії, розглянути основні концептуальні підходи стратегічних концепцій Організації Північноатлантичного договору і їх вплив на трансформацію політики безпеки країн Східної Європи, зокрема Балтії, як до, так і після набуття членства в НАТО, визначити вплив членства в НАТО на забезпечення суверенітету країн Балтії.

Вклад основного матеріалу. Після розпаду СРСР питання забезпечення безпеки для країн Балтії не характеризувалися особливою гостротою попри те, що в цих країнах була незначна за обсягом армія та служби безпеки, компетентність їх керівництва викликала обґрунтовані нарікання, відсоток ВВП, який виділяється на національну оборону, був низьким. Ситуація змінилася після обрання президентом Росії В. В. Путіна. Малі держави традиційно більш вразливі до загроз та викликів безпеці, а країни Балтії як малі держави з досить обмеженими економічними та військовими можливостями виявилися особливо вразливими [27, с. 14]. Однак завдяки тому, що на відміну від Грузії, яка знаходилася на периферії життєво важливих інтересів євроатлантичних держав та їх інституцій [30, с. 5]), безпеці Естонії, Латвії і Литві приділялася значна увага. Надання в 2004 р. членства в НАТО і ЄС змінило ситуацію у цих країнах, зокрема припинилися дискусії з приводу реалізації політики безпеки в умовах «дилеми інтеграції» [20]. Вступ до НАТО призвів до суттєвих змін оборонних концепцій і концепцій національної безпеки. Членство в НАТО забезпечило країнам Балтії доступ до колективної оборони, складовою якої вони стали.

На межі століть співробітництво між США і ЄС досягло високого рівня. У 1990 р. вони формалізували свою співпрацю у Трансатлантичній декларації. У 1995 р. ця співпраця була посилена завдяки підписанню на Мадридському саміті «The New Transatlantic Agenda and the Joint EU-US Action Plan» [17]. Як наслідок, перед Естонією, Латвією і Литвою відкрилися нові можливості – вони отримали можливість приєднатися до сім'ї країн, об'єднаних принципами демократії; підвищити внутрішньополітичну стабільність та економічне зростання, а також сприяти залученню інвестицій; брати участь у прийнятті рішень щодо формування європейської та глобальної політики безпеки; сприяти безпеці та стабільності в північноєвропейському регіоні; сприяти врегулюванню відносин з Росією; будувати і розвивати сучасні збройні сили і структури безпеки; цілеспрямовано та ефективно використовувати ресурси, виділені на національну безпеку і оборону [28, с. 12].

Зі вступом до НАТО проблема забезпечення безпеки країн Балтії почала розглядатися в контексті проблеми забезпечення міжнародної безпеки, яка на початку ХХІ ст. характеризується розширенням асиметричних загроз. Мова йшла про ризики більш глобального характеру (поширення ядерної, біологічної та хімічної зброї та засобів її доставки) та інші ризики (етнічні конфлікти, зловживання правами людини, політична нестабільність та економічна криза), які постали перед членами Альянсу у євроатлантичному регіоні [10]. Таким чином коло проблем національної безпеки країн Балтії значно розширилося,

що обумовило потребу спочатку у формуванні, а згодом – перегляді нормативно-правових актів у відповідних сферах. Це було пов'язано з тим, що поступово концепція безпеки стала більш складною, аніж вона була у другій половині ХХ ст. Зовнішні фактори та тенденції, які формують сучасне глобальне середовище безпеки, – це не єдині чинники, що впливають на безпеку держави [16].

Безпека охоплює широкий спектр питань, ієрархічно поділених на «тверду» і «м'яку» безпеку. Вищим рівнем охоплюються питання політичного і воєнного характеру, оскільки вони впливають на державу безпосередньо, тоді як економічні, екологічні та інші аспекти безпеки регулюються на другому рівні. Питання вищого рівня – суверенітет та територіальна цілісність – є однаковими для всіх трьох держав. А ось стосовно забезпечення складових сфери «м'якої» безпеки (економічна безпека, захист навколишнього природного середовища, інтеграція суспільства, захист прав людини, довгостроковий розвиток держави і суспільства) кожна держава може мати свої пріоритети [33].

Забезпечення безпеки країн Балтії супроводжувалося дискусією з приводу того, чи можуть малі держави мати самостійне стратегічне мислення; чи дійсно вони самостійно приймають рішення щодо формування власної політики безпеки, чи її зміст зумовлений зовнішньополітичними чинниками? Хоча малі держави не мають ресурсів, впливу та здатності мати довгострокове стратегічне бачення, це не позбавляє їх можливості брати участь у міжнародній політиці, виносити на порядок денний міжнародних форумів конфліктні питання, обговорення яких уникають провідні держави. Так, Литва єдина з держав-членів ЄС блокувала початок переговорів щодо нової Угоди між ЄС та Росією про стратегічне партнерство після російсько-грузинського конфлікту 2008 р.

Вступ країн Балтії до НАТО і ЄС обумовив потребу в розробці нових базових документів у сфері безпеки і оборони. Справа в тому, що як ЄС, так і НАТО і відповідно їх держави-члени рухаються до іншого розуміння національної безпеки та поствестфальської форми міжнародних відносин. Пост-сучасні держави більше не керуються територіальним імперативом. Вони вбудовані в міжнародні рамки, де кордони мають менше значення, а застосування сили заборонено [12, с. 24; 13].

Протягом 2004–2005 рр. країни Балтії оновили свої безпекові і воєнні концепції. Так, Литва затвердила Стратегію національної безпеки (2002 р.) [26] та Воєнну стратегію (2004 р.) [31], Естонія прийняла Концепцію національної безпеки (2004 р.) [34] і Національну воєнну стратегію (2005 р.); Латвія ухвалила Концепцію національної безпеки (2005 р.) [35]. Концепції національної безпеки представляли собою рамковий документ, який виступав основою для підготовки конкретних планів заходів, що відповідали викликам, які поставали перед державами на той час.

Членство в ЄС і НАТО створило певну проблему щодо визначення переліку загроз і їх пріоритетності для країн Балтії. Так, Естонія, Латвія і Литва традиційно побоюються експансії Росії в напрямку Східної Європи, а також політичної нестабільності в Росії, Білорусі та в Україні. При цьому воєнна загроза з боку

Росії, а також ситуація в СНД і на Кавказі не входить до порядку денного СПБО ЄС. І навпаки, Африка – це регіон, з якого не походять загрози безпеці країн Балтії, натомість він є важливим пріоритетом для СПБО ЄС. Отже, в ЄС існує відмінність у бачення характеру і походження загроз безпеці між західно-європейськими, східноєвропейськими і середземноморськими країнами. І навіть в країнах Балтії одні й ті самі загрози, наприклад, алкоголізм, ВІЛ/СНІД та інші захворювання, можуть в одній країні (Естонія) відноситися до переліку зовнішніх загроз, тоді як в інших (Латвія) – внутрішніх [33].

Грузино-російський конфлікт 2008 р. поставив перед країнами Балтії нові виклики, що обумовило перегляд базових документів в сфері безпеки. Відбувається усвідомлення того факту, що міжнародні кризи та конфлікти, а також необхідність їх вирішення, дедалі більше впливають на країни Балтії. Так, постало завдання щодо комплектації національних збройних сил і безпекових структур, їх командного складу професійно підготовленими і мотивованими кадрами (сектор безпеки вказаних країн формувався з представників США та інших країн НАТО, досвід яких не відповідав масштабам безпеки та оборони малих країн Європи) переходу від класичної інституційної структури безпеки, успадкованої від СРСР, яка не відповідала потребам малих країн, до нових моделей, які б враховували стандарти НАТО і масштаби та можливості національної сфери безпеки і оборони [27, с. 18–20].

Значна увага почала приділятися проблемам внутрішнього порядку, оскільки усі три країни були стурбовані можливістю розвитку подій, які б призвели до внутрішньої нестабільності через етнічну напруженість між естонцями, латишами та литовцями і російськомовною меншиною.

Широкий підхід, застосований при розробці концепцій безпеки, обумовив використання комплексного підходу, при якому зовнішня політика, оборонна політика та політика внутрішньої безпеки, а також забезпечення єдності та стійкості суспільства були визнані запорукою досягнення цілей політики безпеки. Як наслідок, політика безпеки країн регіону обумовила розвиток всіх сфер національної безпеки, а також участь у зміцненні міжнародної безпеки.

Відновлення імперського мислення в Росії (особливо після війни в Грузії в 2008 р.) викликала занепокоєння серед країн Східної Європи і Балтії. Трансатлантичній вісі, яка після Другої світової війни складала основу ліберального міжнародного порядку [19, с. 56], було кинуте виклик, а відповідно його здатність вирішальним чином впливати на світовий порядок була поставлена під сумнів. У цій ситуації НАТО вимушено було повернутися до концепції універсальної структури безпеки (security «at home» + effective crisis management «out the area») [23, с. 52].

Орієнтація країн Балтії в сфері безпеки на НАТО, а не на ЄС, обумовлена тим, що проблема безпеки в регіоні Східного партнерства не отримала належного відображення в політиці ЄС у вигляді інструментарію щодо її вирішення. Спостерігалася відсутність узгодження цілей і завдань нової політики сусідства з іншими регіональними або операційними стратегіями ЄС, насамперед

з Європейською стратегією безпеки в рамках Спільної зовнішньої політики і політики безпеки. Відсутність уніфікованої Європейської стратегії зовнішньої політики і оборони, яка інкорпорувала фрагментарні тематичні та географічні стратегії зовнішньої активності ЄС, заважала більш адекватно формувати відносини з країнами Східної Європи і Південного Кавказу.

Рішення щодо оновлення союзних політик безпеки і оборони, а також Європейської стратегії безпеки (не переглядалася з моменту прийняття в 2003 р.) було ухвалено лише наприкінці 2013 р. Однак реальна робота в цьому напрямі почалася після початку російсько-українського конфлікту. У квітні 2015 р. Європейська Рада у висновках щодо перегляду політики сусідства наголосила на необхідності (наскільки це можливо) підвищення ефективності відносин ЄС зі своїми сусідами для розвитку спільного простору стабільності, безпеки і процвітання. При цьому безумовним пріоритетом ЄС визначив питання територіальної цілісності і суверенітету країн Східного партнерства, необхідності прогресу у врегулюванні «заморожених» конфліктів [14].

Ключовими політичними документами, які відображають компроміс між союзниками щодо завдань НАТО, відзначають історичні поворотні моменти в історії Альянсу, є стратегічні концепції [23, с. 35–36]. На Лісабонському саміті в листопаді 2010 р. Альянс ухвалив нову Стратегічну концепцію «Active Engagement, Modern Defence» [9], яка базувалася на положеннях стратегічної концепції «гнучкого реагування» (1999 р.) з урахуванням військово-політичної обстановки, що склалася після завершення «холодної війни». Реалізація Стратегії мала забезпечити якісну модернізацію Альянсу, перетворити його на багатофункціональний механізм реагування на кризи.

Стратегічна концепція «Active Engagement, Modern Defence» розвинула базові положення Стратегічної концепції «гнучкого реагування» [10; 40]:

- підтверджено неподільність європейської та північноамериканської безпеки, а також важливість міцного та динамічного партнерства між Європою та Північною Америкою для підтримки цінностей та інтересів, які вони поділяють;
- вказано на необхідність розвитку ідентичності європейської безпеки та оборони в рамках Альянсу: СПБО ЄС повинна продовжувати розвиватися в рамках Альянсу на основі рішень, прийнятих міністрами закордонних справ Альянсу на берлінському (1996 р.) і наступних самітах;
- запобігання конфліктам та управління кризами як пріоритет НАТО;
- роль військової сили в євроатлантичній системі безпеки повинна залишатися постійною і основною, передбачати збереження «трансатлантичного зв'язку»;
- НАТО повинно і далі розширюватися за рахунок прийняття нових членів;
- боездатні формування НАТО можуть використовуватися в мирний час для запобігання конфліктам і врегулювання кризових ситуацій;
- збереження розміщення ядерної зброї в Європі як стримуючого фактора виникненню повномасштабної війни;
- підтримання блокової солідарності, стратегічної єдності, рівної безпеки, балансу ролей і обов'язків;

- спільне планування оборонної політики, зокрема ядерне планування, запровадження загальних стандартів і процедур щодо озброєння, бойової техніки та матеріально-технічних засобів;
- розміщення військових контингентів держав-учасниць Альянсу за межами їх національних територій;
- підтримання на узгодженому рівні чисельності різних компонентів збройних сил та їх боєготовності, здатних вести не тільки обмежені локальні і регіональні, але й тривалі бойові дії;
- ефективне тилове забезпечення і відповідний рівень розвитку інфраструктури;
- забезпечення ефективного переміщення військ і вантажів, створення і поповнення запасів матеріально-технічних засобів в Європі і кризових регіонах поза зоною відповідальності Альянсу.

Відповідно до уточнених вимог Стратегічної концепції «Active Engagement, Modern Defence» протягом 2010–2012 рр. країни Балтії оновили базові документи в сфері безпеки і оборони: Естонія прийняла нову Концепцію національної безпеки (2010 р.) [25] і Стратегію національної оборони (2011 р.) [24]; Латвія – Концепцію національної безпеки (2011 р.) і Концепцію державної оборони (2013 р.) [38], Литва – Стратегію національної безпеки (2012 р.) [36] і Воєнну стратегію (2012 р.) [32]. Слід зазначити, що концепції та стратегії національної безпеки, як і попередні документи, базувалися на комплексному підході до безпеки і охоплювали оборону, зовнішню політику, економіку, навколишнє середовище, енергетичну і інформаційну безпеку тощо. Зміст цих документів відповідав принципам ООН, НАТО і ЄС, членом яких вони є. Формуючи власну політику національної безпеки, країни Балтії виходили з того, що національна безпека республік є складовою частиною неподільної політики безпеки НАТО та ЄС, заснована на гарантіях безпеки, аналізі загроз, стратегічних цілей та керівних принципів діяльності, передбачених стратегічними документами НАТО та ЄС в сфері безпеки [36]. Особливістю вказаних концепцій і стратегій було прагнення окрім військових загроз виявити на ранній стадії загрози невійськового характеру, щоб уникнути ескалації конфліктів та покращити відповідну міжвідомчу співпрацю.

Попри грузино-російський конфлікт на рівні політичного керівництва держав у цей період існувала єдність поглядів в оцінці геополітичної ситуації в регіоні: вважалося, що прямі військові екзистенційні загрози країнам Балтії малоімовірні. Помилка в оцінці ситуації пояснюється тим, що в попередніх стратегічних концепціях Альянсу (1991, 1999 рр.) акцент робився на сприянні безпеці та стабільності шляхом партнерства та діалогу, розширення НАТО, розвитку європейської ідентичності у сфері безпеки та оборони та контролю над озброєннями. Відповідно наголос робився на тому, що загроза великої війни в Європі практично зникла [10]. Разом з тим зазначалося, що можлива поява нових форм загроз (Естонія цілком виправдано наголошувала на небезпеці кібер-загроз, а Литва акцентувала увагу на енергетичній безпеці [21]), які

в довгостроковій перспективі можуть виявитися небезпечними. Вірогідність посилення позицій реваншистських сил в Росії розглядалося як менша загроза порівняно з можливою зміною глобальних пріоритетів США (країни Балтії хвилювалися з приводу здатності США продовжувати відігравати активну роль в забезпеченні безпеки і оборони в Європі, зокрема, в регіоні Балтійського моря; НАТО – залишатися ефективною військовою організацією; ЄС – зменшити розрив військового потенціалу з США завдяки реалізації ініціативи «розумна оборона» НАТО [27, с. 14]), стратегічними змінами в Північній Європі і скороченням витрат на оборону європейськими членами НАТО [11, с. 7].

Можливість появи в майбутньому нових ризиків спонукало країни Балтії збільшити свої можливості щодо забезпечення територіальної оборони. Це засвідчило існування відмінностей між поточними офіційними твердженнями щодо відсутності територіальних загроз та сприйняття справжньої загрози. Фінансова криза 2008 р. перешкодила збільшенню витрат на безпеку та оборону європейськими країнами. Країни Балтії залишаються одними з найбільш слабких серед країн НАТО з точки зору обороноздатності. Лише Естонія наближається до встановлених НАТО витрат на оборону 2 % ВВП, тоді як Латвія і Литва витрачають на оборону близько 1 % ВВП [27, с. 16; 22, с. 3].

В умовах становлення багатопольярного світу місце і роль країн Заходу в формуванні глобальних військово-політичних та економічних процесів закономірно змінюється, що не може не вплинути на рівень безпеки держав-членів НАТО і ЄС. Це пов'язано з низкою взаємообумовлених факторів:

1. Відповідно до теорії гегемоністської стійкості (the Theory of Hegemonic Stability) стабільний міжнародний порядок забезпечується за наявності держави-гегемона, готової і здатної взяти на себе провідну роль щодо таких «колективних домовленостей», як: безпека (США як «постачальник послуг безпеки»), монетарна стійкість (долар США як якір бреттон-вудської системи), вільний ринок (США як лідер вільної торгівлі) та мультилатералізм (США як архітектор післявоєнного ліберального міжнародного порядку) [29; 18, с. 7].

2. Рівень розвитку трансатлантичних відносин, зокрема форми і інтенсивність участі США в європейських справах, в сучасних умовах обумовлюються низкою факторів. Так, важко передбачити, як будуть розвиватися економічні відносини між США та ЄС. Через політику президента Д. Трампа досягнення «нового стратегічного альянсу» між партнерами виглядає проблематичним. Брак фінансування оборонних бюджетів протягом останніх десятиліть призвів до того, що армії європейських країн – членів НАТО виявилися не готові до нових геополітичних реалій. Жодна з європейських країн – членів НАТО не відповідає оборонним стандартам, встановленим ними самими. У цій ситуації президент Д. Трамп, посилаючись на рішення Уельського саміту НАТО (2014 р.), вимагає збільшити витрати держав-членів Альянсу на оборону до 2 % ВВП. Іншим вирішальним чинником забезпечення безпеки є відносини з Росією, яка намагається налаштувати трансатлантичних партнерів один проти одного. Це може ускладнити відносини між ЄС та США у майбутньому. Рівень співпраці ЄС та США

на глобальному рівні в подальшому буде обумовлюватися також роллю Китаю на міжнародній арені, а також зменшенням впливу ЄС на міжнародні справи, внаслідок чого вісь США–ЄС може втратити своє значення в майбутньому.

3. ЄС страждає від комбінації криз, які серйозно впливають на відносини між державами-членами. Хоча не можна говорити про «екзистенціальну кризу», зрозуміло, що поєднання фінансових та економічних проблем, кризи біженців, терористичних загроз, нестабільності вздовж кордонів ЄС та зростаючого євроскептицизму у низці держав-членів несе в собі безпрецедентний виклик для Євросоюзу [18, с. 10]. За цих умов країни Балтії не бачать в ЄС надійного гаранта своєї безпеки і оборони, зважаючи на те, що відповідна політика ЄС все ще знаходиться на етапі свого становлення.

4. Руйнація однополярного світу, зростання конкуренції між великими державами сприяє зростанню потенціалу нестабільності в світі і, зокрема, в Європі. Панівне становище Заходу піддається ерозії в глобалізованому світі, а інші світові гравці на чолі з країнами БРІК дедалі більше впливають на міжнародні відносини [18, с. 1–2].

Зважаючи на ситуацію, що склалася в світі, НАТО з початку кризи в Україні повернулося до колективної оборони як головної ідеї політики безпеки [39, с. 3].

Висновок. З метою збереження стабільності в регіоні Балтійського моря країни Балтії прагнуть посилити військово-політичне співробітництво в усіх критичних галузях з країнами Північного регіону Європи та Польщею. Відносини з Росією будуються переважно в рамках міжнародних угод, підписаних з Росією ЄС і НАТО. Однак стратегічного значення зберігає двостороння співпраця з США, а також діяльність країн Балтії в НАТО та ЄС. Крім того, на Варшавському саміті НАТО (2016 р.) ухвалено рішення щодо розміщення на території Польщі, Естонії, Латвії та Литви чотирьох батальйонів сил НАТО. Програма зміцнення північно-східного флангу Альянсу також включає створення сил швидкого розгортання, ротацію додаткової американської бригади у регіоні, складування американцями техніки і спорядження ще мінімум для однієї бригади, зростання присутності флоту союзників в Балтійському морі, розміщення додаткових бойових літаків на аеродромах регіону, придбання потужних засобів ППО, зростання військових бюджетів і оснащення технікою армій самих країн Балтії.

References:

1. Viiskovo-tehnikhna polityka krain – chleniv NATO: orhanizatsiini aspekty spivrobitnytstva Ukrainy z Aliansom. (2005). V. P. Horbulin (Ed.). Kyiv: Yevroatlantykinform [in Ukrainian].
2. Voienna doktryna Ukrainy, zatverdzhena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 24 veresnia 2015 r. № 555/2015. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443> [in Ukrainian].
3. Yevropeiska ta yevroatlantychna intehratsiia Ukrainy: stan i perspektyvy. (2008). F. H. Vashchuk, I. V. Artomov (Eds.). Uzhhorod: Lira [in Ukrainian].
4. Zadorozhnyi, O.V. (2014). Mizhnarodne pravo v mizhderzhavnykh vidnosynakh Ukrainy i Rosiiskoi Federatsii 1991–2014. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].

5. Ziniak, L.V. (2015). Mizhnarodno-pravovi zasady viiskovoho spivrobitnytstva Ukrainy. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
6. Lipkevych S.Ya. (2007). Istorychnyi dosvid vkhodzhennia kolyshnikh chleniv Orhanizatsii Varshavskoho Dohovoru ta derzhav Baltii do NATO (v konteksti perspektyv Ukrainy). *Extended abstract of candidate's thesis*. Lviv [in Ukrainian].
7. Panasiuk, V.V. (2010). Viiskovo-politychni aspekty intehratsii Ukrainy z NATO. *Extended abstract of candidate's thesis*. Lviv [in Ukrainian].
8. Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (shchodo stratehichnoho kursu derzhavy na nabuttia povnopravnogo chlenstva Ukrainy v Yevropeiskomu Soiuzi ta v Orhanizatsii Pivnichnoatlantynchoho dohovoru): proekt Zakonu Ukrainy № 9037 vid 03.09.2018 r. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64531 [in Ukrainian].
9. Active Engagement, Modern Defence: Strategic Concept For the Defence and Security of The Members of the North Atlantic Treaty Organisation, Adopted by Heads of State and Government in Lisbon (2010). URL: <https://www.nato.int/lisbon2010/strategic-concept-2010-eng.pdf>.
10. Anthony Cragg. (1999). A new Strategic Concept for a new era. URL: <https://www.nato.int/docu/review/1999/9902-04.htm>.
11. Bo Ljung, Tomas Malmström, Karlis Neretnieks et al. [ed.] (2012). The Security and Defensibility of the Baltic States A Comprehensive Analysis of a Security Complex in the Making. URL: <http://www.aff.a.se/balticum.pdf>.
12. Regions and Powers: The Structure of International Security (2004). Ed. by Barry Buzan and Ole Wæver. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Cooper, Robert quoted in Kaldor, Mary. (2003). *Global Civil Society. An answer to War*, Oxford.
14. Council conclusions on the Review of the European Neighbourhood Policy, 20/04/2015. URL: <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2015/04/20-council-conclusions-review-european-neighbourhood-policy>.
15. Defence and Security for the small : Perspectives from the Baltic States. (2013). By Raimonds Rublovskis, Dr. Margarita Љељелгыте & Riina Kaljurand. Centre for Small State Studies Institute of International Affairs.
16. Drazen Smiljanic. (2016). Sustainability and national security. URL: <https://www.researchgate.net/publication/299489585/download>.
17. EU-US Summit, Madrid, 3 December 1995: «the New Transatlantic Agenda and the Joint EU-US Action Plan». URL: <http://www.statewatch.org/news/2008/aug/eu-usa-nta-1995.pdf>.
18. Frans-Paul van der Putten, Jan Rood, Minke Meijnders. (2016). Great Powers and Global Stability. Clingendael Monitor. URL: https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/clingendael_monitor2016-great_powers_and_global_stability-eng_0.pdf.
19. G. John Ikenberry (2011). The Future of the Liberal World Order. *Foreign Affairs, May/June*, 56–68.
20. Grazina Miniotaite. (1999). The Security Policy of Lithuania and the «Integration Dilemma». Vilnius.
21. Lithuanian Energy Security. Annual Review 2013–2014. (2015). Kaunas: Vytautas Magnus University; Vilnius: Versus aureus, 2015.
22. Lucas, E. (2011). Loose Ends and Their Virtues. Or, a conceptual non-framework for Nordic-Baltic security cooperation. *Nordic-Baltic Security in the 21st Century: The Regional Agenda and the Global Role (Atlantic Council)*.
23. Martynas Zapolskis. (2012). 1999 and 2010 NATO Strategic Concepts: A Comparative Analysis. *Lithuanian Annual Strategic Review 2011–2012, Vilnius: Lithuanian Military Academy, Vol.10: Is. 1, Jan 2013. 35–56*. DOI: <https://doi.org/10.2478/v10243-012-0012-5>.
24. National Defence Strategy Estonia. URL: http://www.kaitseministeerium.ee/sites/default/files/elfinder/article_files/national_defence_strategy.pdf.
25. National Security Concept of Estonia (2010). URL: <https://www.eda.europa.eu/docs/default-source/documents/estonia---national-security-concept-of-estonia-2010.pdf>.

26. National Security Strategy of the Republic of Lithuania, adopted on May 28, 2002. URL: <http://www.kam.lt/EasyAdmin/sys/files/NSS.doc>.
27. Raimonds Rublovskis, Dr. Margarita Љељелgyte & Riina Kaljurand. Defence and Security for the Small: Perspectives from the Baltic States. URL: https://ams.hi.is/wp-content/uploads/old/defence_and_security_-_layout3.pdf.
28. Report on state defence policy and armed forces development : Ministry of Defence of the Republic of Latvia, Rīga. URL: stratobs.eu/docs/data/documents/files/136.pdf.
29. Robert Gilpin (1987). The political economy of international relations. Princeton N.J.: Princeton U. Pr.
30. S. Neil MacFarlane. (2012). Georgia: National Security Concept versus National Security. Tbilisi and University of Oxford.
31. The Military Strategy of the Republic of Lithuania (2004). URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/15267/MilStrategyLT.pdf>.
32. The Military Strategy of the Republic of Lithuania (2012). URL: [kam.lt/download/32127/the_military_strategy_](http://www.kam.lt/download/32127/the_military_strategy_)
33. The National Security Concepts of the Baltic States' after their NATO and EU membership. URL: <https://krigsvidenskab.dk/the-national-security-concepts-of-the-baltic-states-after-their-nato-and-eu-membership>.
34. The National Security Concept of the Republic of Estonia (2004). URL: https://vm.ee/sites/default/files/content-editors/web-static/256/MH_NSC_604.pdf
35. The National Security Concept of the Republic of Latvia (2005). URL: http://www.mod.gov.lv/~media/AM/Par_aizsardzibas_nozari/Plani,%20konceptijas/2005_nd_en.ashx.
36. The National Security Strategy Lithuania (2012). URL: https://www.bbn.gov.pl/ftp/dok/07/LTU_National_Security_Strategy_2012.pdf
37. The Security and Defensibility of the Baltic States : A Comprehensive Analysis of a Security Complex in the Making (2012). Bo Ljung, Tomas Malmlnf, Karlis Neretnieks and Mike Winnerstig [ed.] Avdelningen fir informations- och aerosystem, Totalfursvarets forskningsinstitut (FOI).
38. The State Defence Concept (2012). URL: <https://www.eda.europa.eu/docs/default-source/documents/latvia-state-defense-concept-2012-pdf.pdf>.
39. The Strategic Foresight Analysis 2017 Report. URL: http://www.act.nato.int/images/stories/media/doclibrary/171004_sfa_2017_report_hr.pdf.
40. Trine Flockhart. After the Strategic Concept Towards a NATO Version 3.0: Diis Reort 2011:06. URL: https://www.diis.dk/files/media/publications/import/extra/rp2011-06-nato-after-strategic-concept_web.pdf.

Yakoviyk I. V., Doctor of Law, Full Professor of the Department of international law, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail : yakoviyk@ukr.net ; Scopus Author ID: 57200072341 ; ORCID 0000-0002-8070-1645

Shestopal S. S., PhD in Law, Doctoral Student of the International Law Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail : shestopals@gmail.com ; Scopus Author ID: 57093961500 ; ORCID 0000-0002-8490-2006

Legal regulation of the Baltic States national security policy within the NATO'S Strategic concepts evolution framework

The formation and development of the policy of national security of the Baltic States from the moment of independence has been considered. The impossibility of using the Soviet model of security in the Baltic States was discovered primarily because of the radically different size of states, the nature of threats and resource potential, as well as its non-compliance with the security models in force in the EU and NATO.

Accession of the Baltic States to the EU and NATO changed the situation with ensuring national security in the Baltic States. Membership in NATO provided the countries of the region with access to collective defense, which they became part of. At the same time, the Baltic countries were forced to consider the problem of security in the context of providing international security, which at the beginning of the XXI century, is characterized by the expansion of asymmetric threats. This led to a radical change in the defensive concepts and concepts of national security in Estonia, Latvia and Lithuania in accordance with the principles of the UN, NATO and the EU. It is established that in the EU there is a difference in the vision of the nature and origin of security threats between Western European, Eastern European and Mediterranean countries. And even in the Baltic countries, the same threats can be in one country in the list of external threats, while in others – internal ones. The orientation of the Baltic States in the field of security in NATO, and not in the EU, is due in particular to the fact that the security problem in the Eastern Partnership region has not been adequately reflected in EU policy as a tool for its solution.

It has been established that a key political document reflecting the common vision of NATO's objectives is strategic concepts that directly affect the content and direction of national security policies of NATO member states. Each of the following Strategies aims to ensure a qualitative modernization of the Alliance, turning it into a multifunctional mechanism for responding to crises. The paper analyzes the evolution of the strategic concepts of the North Atlantic Treaty Organization from the end of the 1990s to the present time, as well as their influence on the development of the policy of national security and defense of the Baltic States. The emphasis is placed on the absence of the problem of maintaining state sovereignty in the conditions of the state's membership in NATO.

In order to maintain stability in the Baltic Sea region, the Baltic States seek to strengthen military-political cooperation in all critical sectors with the countries of the Northern region of Europe and Poland. Relations with Russia are mainly based on international treaties signed with Russia by the EU and NATO. Bilateral cooperation with the United States, as well as the activities of the Baltic States in NATO and the EU, remain of strategic importance to ensure their safety.

Keywords: national security; defense; strategic concepts; states overignty; Baltic countries; NATO.

Надійшла до редколегії 15.11.2018 р.

Мусієнко Іван Іванович,
доктор наук з державного управління, професор,
Національна академія СБ України,
заслужений юрист України, Україна, м. Київ
e-mail: ar0091994@gmail.com
ORCID 0000-0002-0300-2058

Фастовець Валерій Анатолійович,
кандидат юридичних наук,
Національна академія СБ України, Україна, м. Київ
e-mail: fastovets.valeriy@ukr.net
ORCID 0000-0003-0787-8783

doi: 10.21564/2414–990x.143.148860
УДК 351.746.1

ЩОДО ЗМІН ДО ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО СЛУЖБУ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ» З УРАХУВАННЯМ ІНОЗЕМНОГО ДОСВІДУ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБ ВНУТРІШНЬОЇ БЕЗПЕКИ

Окреслено особливості правової регламентації завдань Агентства внутрішньої безпеки Республіки Польща. Проведено порівняльний аналіз з вітчизняним законодавством, яке визначає завдання Служби безпеки України. Звернуто увагу на окремі недоліки правової регламентації завдань Служби безпеки України, у тому числі і в Законі України «Про національну безпеку». Запропоновано внесення змін до положень Закону України «Про Службу безпеки України», які визначають компетенцію вітчизняної спецслужби з урахуванням досвіду правової регламентації діяльності Агентства внутрішньої безпеки Республіки Польща.

Ключові слова: спецслужби; Служба безпеки України; Агентство внутрішньої безпеки Республіки Польща; національна безпека; державна безпека.

Мусяненко І. І., доктор наук по державному управлінню, професор, Національна академія СБ України, заслужений юрист України, Україна, г. Київ.
e-mail : ap0091994@gmail.com ; ORCID 0000-0002-0300-2058

Фастовець В. А., кандидат юридических наук, Національна академія СБ України, Україна, г. Київ.
e-mail : fastovets.valeriy@ukr.net ; ORCID 0000-0003-0787-8783

Підготовка змін у Закон України «О Службі безпеки України» з урахуванням іноземного досвіду правової регламентації діяльності служб внутрішньої безпеки

Вивчаються особливості правової регламентації завдань Агентства внутрішньої безпеки Республіки Польща. Проведено порівняльний аналіз з національним законодавством, яке визначає завдання Служби безпеки України, зокрема звернено увагу на певні недоліки правової регламентації завдань Служби безпеки України, зокрема в Законі України «О національній безпеці України». Предложено внесення змін у положення Закону України «О Службі безпеки України», які визначають компетенцію національної спецслужби з урахуванням досвіду правової регламентації діяльності Агентства внутрішньої безпеки Республіки Польща.

Ключові слова: спецслужби; Служба безпеки України; Агентство внутрішньої безпеки Республіки Польща; національна безпека; державна безпека.

Постановка проблеми та актуальність теми. У липні поточного року набрав чинності Закон України «Про національну безпеку України» [1]. Указом Президента внесено зміни до правового статусу Служби безпеки України, зокрема частині уточнення її завдань. Також пунктом 6 розділу VI зазначеного нормативно-правового акту передбачено підготовку вітчизняною спецслужбою законопроекту про внесення змін до Закону України «Про Службу безпеки України» [2], у якому, вочевидь, також мають знайти своє відображення зазначені зміни.

У процесі підготовки цих змін неабиякого значення набуває вивчення досвіду організації діяльності (у тому числі – особливостей правової регламентації) служб внутрішньої безпеки країн-членів Європейського Союзу та НАТО. Особливий інтерес при цьому становлять спецслужби держав, ментально близьких до України та таких, що вже є інтегровані до європейської спільноти, зокрема, Агентства внутрішньої безпеки Республіки Польща.

Серед вітчизняних учених, які досліджували організаційно-правові питання діяльності спецслужб країн – членів ЄС і НАТО, слід виокремити роботи О. Г. Блажка (O. G. Blajko) [3], М. О. Будакова (M. O. Budakov) [4], В. М. Гірича (V. M. Girych), О. В. Гончара (O. V. Gonchar) [5], В. Г. Пилипчука (V. G. Pilirchuk) [6]. У країнах пострадянського простору структуру та організацію діяльності спецслужб іноземних держав досліджували Т. І. Ліннік (T. I. Linnik), П. В. Кочеткова (P. V. Kochetkova) [7], Н. В. Мінакова (N. V. Minakova), Н. Л. Сьомін (N. L. Syomin) [8–9]. Серед зарубіжних науковців, які розглядали окремі питання історичного становлення, організації діяльності спецслужб США, Канади, Франції та Німеччини й організації демократичного цивільного контролю над ними доцільно виокремити І. Рену-

арда (I. Renouard) [10, с. 121–123], П. Жілла (P. Gill) [11, с. 313], С. Фарсона (S. Farson) [12, с. 225] та М. Хермана (M. Herman) [13, с. 13]. Проте в їх працях питання як правової регламентації діяльності спецслужб взагалі, так і спецслужб Республіки Польща зокрема розглянуті досить фрагментарно, без проведення порівняльного аналізу, а правове забезпечення діяльності спецслужб України не охоплене зовсім.

Отже, **метою** даної статті є проведення порівняльного дослідження особливостей правової регламентації завдань Агентства внутрішньої безпеки Республіки Польща та Служби безпеки України в контексті внесення змін до Закону України «Про Службу безпеки України».

Вклад основного матеріалу. Завдання Агентства внутрішньої безпеки Республіки Польща (далі – АБВ РП) визначені ст. 5 Закону «Про Агентство внутрішньої безпеки та Агентство розвідки» [14] і полягають у:

1. Викритті, запобіганні та боротьбі з загрозами для внутрішньої безпеки держави, її конституційного ладу, зокрема, суверенності, міжнародної позиції, незалежності та її територіальної цілісності, а також обороноздатності держави.

2. Розкритті, запобіганні та викритті наступних злочинів:

а) шпигунства, тероризму, незаконного розголошення або використання таємної інформації та інших злочинів, що загрожують безпеці держави;

б) злочинів, що загрожують економіці держави, а саме:

корупції осіб, які перебувають на державній службі, якщо це може загрожувати безпеці держави;

у сфері виробництва і обігу товарів, технологій і послуг стратегічного значення для безпеки держави;

нелегального виробництва, володіння і обігу зброї, амуніції та вибухових матеріалів, зброї масового ураження а також наркотичних і психотропних речовин у міжнародному обігу.

3. Реалізації в межах своєї компетенції завдань, пов'язаних з захистом секретної інформації, та виконанні функцій органу національної безпеки у сфері захисту секретної інформації у міжнародних відносинах.

4. Отриманні, аналізі, обробці і передачі компетентним органам інформації, що маже мати істотне значення для охорони внутрішньої безпеки та конституційного ладу держави.

Також Закон передбачає, що на АБВ РП може бути покладено виконання інших завдань, визначених в окремих законах і міжнародних договорах.

У свою чергу завдання Служби безпеки України визначені як в спеціальному Законі України «Про Службу безпеки України», так і у низці інших нормативно-правових актів, зокрема: законах України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про національну безпеку України», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про державну таємницю» та деяких інших. При цьому слід констатувати, що в окремих випадках положення Закону України «Про Службу безпеки України» та вказаних актів законодавства не повною мірою узгоджені між собою.

Так, відповідно до ст. 2 Закону України «Про Службу безпеки України» на неї покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. До завдань Служби безпеки України також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Натомість, якщо, наприклад, Законом України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» спеціальні підрозділи по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю СБУ віднесені до органів, спеціально створених для боротьби з організованою злочинністю, то відповідно до положень Закону України «Про запобігання корупції» СБУ не належить до спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції.

І навпаки, хоча й Законом України «Про Службу безпеки України» не віднесено до завдань спецслужби забезпечення кібербезпеки держави, відповідно до Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» на СБ України як одного з основних суб'єктів національної системи кібербезпеки покладено завдання зі здійснення запобігання, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, які вчиняються у кіберпросторі; здійснення контррозвідувальних та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на боротьбу з кібертероризмом та кібершпигунством, негласної перевірки готовності об'єктів критичної інфраструктури до можливих кібератак та кіберінцидентів; протидії кіберзлочинності, наслідки якої можуть створити загрозу життєво важливим інтересам держави; розслідування кіберінцидентів та кібератак щодо державних електронних інформаційних ресурсів, інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом, критичної інформаційної інфраструктури; забезпечення реагування на кіберінциденти у сфері державної безпеки.

При розгляді питання щодо визначення завдань Служби безпеки України окрему увагу доцільно приділити положенням ст. 19 Закону України «Про національну безпеку України», згідно з якою Служба безпеки України є державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями, що забезпечує державну безпеку, здійснюючи з неухильним дотриманням прав і свобод людини і громадянина:

- 1) протидію розвідувально-підривній діяльності проти України;
- 2) боротьбу з тероризмом;
- 3) контррозвідувальний захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності, оборонного і науково-технічного потенціалу, кібербезпеки, економічної та інформаційної безпеки держави, об'єктів критичної інфраструктури;

4) охорону державної таємниці.

Визначені вказаним положенням закону завдання СБУ мають відмінності від завдань, визначених чинним Законом України «Про Службу безпеки України», в тому числі в частині:

- покладання на СБУ завдання з контррозвідувального захисту кібербезпеки та інформаційної безпеки держави;
- виокремлення такого завдання СБ України як контррозвідувальний захист об'єктів критичної інфраструктури.

Водночас, аналіз положень Закону України «Про національну безпеку України» дозволяє стверджувати, що зазначені в ст. 19 цього нормативно-правового акта завдання не повною мірою охоплюють компетенцію Служби безпеки України, визначену цим же актом.

Так, згідно зі ст. 19 цього Закону основним призначенням СБ України є забезпечення державної безпеки. Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 1 вказаного нормативно-правового акта державною безпекою є захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру. Шляхом співставлення положень указаних статей можна дійти висновку, що виокремлені в ст. 19 зазначеного закону завдання Служби безпеки України не охоплюють собою повною мірою досягнення мети з забезпечення державної безпеки України.

З іншого боку, у ч. 4 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України» зазначено, що державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо. При цьому законодавець у ст. 1 визначає лише поняття «національна безпека» та її складові – «воєнна безпека», «державна безпека», «громадська безпека і порядок». Аналіз наведених понять уможливорює висновок, що законотворець як складові національної безпеки (захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз) розглядає лише воєнну безпеку (захищеність вказаних національних інтересів від воєнних загроз) та державну безпеку (захищеність таких інтересів від загроз невоєнного характеру), що є досить дискусійним і потребує унормованого уточнення.

Окреме занепокоєння викликає той факт, що не виокремлюючи серед завдань СБУ, наприклад, здійснення попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства (яке належить до компетенції Служби безпеки України відповідно до чинного Закону України «Про Службу безпеки України»), Закон України «Про національну безпеку України» також не визначає виконання такого завдання за жодним іншим державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями, правоохоронним органом або правоохоронним органом спеціального призначення, що, вочевидь,

створює певні ризики щодо організації ефективної протидії вказаним загрозам як державній, так і національній безпеці України.

Слід зауважити, що розділом V Закону України «Про національну безпеку України» передбачено участь Служби безпеки України як суб'єкта сектору безпеки і оборони України у проведенні комплексного огляду останнього, підготовці проекту документів довгострокового, середньострокового і короткострокового планування у сфері національної безпеки України і забезпечення їх виконання в межах визначеної законодавством компетенції, що в свою чергу є елементом формування й реалізації державної політики у сфері забезпечення національної (в тому числі державної) безпеки і оборони України і, на нашу думку, мають знайти своє відображення при визначенні компетенції вітчизняної спецслужби під час імплементації положень указанного закону у Законі України «Про Службу безпеки України».

Порівнюючи завдання АБВ РП з завданнями Служби безпеки України, визначеними ст. 2 Закону України «Про Службу безпеки України», слід зазначити їх спільні риси, зокрема щодо:

- захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності і оборонного потенціалу держави;
- боротьби з розвідувально-підривною діяльністю іноземних спеціальних служб;
- захисту секретної інформації;
- попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства (зокрема, пов'язаних з незаконним обігом зброї масового знищення), тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Натомість, на нашу думку, редакція викладення завдань АБВ РП носить більш універсальний характер, зокрема, в частині:

- виокремлення завдання з протидії загрозам внутрішній безпеці держави (державній безпеці). Указаний підхід дозволяє більш повно визначити компетенцію органу внутрішньої безпеки держави, ніж підхід, використаний вітчизняним законодавцем, оскільки у ст. 2 Закону України «Про Службу безпеки України» на СБ України покладено завдання зі здійснення протидії не загрозам державній безпеці, а лише протиправним діям, що здійснюють загрозу життєво важливим інтересам України. Натомість очевидно, що загрози державній безпеці можуть виникати як внаслідок протиправних, так і внаслідок цілком правомірних дій окремих осіб, а також унаслідок певних процесів, явищ тощо;
- віднесення до компетенції АБВ РП нейтралізацію загроз міжнародному авторитету держави;
- здійснення досудового розслідування злочинів не тільки за критерієм їх належності до предметної підслідності слідчих АБВ РП, а й за критерієм їх загрози безпеці держави.

Підводячи підсумок, можна зробити такі **висновки**:

1. Результати порівняльного аналізу законодавства, яке регламентує діяльність Служби безпеки України та Агентства внутрішньої безпеки Республіки Польща, показали, що редакція завдань польської спецслужби у контексті забезпечення державної безпеки носить більш комплексний та універсальний характер.

2. Сформульовані в Законі України «Про національну безпеку України» завдання Служби безпеки України, які є елементом її компетенції, не повною мірою охоплюють основне призначення Служби з забезпечення державної безпеки України, тому компетенція вітчизняної спецслужби має бути уточнена в Законі України «Про Службу безпеки України» за допомогою таких складових компетенції, як її функції та повноваження.

3. З урахуванням досвіду правової регламентації діяльності Агентства внутрішньої безпеки Республіки Польща доцільно внести зміни до положень Закону України «Про Службу безпеки України», що визначають компетенцію вітчизняної спецслужби, зокрема щодо:

протидії Служби безпеки України загрозам державній безпеці України, в тому числі й протидії загрозам міжнародному авторитету держави;

участі Служби безпеки України у формуванні й реалізації державної політики у сфері забезпечення національної безпеки та безпосереднього забезпечення такої діяльності.

Список літератури:

1. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. Дата оновлення: 08.07.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469> (дата звернення: 11.11.2018).

2. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII. Дата оновлення: 02.08.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12> (дата звернення: 11.11.2018).

3. Пилипчук В. Г., Будаков М. О., Блажко О. Г. Організація спеціальних служб країн ЄС і НАТО : монографія. Київ : СБ України, 2005. 209 с.

4. Будаков М. О. Організаційно-правові засади діяльності спеціальних служб держав НАТО : монографія. Київ : Вид-во НА СБ України, 2004. 188 с.

5. Гончар О. В. Про деякі аспекти діяльності польських спецслужб. *Інформ. вісник*, 1998. № 3. С. 79–80.

6. Пилипчук В. Г. Система організації управління правового забезпечення діяльності спецслужб (досвід країн Європейського Союзу та Північної Америки: аналітична доповідь. В. Г. Пилипчук, М. О. Будаков, В. М. Гірич; Нац. ін-т стратегічних досліджень. Київ : НІСД, 2012. 52 с.

7. Спецслужбы и войска особого назначения / сост. и общ. ред. Т. И. Линник, П. В. Кочеткова. Минск : Литература, 1996. 608 с.

8. Минакова Н. В., Сёмин Н. Л. Американские спецслужбы и крупный бизнес. URL: <http://naukarus.com/amerikanskie-spetssluzhby-i-krupnyy-biznes> (дата звернення: 11.11.2018).

9. Сёмин Н. Л. Спецслужбы Канады вчера и сегодня. URL: <http://naukarus.com/spetssluzhby-kanady-vchera-i-segodnya> (дата звернення: 11.11.2018).

10. Renouard I. La coordination du renseignement en France. *Les chaires de la securite interieure*, 1997. № 30. 4 trimestre. P. 121–123.

11. Gill P. Reasserting control: Recent Changes in the Oversight of the UK Intelligence Community. *Intelligence and national security*, 1996. Vol. 11. P. 313.

12. Farson S. Parliament and its Servants: Their Role in Scrutinizing Canadian Intelligence. *Intelligence and national security*, 2002. Vol. 15. P. 225.

13. Herman M. Assessment Machinery: British and American Models. *Intelligence and national security*. 1995. Vol. 10. P. 13.

14. Act of 24 May 2002 on the Internal Security Agency and the Intelligence Agency. URL: http://ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=99891&p_country=POL&p_count=1471 (дата звернення: 11.11.2018).

References:

1. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 r. № 2469-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469>.

2. Pro Sluzhbu bezpeki Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 25.03.1992 r. № 2229-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>.

3. Pilipchuk, V.G., Budakov, M.O., Blajko, O.G. (2005). Organizatsiya spetsialnih sluzhb hrain ES I NATO. Kyiv: Nayional academy of SSU [in Ukrainian].

4. Budakov, M.O. (2004) Organizatsiyno-pravovi zasady diyalnosti spetsialnih sluzhb derjav NATO. Kyiv: Nayional academy of SSU [in Ukrainian].

5. Gonchar, O.V. (1998) Pto deyaki aspekty diyalnosti polskih spetsialnih sluzhb. *Informatsiyinyi visnyk*, 3, 79–80 [in Ukrainian].

6. Pilipchuk, V.G., (2012) Sistema organizatsii upravlynya pravovogo zabezpechenya diyalnosti spetsialnih sluzhb (dosvid krayin Evropeyskogo Souzu ta Pivnichnoii Ameriki: analitichna dopovid. Kyiv: NISS [in Ukrainian].

7. Linnik, T.I., Kochetkova, P.V. (Eds.). (1996). Spetsialnie sluzhbi i voyska osobogo naznacheniya. Minsk: Literatura [in Russian].

8. Minakova, N.V., Syomin, N.L. Amerikanske spetssluzhbi i krupnyy biznes. URL: <http://naukarus.com/amerikanske-spetssluzhby-i-krupnyy-biznes> [in Russian].

9. Syomin, N.L. Spetssluzhbi Kanady vchera I segodnya. URL: <http://naukarus.com/spetssluzhby-kanady-vchera-i-segodnya> [in Russian].

10. Renouard, I. (1997). La coordination du renseignement en France. *Les chaires de la securite interieure*, 30, 121–123.

11. Gill, P. (1996). Reasserting control: Recent Changes in the Oversight of the UK Intelligence Community. *Intelligence and national security*, Vol. 11, 313.

12. Farson, S. (2002). Parliament and its Servants: Their Role in Scrutinizing Canadian Intelligence. *Intelligence and national security*, Vol. 15, 225.

13. Herman, M. (1995). Assessment Machinery: British and American Models. *Intelligence and national security*, Vol. 10, 13.

14. Act of 24 May 2002 on the Internal Security Agency and the Intelligence Agency. URL: http://ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=99891&p_country=POL&p_count=1471.

Musienko I. I., Doctor of Science in Public Governance, Professor, National Academy of Security Service of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, Ukraine, Kyiv.

e-mail : ap0091994@gmail.com ; ORCID 0000-0002-0300-2058

Fastovets V. A., PhD in Law, National Academy of Security Service of Ukraine, Ukraine, Kyiv.

e-mail : fastovets.valeriy@ukr.net ; ORCID 0000-0003-0787-8783

Preparation of changes to the law of Ukraine „On security service of Ukraine” with the consideration of foreign experience of legal regulation of the activities of internal security services

The authors examine the peculiarities of the legal regulation of the tasks of the Internal Security Agency of the Republic of Poland. A comparative analysis was conducted with domestic legislation, which defines the tasks of the Security Service of Ukraine, the advantages of the editorial staff of the Polish

law „On the Agency of Internal Security and the Intelligence Agency” as well as the tasks of countering threats to the internal security of the state, among other things, are highlighted; neutralize the threats to the international authority of the state; the pre-trial investigation of crimes not only on the criterion of their belonging to the subject matter of the investigators of the Internal Security Agency of the Republic of Poland, but also on the criterion of their becoming a threat to the security of the state. It is concluded that such an approach of the Polish legislator allows more fully to define the competence of the state internal security authority than the approach used by the domestic legislator.

According to the results of the analysis of legislative acts of Ukraine, which defines the tasks of the Security Service of Ukraine, attention was drawn to a certain inconsistency of the provisions of the Law of Ukraine „On the Security Service of Ukraine” in this part of the provisions of other normative legal acts of Ukraine. It also became clear that the tasks of the Security Service of Ukraine, formulated in the Law of Ukraine «On National Security of Ukraine» formulated in its competence, do not fully cover its main purpose in ensuring the state security of Ukraine. It is proposed to clarify the competence of the national intelligence service in the Law of Ukraine «On the Security Service of Ukraine» with the help of such components of its competence as functions and powers.

In addition, taking into account the experience of legal regulation of the activities of the Internal Security Agency of the Republic of Poland, amendments were also proposed to the provisions of the Law of Ukraine „On the Security Service of Ukraine” defining the competence of the national intelligence service, in particular regarding the separation: counteraction of the Security Service of Ukraine to threats to the state security of Ukraine, in including – and countering threats to the international authority of the state; participation of the Security Service of Ukraine in the formation and implementation of state policy in the sphere of ensuring national security and direct provision of formation and implementation of state policy in the field of state security.

Keywords: special services; Security Service of Ukraine; Internal Security Agency of the Republic of Poland; national security; state security.

Надійшла до редколегії 15.11.2018 р.

Патlachук Олександр Васильович,
кандидат юридичних наук,
викладач Краматорського
економіко-гуманітарного інституту,
Україна, м. Краматорськ
e-mail: pylypchuk.katrin@gmail.com
ORCID 0000-0003-2245-4030

doi: 10.21564/2414–990x.143.146543
УДК 340.13:349.6:502(438)

ЮРИДИЧНА ТЕХНІКА ПОЛЬСЬКОГО ЗАКОНУ «ПРО ОХОРОНУ ПРИРОДИ» 2004 року

Розглянуто юридичну техніку польського Закону «Про охорону природи» 2004 р., досліджено такі її елементи, як відповідність назви і змісту нормативно-правового акта, досягнення соціальної адекватності, логічність викладення матеріалу, структура нормативно-правового акта, кількісні показники, об'єктний підхід, формальні правила. Розгляд юридичної техніки цього акта показує, що назва Закону повністю відповідає змісту, в якому охоплюються питання форм охорони природи, захисту зелених зон, діяльність органів охорони й управління природними ресурсами та їхніми компонентами, а також боротьби зі злочинами та правопорушеннями з викладенням мір покарання за такі дії. Досягнення соціальної адекватності включає в себе вирішення нагальних проблем з охорони природи, які виникли на початку ХХІ ст. перед Польщею. Розгляд змісту Закону показує брак логічної побудови в системі викладення матеріалу. Структура цього Закону складається з трьох рівнів ієрархії: «закон – глава – стаття», до його змісту входять 13 глав та 162 статті. Розрахунок кількісних характеристик – загальної кількості знаків – показав, що їх кількість дорівнює 259 606 зн., тому польський Закон 2004 р. за своїм обсягом значно перевищує аналогічні акти, прийняті в пострадянських країнах: України – 3,4, РФ – 1,4, РБ – 1,3, РМ – 3,3 рази. Об'єктний підхід знайшов своє відображення в польському Законі лише частково через те, що в ньому значна увага приділяється охороні національних парків, ботанічних садів, зелених зон, лісів, зоопарків, але в Законі відсутні розділи, присвячені охороні землі, води, повітря, надр, підземних вод. Формальні правила були дотримані в змісті Закону, бо акт має назву, яка є його ідентифікатором, реквізити, що включають вид документа, дату прийняття, реєстраційний номер.

Ключові слова: Закон; правова охорона природи; кількісні показники; органи державної влади; місцеве самоврядування.

Патlachук А. В., кандидат юридических наук, преподаватель Краматорского экономико-гуманитарного института, Украина, г. Краматорск.
e-mail : pylypchuk.katrin@gmail.com ; ORCID 0000-0003-2245-4030

Юридическая техника польского Закона «Об охране природы» 2004 года

В статье рассмотрено юридическую технику польского Закона «Об охране природы» 2004 г., исследованы такие ее элементы, как соответствие названия и содержания нормативно-правового

акта, достижение социальной адекватности, логичность изложения материала, структура нормативно-правового акта, количественные показатели, объектный подход, формальные правила. Рассмотрение юридической техники данного акта показывает, что название Закона полностью соответствует содержанию, в котором охватываются вопросы форм охраны природы, защиты зеленых зон, деятельность органов охраны и управления природными ресурсами и их компонентами, а также борьбы с преступлениями и правонарушениями с изложением мер наказания за такие действия.

Показано отражение в Законе современных концепций – биоразнообразия, устойчивого развития, сохранения ландшафтов. Проведен анализ вводной, основной и заключительной частей Закона. Выполнены расчеты количественных показателей этого акта и сделано компаративный анализ с аналогичными показателями природоохранных законов Украины, Республики Беларусь, Республики Молдовы, РФ.

Ключевые слова: Закон; правовая охрана природы; количественные показатели; органы государственной власти; местное самоуправление.

Актуальність теми роботи пов'язана з трьома причинами. По-перше, необхідність дослідження міжнародного досвіду з метою використання в процесі вдосконалення українського законодавства. Враховуючи значні досягнення Республіки Польщі в цій сфері, доцільно розглянути історію розвитку природоохоронного законодавства та особливості чинного Закону Республіки Польщі «Про охорону природи» 2004 р. По-друге, питання юридичної техніки цього Закону не розглядалися та потребують дослідження. По-третє, існує методика розрахунків кількісних показників, що її запропонував Б. В. Кіндюк (B. V. Kindiuk), яка включає в себе розрахунки цифрових характеристик показників нормативно-правових актів. Одночасно з цим існує чимало праць, пов'язаних з правовою охороною природи, в яких використовувалась ця методика, що дозволило отримати більш детальну інформацію стосовно структури побудови актів розподілення в них матеріалу та виявити позитивні й негативні моменти.

Аналіз публікацій показує, що питання структури і побудови, основні інститути Закону «Про охорону природи» 2004 р. (далі: Закон 2004 р.) розглядалися у працях польських дослідників М. Карпюка (M. Karpiuk), Д. Лебова (D. Lebov), В. Радянського (V. Radianskyi), В. Ракочі (B. Rakoczy), К. Соберай (K. Sobieraj), А. Яровича-Рудольфа (A. Yarovich-Rudolf) та ін. З іншого боку, у сучасній Польщі накопичено значний досвід досліджень, присвячених юридичній техніці нормативно-правових актів, які проводили в різні історичні часи такі науковці, як: Р. Зубек (R. Zubek), З. Кмечак (Z. Kmechak), Г. Копинська (H. Korynska), Й. Мадей (Y. Madei), М. Пжибиш (M. Pzhybysh), М. Пихлак (M. Pukhlak), Й. Южвяк (Y. Yuzhviak) та ін. Важливе значення мав коментар до Закону 2004 р., що його підготував К. Грушецький (K. Hrushetskyi) в 2005 р., та аналогічна праця 2018 р., авторами якої є Войцех Радецький (V. Radetskyi) і Данута Данецька (D. Danetska). При цьому в сучасній науковій літературі дослідження, пов'язані з польським природоохоронним законодавством, не проводилися, тому це питання потребує подальшої розробки.

Метою статті є дослідження юридичної техніки польського Закону «Про охорону природи» 2004 р. з використанням системи кількісних показників.

Виклад основного матеріалу необхідно розпочати з причин підготовки цього Закону. По-перше, до Конституції Польщі 1997 р. входить арт. 86, згідно з яким кожний громадянин зобов'язується дбати про стан навколишнього середовища та несе відповідальність за свої дії, які призвели до його погіршення. По-друге, Закон 2004 р. приймався з метою вирішення таких питань: 1) недосконалість державної системи охорони природи; 2) недостатній рівень обговорення громадськістю проектів з охорони природи, недосконалість органів влади; 3) невизначеність владних повноважень державних структур; 4) відсутність чіткої регламентації законом системи відповідальності за стан природи; 5) низька ефективність законодавства стосовно діяльності в природоохоронній сфері органів місцевого самоврядування; 6) необхідність збільшення числа природоохоронних об'єктів. Як інструмент дослідження положень Закону 2004 р., була використана методика Б. В. Кіндюка, за допомогою якої проведені розрахунки кількості знаків у цьому документі, главах і статтях, а також коефіцієнтів варіації та асиметрії. Перший з цих коефіцієнтів показує нерівномірність розподілення матеріалу всередині тексту Закону, а коефіцієнт асиметрії дозволяє з'ясувати, в якій частині Закону зосереджена основна маса текстового матеріалу.

Насамперед варто зазначити, що у Польщі накопичено значний досвід правового регулювання природоохоронної сфери. Одним із перших таких нормативно-правових актів був Закон «Про охорону природи», прийнятий 10 березня 1934 р., а новий акт – Закон «Про охорону природи» – був прийнятий у післявоєнній Польщі 7 квітня 1949 р. Наступним актом став прийнятий Закон «Про охорону природи», який приймався в період переходу від соціалістичної системи управління до моделі вільної економіки 16 листопада 1991 р. Закон від 16 квітня 2004 р. містив у собі цілі, засади природоохоронної справи та способи їх реалізації, форми охорони окремих природних об'єктів, напрями проведення наукових досліджень, а також перелік національних парків, які охоронялись державою. З метою дослідження юридичної техніки цього Закону була використана методика, яка складалась із таких пунктів: 1) відповідність назви і змісту нормативно-правового акта; 2) досягнення соціальної адекватності; 3) логіка викладення матеріалу; 4) структура; 5) розрахунок кількісних характеристик; 6) об'єктний підхід; 7) формальні правила.

I. Відповідність назви і змісту нормативно-правового акта. Розгляд юридичної техніки цього акта показує, що назва закону повністю відповідає змісту, в якому охоплюються питання форм охорони природи, захисту зелених зон, діяльність органів охорони й управління природними ресурсами та їхніми компонентами, а також боротьби зі злочинами та правопорушеннями з викладенням мір покарання за такі дії.

II. Досягнення соціальної адекватності – включає в себе вирішення нагальних проблем з охорони природи, які виникли на початку XXI ст. перед Польщею. До їх числа належать такі: а) правовий конфлікт, пов'язаний з наявністю приватної власності та правом держави обмежувати користування природними об'єктами і вносити зміни в правовий статус таких об'єктів; б) потреба

імплементатії в польське законодавство директив ЄС, що стосуються оцінки впливу небезпечних об'єктів на навколишнє середовище; в) необхідність чіткого розподілу повноважень і обов'язків між державними органами влади та місцевого самоврядування. Як вказує Каміла Соберай, це питання 13 травня 1909 р. розглянув Трибунал Конституційний, який прийняв рішення, що проект ухвали сеймиків стосовно створення національних і ландшафтних парків, зміни їхніх меж та ліквідації потребує погодження з Радою охорони середовища при Міністерстві навколишнього середовища [1]. При розгляді змісту цих пунктів необхідно враховувати особливості польського законодавства. У Польщі існують служби охорони природних парків, лісів, тваринного світу та контролю за мисливством, рибацька інспекція, кожна з яких мусить охороняти тільки закріплені за нею об'єкти, тому багато інших елементів природи не підлягають охороні з боку держави. З іншого боку, законодавство Польщі надає значний обсяг повноважень органам місцевого самоврядування, без узгодження з якими неможливе створення нових об'єктів або зміна площ вже існуючих. Соціальна адекватність цього Закону пов'язана з тим, що його основним завданням було вирішення питань, пов'язаних з такими проблемами, як значне забруднення повітря, наявність значної кількості несанкціонованих звалищ, необхідність протидії масовій забудові русел, річок, водойм, озер, а також проблемами, пов'язаними з охороною Балтійського моря. Незважаючи на необхідність вирішення цих проблем, у Законі 2004 р. відсутні глави, присвячені охороні повітря, водних ресурсів, Балтійського моря. Ці проблеми розглядаються в Законі фрагментарно, наприклад, проблеми охорони повітря знайшли своє відображення у ст. 65.1, яка регламентує заборону на забруднення повітря в ботанічних або зоологічних садах і зоопарках, охорона вод регламентується у ст. 17 Закону 2004 р., яка забороняє будівництво об'єктів на відстані 100 метрів від берегів річок, озер, водосховищ, а також ст. 24 забороняє ліквідацію водосховищ, озер, водно-болотних угідь. Інтерес становить та обставина, що ці норми охорони вод дублюють положення Закону «Про воду», прийнятого 20 червня 2017 р., в якому містяться правила використання вод, впровадження раціонального водокористування, заборона скидання неочищених вод та підтримання стабільного стану рівня ґрунтових вод.

III. Логіка викладення матеріалу. Розгляд змісту Закону показує відсутність логічної побудови в системі викладення матеріалу. Наприклад, Глава 6 «Послуги з охорони природи» мусить мати елементом логічного ланцюга Главу 8 «Виконання охорони природи», а замість цього між цими главами була поміщена Глава 7 «Боротьба зі злочинами та правопорушеннями в охоронюваних районах» (табл. 1).

Згідно із законами логіки, цю главу доцільно було б поставити перед Главою 10 «Правові наслідки захисту природи», яка тісно з нею пов'язана. Доказом відсутності логічної схеми побудови матеріалу є та обставина, що наступна Глава 11 «Кримінальні положення» включає в себе ознаки злочинів і правопорушень у сфері охорони природи та встановлює міри відповідальності, тому Глава 7

мусить бути розташована перед нею. Аналогічним чином Глава 5 «Органи охорони природи» має бути розташована після Глави 2, в якій регламентуються форми охорони, і вирішення такого завдання потребує забезпечення діяльності державних структур, які займаються цією проблемою. Принцип логічного викладення матеріалу порушується розташуванням у заключній частині Закону Глави 9 «Управління ресурсами і компонентами природи», яка має бути розташована після Глави 5 «Органи охорони природи». Цілком зрозуміло, що питання регламентації діяльності органів охорони природи (Глава 5) мають логічний зв'язок з управлінням ресурсами і компонентами природи (Глава 9). Тобто логіка побудови Закону потребує викладення змісту Глави 9 після питань, пов'язаних з органами охорони природи та послугами в цій сфері (табл. 1).

Таблиця 1

Кількісні показники глав Закону Республіки Польщі
«Про захист природи» 2004 р.

Глава	Найменування	Зн.	%
1	Загальні положення	16 519	6,4
2	Форми охорони природи	128 284	49,4
3	Ботанічні сади, зоологічні сади і центри реабілітації тварин	15 473	5,9
4	Захист зелених зон і залісення	29 976	11,5
5	Органи охорони природи	6 319	2,4
6	Послуги з охорони природи	14 571	5,6
7	Боротьба зі злочинами та правопорушеннями в охоронюваних районах	7 012	2,7
8	Виконання охорони природи	3 910	1,5
9	Управління ресурсами і компонентами природи	18 959	7,3
10	Правові наслідки захисту природи	4 753	1,8
11	Кримінальні положення	6 611	2,5
12	Поправки до чинних правил	58	0,02
13	Перехідні, адаптаційні та остаточні положення	5 621	2,2

IV. Структура цього Закону складається з трьох рівнів ієрархії: «закон – глава – стаття», до його змісту входять 13 глав та 162 статті. Недоліком юридичної техніки Закону є відсутність преамбули, проте він містить перехідні положення, які регламентують порядок створення муніципальних парків, трудові відносини з працівниками та включає в себе перелік законів, які втратили чинність з моменту прийняття цього акта.

V. Розрахунок кількісних характеристик проводився на підставі методики, яку запропонував Б. В. Кіндюк, що дозволило отримати цифрові значення кількості знаків у кожній з тринадцяти глав Закону та перерахувати їх у відносні

значення [2] (табл. 1). Отже, загальна кількість знаків у польському Законі 2004 р. дорівнює 259 606 зн., тому з метою порівняння вкажемо, що аналогічний показник у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991 р. – 77 338 зн., Законі Республіки Білорусь «Про охорону навколишнього середовища» 1992 р. – 188 151 зн., Законі Російської Федерації «Про охорону навколишнього середовища» 2002 р. – 188 188 зн., Законі Республіки Молдова «Про охорону навколишнього середовища» 1993 р. – 79 277 зн. (табл. 2).

Таблиця 2

Кількісні показники природоохоронних законодавчих актів

Нормативно-правовий акт	Загальна кількість		Кількість глав/розділів	Частини
	Знаків	Статей		
Закон польський «Про захист природи» 2004 р.	259 606	162	13	-
Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991 р.	77 338	72	15	-
Закон РФ «Про охорону навколишнього природного середовища» 2002 р.	188 188	84	15	-
Закон РБ «Про охорону навколишнього середовища» 1992 р.	188 151	132	17	-
Закон Республіки Молдови «Про охорону навколишнього середовища» 1993 р.	79 277	95	10	9

Таким чином, польський Закон 2004 р. за своїм обсягом значно перевищує аналогічні закони, прийняті в пострадянських країнах: України – 3,4, РФ – 1,4, РБ – 1,3, РМ – 3,3.

Наступним елементом методики стало проведення розрахунків кількості знаків, зосереджених у кожній главі цього акта, що показало наявність їх найбільшого значення у Главі 2 «Форми охорони природи» – 128 284 зн., чи 49,4 % від загальної кількості знаків, які ввійшли до змісту польського Закону. Другою за своїм обсягом є Глава 4 «Захист зелених зон і заліснення», яка складається з 29 976 зн., чи 11,5 % від загальної кількості матеріалу. Найменша за обсягом є Глава 12 «Поправки до чинних правил», яка має найменшу кількість знаків – 58 зн., чи 0,02 % від загальної кількості матеріалу. Інтерес викликає та обставина, що з тринадцяти глав Закону найменший обсяг матеріалу, який складає до 3 % від загальної кількості, припадає на Главу 5 – 2,44 %, Главу 7 – 2,7 %, Главу 8 – 1,51 %, главу 10 – 1,83 %, Главу 11 – 2,55 %, Главу 13 – 2,17 %. З метою з'ясування особливостей розподілення матеріалу в главах цього Закону, були виконані розрахунки коефіцієнта, варіації значення якого дорівнюють 1,5, що свідчить про значну динаміку коливань кількості знаків у главах усередині акта (рис. 1).

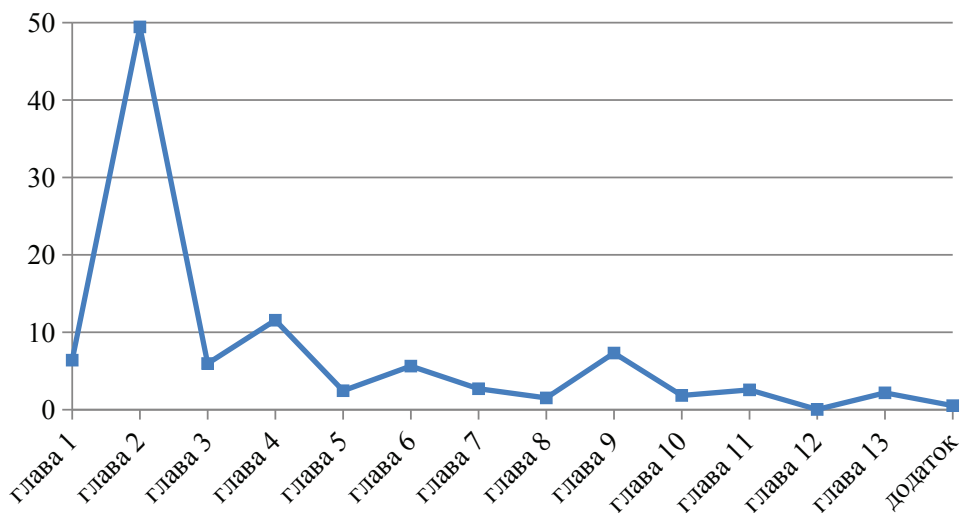

Рис. 1. Розподілення актового матеріалу в польському Законі «Про охорону природи» 2004 р.

Наступним показником внутрішньої структури документа є коефіцієнт асиметрії, який згідно з проведеними розрахунками дорівнює – 3,2, що свідчить про зосередження основної маси матеріалу в початковій частині акта (рис. 1). На практиці це означає, що в Главах 1, 2, 3 зосереджено 62 % від загальної кількості матеріалу, тобто проєктанти документа не змогли рівномірно розподілити актовий матеріал усередині Закону.

Іншим показником структури нормативно-правового акта є розподілення кількості статей у главах Закону. Проведені розрахунки показали, що найбільша кількість статей припадає на Главу 2–59, другою за кількістю статей є Глава 13, яка містить 20 статей, а мінімальна кількість статей припадає на Главу 10, яка складається з однієї статті, що також підтверджує значну нерівномірність розподілення матеріалу всередині акта.

Інтерес становить та обставина, що до змісту Закону входить Глава 11 «Кримінальні положення», яка регламентує юридичну відповідальність за правопорушення, пов'язані з об'єктами природи, що відрізняє логічну схему побудови цього акта від законів, прийнятих у Російській Федерації, Україні, Республіці Білорусь та Республіці Молдова. До змісту цієї глави входить ст. 127, яка включає перелік правопорушень, пов'язаних з цими природними об'єктами, та містить санкцію у вигляді тюремного ув'язнення терміном від трьох місяців до п'яти років у разі навмисного скоєння, а якщо дії носили необережний характер, то тюремне ув'язнення зменшується до двох років та може бути замінено штрафом. Наступна стаття, ст. 128, установлює відповідальність за порушення законів Європейського Союзу про захист деяких видів диких тварин і рослин, а також порушення правил перевезення через кордони

ЄС. До змісту цих правил входить захист видів, які належать до категорій рідкісних або зникаючих, а також відповідальність осіб, які купують і продають такі види флори і фауни. У таких випадках ст. 129 передбачає їх конфіскацію, штраф у сумі 10 тис. злотих, які передаються до Фонду охорони навколишнього середовища того воєводства, в якому було скоєно злочин. За заняття торгівлею тваринами і рослинами, які підлягають захисту з боку держави в разі завдання значної шкоди, польський Закон 2004 р. передбачає санкцію у виді тюремного ув'язнення на строк від трьох місяців до п'яти років. Польське законодавство відповідно до ст. 131 установлює покарання за ведення бізнесу з торгівлі тваринами, які підлягають охороні, і за захоплення чи вбивство охоронюваних законом диких тварин, за перевезення рослин і тварин, що належать до категорії рідкісних, вимираючих видів, з об'єктів природно-заповідного фонду в природне середовище, за підпали лугів, пасовищ, придорожніх рослин, очеретів, зелених зон міст. Іншою відмінністю польського Закону від аналогічних актів, чинних на пострадянському просторі, є наявність положень, спрямованих на захист прав працівників природоохоронної сфери, статус яких змінюється після набрання чинності цим актом. Стаття 160 польського Закону регламентує обов'язок адміністрації протягом двох місяців з дня набрання законом чинності запропонувати працівникам нові умови праці й оплати на наступний період. Роботодавець зобов'язаний письмово повідомити співробітника і про наслідки відмови від нової роботи і умов оплати. Важливе практичне значення має додаток до Закону, який включає в себе список 22 національних парків, території яких підлягають охороні, а держава зобов'язується виділяти кошти на працю з ними.

VI. Об'єктний підхід знайшов своє відображення в польському Законі лише частково з причини того, що в ньому значна увага приділяється охороні національних парків, ботанічних садів, зелених зон, лісів, зоопарків, але в Законі відсутні розділи, присвячені охороні землі, вод, повітря, надр, підземних вод. Таке викладення матеріалу суперечить тому, що у ст. 2.1. вказується на необхідність охорони тварин, диких рослин і об'єктів флори і фауни, які вважають належними до категорії рідких та перебувають під загрозою вимирання. Особливістю юридичної техніки цього Закону є використання в ньому сучасних концепцій: збереження біорізноманіття, сталого розвитку, захисту ландшафтів та програми «Natura 2000», яка передбачає створення екологічних коридорів і спеціальних зон середовища проживання рослин і тварин. Тому Закон 2004 р. потребує внесення змін до переліку об'єктів ПЗФ з причини того, що програма «Natura 2000» має свої критерії визначення таких об'єктів. У змісті Закону значна кількість матеріалу присвячена регламентації діяльності національних парків і заповідників, що знайшло відображення у Главі 2 «Форми охорони природи», в якій викладені організаційно-правові засади діяльності таких об'єктів. Особливістю цієї глави є значна увага, яка приділяється проектним планам створення таких об'єктів, їх захисту та завданням, а також правам Міністерства природного середовища в регламентації діяльності таких об'єктів. Як вказує Мирослав Карпюк,

важливим заходом, який знайшов відображення в Законі, є каталог завдань, що їх мусять вирішити служби національних парків [3, с. 233–244].

Суттєвим недоліком Закону є незначна увага до прав громадян у сфері охорони навколишнього середовища, таких як: право людей на безпечне природне середовище, можливість отримання компенсації за заподіяння їм збитків, їхньому здоров'ю внаслідок негативного впливу небезпечних об'єктів.

VII. Формальні правила включають у себе положення стосовно того, що законодавчий акт має назву, яка є його ідентифікатором, реквізити, які включають вид документа, дату прийняття, реєстраційний номер. Формально Закон складається з трьох частин: вступної, основної та заключної. Розгляд вступної частини Закону показує, що в ній викладені предмет регулювання, об'єктний склад (ст. 2.1.), який містить перелік природних компонентів, що підлягають охороні, але в Законі відсутні принципи та засади природоохоронної справи. На думку Бартоша Ракожи, до змісту Закону необхідно внести засади правової охорони природи, які виконують директивну функцію у викладенні матеріалу [4, с. 223]. Важливим елементом вступної частини є ст. 5, у якій викладені терміни, що включають поняття: «морський район», «райони спеціальної охорони птахів», «часткового та активного захисту природних об'єктів», «суворого захисту», «місцевого захисту видів рослин та птахів», «видів, що перебувають під загрозою зникнення», «пріоритетні види», «чужорідні види».

До основної частини акта входять статті, які регламентують компетенцію органів державної влади, правові режими, права й обов'язки, порядок здійснення діяльності у сфері відносин, регульованих законом, міри відповідальності, інші наслідки порушення положень Закону. Питання компетенції органів державної влади викладені в Главі 5 «Органи охорони природи» та Главі 9 «Управління ресурсами і компонентами природи». Отже, згідно із ст. 91 до посадових осіб, які відповідають за стан охорони природи, вважаються належними: міністр, генеральний директор, воєводи, регіональні директори, маршалок воєводства, директори національних парків, старости, голови місць та населених пунктів. Новацією цього Закону є наявність ст. 96, яка встановлює повноваження Державної Ради з охорони природи, що займається оцінками реалізації цього Закону, дає висновки зі стратегій, планів, програм, проектах нормативно-правових актів, подає заяви та звернення до міністра з охорони природи й займається популяризацією охорони природи. Правові режими таких об'єктів, як національні парки, викладено в Главі 2, у якій регламентуються питання, пов'язані з використанням національних парків, захист диких видів рослин, тварин, створення для них зон безпеки. У ст. 15 регламентуються заборони, що накладаються на діяльність у національних парках, до числа яких належать: знищення диких тварин і рослин, полювання, збір рослин і грибів, зміна у водному режимі річок і озер, знищення ґрунтів, підпалів залишків рослин, використання хімічних і біологічних засобів захисту.

До основної частини Закону входить Глава 2, в якій викладено перелік категорій природних об'єктів, що охороняються державою: 1) національні парки;

2) заповідники; 3) ландшафтні парки; 4) охоронювані ландшафтні території; 5) зони «Natura 2000»; 6) пам'ятки природи; 7) позиції документації; 8) екологічні землі; 9) природно-ландшафтні комплекси; 10) захист видів рослин, тварин і грибів. Як вказує Каміла Соберай, польський уряд та Міністерство навколишнього середовища при створенні природних об'єктів беруть до уваги підготовлений в ЄС каталог територій, який міститься в програмі «Natura 2000» [1, с. 147]. На думку дослідниці, надання природним об'єктам програми «Natura 2000» державної охорони не має чітко встановленого законом порядку, тому потребує внесення змін до чинного законодавства і повноважень державних органів у цій сфері.

Важливим елементом Закону, на думку польського дослідника Мирослава Карпюка, є повноваження Служби Національного парку, яка здійснює діяльність з охорони біологічного різноманіття, елементів природи, місць знаходження рослин, тварин, грибів, а також відновлення знищених природних об'єктів [3]. Вчений звертає увагу на закріплене в Законі положення стосовно створення плану охорони конкретного об'єкта, який підлягає затвердженню міністром навколишнього середовища у формі розпорядження. Після складання плану наступним етапом згідно із Законом 2004 р. є визначення завдань Служби національного парку з урахуванням природних процесів, діяльності людини та інших факторів. У Законі закріплюються права й обов'язки працівників цієї Служби, вимоги стосовно рівня їхньої кваліфікації, а також знання чинного законодавства у сфері охорони природи.

Заклучна частина акта включає в себе дату набрання ним чинності та перелік законів, які втрачають силу з моменту прийняття цього акта.

За результатами проведеної роботи можна зробити такі **висновки**.

1. Розгляд юридичної техніки польського Закону 2004 р. показує відповідність назви змісту, досягнення соціальної адекватності у вигляді вирішення проблем з охорони природи, порушення правил логіки викладення матеріалу, наявність об'єктивного підходу та відповідність змісту формальним правилам.

2. Проведено порівняльний аналіз кількості знаків польського Закону 2004 р. з аналогічними актами, прийнятими в Україні, Російській Федерації, Республіці Білорусі та Республіці Молдові, який показав, що обсяг матеріалу польського Закону значно перебільшує кількість знаків законів, прийнятих у цих країнах.

3. Показано використання в змісті Закону сучасних концепцій біорізноманіття, сталого розвитку, охорони ландшафтів і програми «Natura 2000» та доведено наявність у ньому положень, які дозволяють внести до Закону зміни, які слід зробити для гармонізації польського законодавства із законодавством ЄС.

References:

1. Sobieraj, K. (2013). Administrowanie formami ochrony przyrody. Roczniki Nauk Prawnych. T. XXIII, n. 4.
2. Kopylenko, O.L., Kindiuk, B.V. (2016). Teoretychni zasady vykorystannia kilkisnykh pokaznykiv u doslidzhenniakh pam'iatok prava. *Yurydychna Ukraina*, 7–8, 4–12 [in Ukrainian].

3. Karpiuk, M. (2018). Status prawny Służby Parku Narodowego. Zeszyty Naukowe KUL. 60 No. 1 (241).

4. Rakoczy, B. (2009). Prawo ochrony przyrody. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck.

Patlachuk O. V., PhD in Law, Lecturer at the Kramatorsk Institute of Economics and Humanities, Ukraine, Kramatorsk.

e-mail : pylypchuk.katrin@gmail.com ; ORCID 0000-0003-2245-4030

The legal technique of the Polish Law „On the Protection of Nature” 2004

The article deals with the legal technique of the Polish Law „On the Protection of Nature” 2004., examines its elements such as the conformity of the name and content of the legal act, the achievement of social adequacy, the logic of the presentative material, the structure of the legal act, the quantitative indicators, objective approach, formal rules. Consideration of the legal technique of this act shows that the title of the Law fully corresponds to the content, which covers issues of forms of nature protection, protection of green zones, activities of the bodies of protection and management of natural resources and their components, as well as the fight against crime and offenses, with the setting of penalties for such actions. The achievements of social adequacy include the solution of urgent environmental problems that arose in the beginning of the XXI century in Poland. Consideration of the content of the Law shows the absence of logical construction in the system of presentation of the material. The structure of this Law consists of three levels of the hierarchy: „the law – a chapter – an article”, with its content includes 13 chapters and 162 articles. Calculation of quantitative characteristics – the total number of signs – showed that their number is equal to 259 606 signs. Therefore, the Polish Law of 2004 in its volume far exceeds the similar acts adopted in post-Soviet countries: Ukraine – 3.4, Russia – 1.4, Belarus – 1,3, Moldavia – 3,3 times. The object approach has been reflected in the Polish Law only partly because it focuses on the protection of national parks, botanical gardens, green areas, forests, and zoos, but the Law does not include sections on the protection of land, water, air, subsoil, groundwater. The formal rules were observed in the content of the Law, because the act has the name, which is its identifier, details, including the type of document, the date of acceptance, the registration number.

Keywords: law; legal protection of nature; quantitative indicators; public authorities; local self-government.

Надійшла до редколегії 02.11.2018 р.

Tragniuk Olesia Yanivna,
*PhD in Law, Associate Professor
of the International Law Department,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Ukraine, Kharkiv
e-mail: otrag@ukr.net
ORCID 0000-0002-4505-8105*

doi: 10.21564/2414–990x.143.148861
UDC 341.215.2: 061.1 EC:355.45

LEGAL AND ORGANIZATIONAL INSTRUMENTS OF THE EU COMMON DEFENSE POLICY IMPLEMENTATION AT THE PRESENT STAGE

The article deals with the problems of legal and institutional support for the implementation of the Common Defense Policy of the EU in current circumstances. The peculiarities of legal regulation of this policy and certain organizational and legal forms of its provision have been determined. It has been established that the legal instrument that provides the implementation of the General Defense Policy, which is an integral part of the Common Foreign and Security Policy of the EU, has its own features related to the nature of the cooperation of the member states in this area. It is about not so significant, in comparison with economic sphere, restriction by the member states of their sovereign rights in determination of questions of external safety and defense. The consequence of this is the adoption of acts that are predominantly «soft» by their character.

The EU initiatives in the field of strengthening the Union's defense capabilities in the context of the implementation of the Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy have been analyzed as well as the international legal framework for cooperation between the EU and NATO with regard to ensuring common defense and security objectives, and also the legal nature of the European Union's acts in the field of the Common Defense Policy has been determined.

Keywords: European Union; Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy; Common Defense Policy of the European Union; Common Foreign and Security Policy of the European Union; European Defense Action Plan Document; PESCO.

Трагнюк О. Я., кандидат юридических наук, доцент кафедры международного права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail : otrag@ukr.net ; ORCID 0000-0002-4505-8105

Правовые и организационные инструменты реализации Общей внешней оборонной политики ЕС на современном этапе

Рассматриваются проблемы правового и институционального обеспечения реализации Общей оборонной политики ЕС в современных условиях. Определены особенности правового регулирования этой политики и отдельные организационно-правовые формы ее обеспечения. Установлено, что правовой инструментарий, обеспечивающий реализацию Общей оборонной политики,

которая является неотъемлемой частью Общей внешней политики и политики безопасности ЕС, имеет свои особенности, связанные с природой сотрудничества государств-членов в этой сфере. Речь идет о не столь значительном, в сравнении с экономической сферой, ограничении государствами-членами своих суверенных прав в определении вопросов внешней безопасности и обороны. Следствием чего является принятие актов, имеющих преимущественно «мягкий характер».

Ключевые слова: Европейский Союз; Глобальная стратегия ЕС в сфере внешней политики и политики безопасности; общая политика обороны ЕС; общая внешняя политика и политика безопасности ЕС; План действий в сфере европейской обороны; PESCO.

Problem statement. One of the most sensitive in terms of limiting the sovereign rights of the Member States of the European Union is the EU defense policy. It is precisely the defense and security issues, which are traditionally considered to be the exclusive competence of the state, have always been and remain the most controversial in the European Union. The achievement of harmonization of the positions of the states in this area is traditionally reached in the course of difficult negotiations, which, as a rule, reflect the different perceptions of states about the EU's relations with other countries and organizations. However, the existence of common threats faced by EU countries in recent years has encouraged them to find the best mutually beneficial forms of cooperation in the field of security and defense, which simultaneously respond both to the common and individual expectations of the member states of the Union. Therefore, the study of legal regulation of various formats of cooperation between the member states of the Union within the framework of a Common Defense Policy and the definition of the nature of acts adopted to achieve the objectives of this policy is relevant.

Recent research and publications analysis. Issues related to the coverage of the features of a Common Defense and Security Policy are mainly focused in political and sociological research, taking into account the specificity of relations between EU Member States in this area. Certain issues of the legal regulation of the Common Defense Policy of the EU at the present stage are highlighted in the works of such Ukrainian and foreign scholars as P. Belesa, Y. Bityak, I. Gorodysky, I. Grebenyuk, O. Davydenko, G. Zavoritnyia, L. Zinyak, I. Kochev, I. Kuznetsova, O. Poshedin, V. Ruda, L. Falaleeva, I. Fedyk, I. Yakoviuk, Karen Devine, Klaus Carsten Pedersen, Tom Dyson, Theodore Konstadinides, Vasilis Margaras. Consequently, there is a need for further thorough studies on the legal and organizational tools for the development of the Common Defense and Security Policy of the EU in the context of its continuous advancement and modernization.

The purpose of the article is to identify the features of legal regulation of the implementation of the EU Common Defense Policy in the context of its evolution taking into account the challenges facing the European Union, as well as to study of organizational forms through which the objectives of this policy are achieved.

Presentation of the main material. The European Union is not only the largest economic partner of Ukraine, but also its foreign policy, in particular, on defense and security issues, is an important benchmark for the formation of a defense policy of

our country¹. That is why the analysis of integration processes in the EU in the field of defense remains relevant, both from a theoretical and a practical point of view.

Title II “Political Dialogue and Reform, Political Association, Cooperation and Convergence in the Field of Foreign and Security Policy” of the Association Agreement between Ukraine and the EU, which is the main document that regulates the relations of our country with the integration entity, envisages strengthening of political dialogue and cooperation between the EU and Ukraine taking into account the gradual convergence in the sphere of the Common Foreign and Security Policy and the Common Security and Defense Policy. In particular, cooperation should be aimed at enhancing the political association, increasing the efficiency and level of approximation in the field of politics and security; promoting international stability and security on the basis of effective multilateralism; strengthening cooperation and dialogue on international security and crisis management, particularly to respond to global and regional challenges and key threats; enhancing result-oriented and practical cooperation for peace, security and stability on the European continent [1]. Although these provisions do not create clear legal obligations between the parties, they nevertheless urge Ukraine to improve its own mechanisms of legal regulation of defense and security issues and to find the most optimal forms of cooperation with the EU member states and the Union itself.

Today the EU’s Common Defense Policy, which was introduced in 1999 as a part of a common EU Foreign and Security policy, the main provisions of which are reflected in the Treaty on European Union (Lisbon Treaty), is focused on the provision the EU with its own military capabilities for defense purposes, as well as for peacekeeping operations beyond its borders [2], and on the consolidating the principle of collective security of all EU member states. The Treaty on European Union states that member states provide the common European security initiatives with their defense capabilities, resources, armaments, and military units that are at a high level of development [13].

The history of the implementation of the EU’s common defense policy relates to the formation and use of civilian military missions. Since 2003, when the first missions under the flag of the Union were formed, there were thirty four EU missions on the three continents for the purpose of security assistance. The European Union is currently implementing six military and ten civilian missions. Within the framework of the European External Action Service (EEAS)² there is a permanent

¹ The European defense experience is useful for our state in terms of ensuring the territorial integrity and sovereignty of Ukraine and counteracting Russian aggression. Details: Poshedin, O.I. (2017). Nove zhyttia Spilnoi polityky bezpeky ta oborony Yevropeiskoho Souzu: oriientyry dlia Ukrainy. *Visnyk NADU pry Prezydentovi Ukrainy (Seria «Derzhavne upravlinnia»)*, 2, 48–54 [in Ukrainian].

² The EEAS is an EU body, a unique institution created after the enactment of the Treaty of Lisbon on December 1, 2009. The EEAS assumed its duties on December 1, 2010 and is currently acting as the Ministry of Foreign Affairs and the diplomatic corps at the level of the European Union, implementing the Common Foreign and Security Policy and the external representation of the EU in other areas. The EU Military Staff that is responsible for the Common Security and Defense Policy, is also one of the departments of this service.

structure – the Civilian Planning and Conduct Capability (CPCC). Also, according to the decision of the Council in June, 2017, the Military Planning and Conduct Capability (MPCC) was established within the EEAS military unit (management), which is mandated to manage all military non-governmental missions (currently there are 3 training missions in Central Africa, Mali and Somalia). In order to enhance synergy with planning and conduct of civilian missions, the Council also decided to establish a Joint Coordination Group for the support of civilian and military experts to share the experience and support practical civil-military cooperation.

The EU's activities in the area of implementing the Common Security and Defense Policy are rather diverse: from direct military engagement on land and at sea to the organization and conduction of training activities for local security forces, as well as the involvement of civilian experts, for example, in the field of good governance and rule of law practices. For better coordination and cooperation on the ground, the first single command center for the EU military training missions, currently being held in Mali, Somalia and the Central African Republic, was created.

The EU's current defense policy is shaped by both the internal (NATO's dominant role) and external (conflicts in the Middle East, Eastern Europe, aggressive Russian politics) factors. The latter, conversely, led to the approval of the new EU Global Strategy «Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe», EUGS [3]. One of the main objectives of this document is to obtain a “strategic autonomy”¹ of the Union in security issues [4]. The five priorities of the EU's external action were defined in the Strategy. They are:

- 1) security and defense enhancement;
- 2) investing in the stability of states and societies in the east and south;
- 3) development of the integrated approach to conflicts and crises;
- 4) promotion and support of the common regional order;
- 5) strengthening global governance based on international law.

The document focuses on a number of important issues, in particular on the expectations of partners of the more important role of the EU as a “global security provider” (p. 3), the need to strengthen the European Union's contribution to the security of the region and the world (p. 5), to bear more responsibility for the development of events in the world (p. 18). It is stated that the members of the European Union will have enough weight and potential to provide their own security and make a significant contribution to the world only by joining their forces² (p. 16). The intention of the European Union “to create a powerful European defense

The EEAS manages the EU's foreign policy and cooperates with the European Commission on issues of their shared competence.

The EEAS is unique and independent from the EU institutions body, formed by merging the departments of external affairs of the European Council and the European Commission. In this case, the EEAS is completely independent of them and has its own budget.

¹ At the same time, it is noted that cooperation with NATO will deepen, and the US will remain a key partner in the “broader security agenda” (p. 37).

² “Only the combined weight of a true union has the potential to deliver security, prosperity and democracy to its citizens and make a positive difference in the world” (p. 16 of the Global Strategy).

industry” is also mentioned in the document (p. 11). Obviously, the implementation of the relevant plans will require significant increase in defense spending from the EU member states, since it will have to cope with the backlog that has arisen in the decades of underfunding of the security sector [14]. Thus, the Member States should increase defense expense and “build on security and defense potential” in order to protect Europe (p. 44). Specific targets for gaining such capacity will be identified later in the sectoral strategy. The Global Strategy only mentions in general terms that it is necessary to invest in intelligence development, drones and satellite surveillance, better border control, reinforcement of cyber defense capabilities, as well as the “full-spectrum land, air, space and maritime capabilities, including strategic enablers” (p. 45). It is noted about the need to increase the mutual compatibility of the troops of the European Union through training, to resolve “procedural, financial and political obstacles which prevent the deployment of the Battlegroups” of the European Union” (p. 47). It also mentioned about the intention of the European Union “to create a powerful European defense industry” (p. 11) [3].

The European Union adopted a package of security and defense measures¹ in order to implement the Global Strategy (EU Global Strategy Implementation Plan on Security and Defense, 14.11.2016 [5]), which consists of three main elements: new political goals and ambitious objectives for Europeans to take on greater responsibility for their own security and defense; new financial instruments to help Member States and the European defense industry to strengthen their defense capability (“Defense Action Plan Document”² [6]); and a number of specific measures for the development of the EU-NATO Joint Declaration, which defines the scope of cooperation³. All these three elements together form a comprehensive package of measures aimed at strengthening the security of the Union and its citizens⁴.

¹ In fact, these measures are based on three strategic priorities: 1) the ability to respond to external conflicts and crises, if they arise; 2) the ability to use the potential of partners; 3) the ability to protect the European Union and its citizens through external actions. This requires enhanced cooperation between the EU member states in developing defense capabilities, improving the structures and procedures for crisis management in the EU, and strengthening cooperation with international partners, in particular NATO.

² The European Defense Action Plan was approved by the European Commission on 30.11.2016. The plan provides for the creation of the European Defense Fund and other actions to help Member States to intensify their research and spend more effectively on common defense capabilities, thus contributing to the development of a competitive and innovative defense industrial base and the contribution of countries to strengthening the security of European citizens. The plan focuses on three main goals: increasing the cost-effectiveness of defense; strengthening of defense cooperation; building a stronger industry.

³ 6.12.2016 The Council of the European Union and foreign ministers of NATO countries have simultaneously approved a common list of proposals for EU-NATO cooperation. This follows from the Joint Declaration signed by the EU leaders and NATO Secretary General in July 2016. The list of proposals covers 42 specific activities for implementation in several areas of cooperation. EU co-operation, therefore, goes to a new level when sharing common challenges is more important than ever.

⁴ At the same time, achieving the objectives of the Plan requires enhanced cooperation between the EU member states in the development of defense capabilities, improving the structures and procedures for crisis management in the EU, and strengthening cooperation with international partners, in particular NATO.

To achieve these goals, the EU needs to maintain an integrated approach to security and defense issues. To solve security problems, diplomatic, humanitarian, trade and other instruments need to be mobilized, except for purely security and defense tools. The EU must also ensure coordination between internal and external instruments, since the internal and external security frontiers are becoming increasingly blurred.

Among the specific instruments, provided particularly by the Plan, the creation of the European Defense Fund to support investment in common research and common development of defense technique and technology accords special importance¹. The Plan also provides support for small and medium-sized enterprises, start-ups, second-tier companies and other defense industry suppliers as well as the strengthening of the EU's single defense market through the application of the Directive on the coordination of procedures for the award of certain works contracts, supply contracts and service contracts by contracting authorities or entities in the fields of defense and security [7] and the Directive on transfers [8] that facilitate cross-border procurement in the field of defense, support the development of sectoral standards and promote the contribution of sectoral policies, such as the EU Space Programs, to the overall priorities in the field of guardianship and defense. In addition, the Plan is aimed at improving the single market of defense.

Among the initiatives aimed at achieving the objectives of the Plan, it is worth noting the proposal of the EU Commission, supported by the European Parliament and the EU Council on the adoption of the Regulation on the implementation of the European Military Development Program [9]. The aim of this document is to the competitiveness and innovative capabilities of the European Union defense industry [9].

It should be noted that cooperation between the EU member states in the field of defense is provided at a modern stage with a very wide range of means. Among them, those previously stipulated in the Constituent Treaties, and received a new sound, in particular Permanent Structured Cooperation (PESCO)² [10]. And new ones, such as the Coordinated Annual Review on Defense (CARD) [11], which will

¹ The European Defence Fund will boost the EU's excellence and efficiency in defence equipment and technology by supporting the whole production chain: research, prototype development, and acquisition. To achieve this, the Fund has two strands with different legal and funding structures (or "windows") which are complementary and are being gradually deployed:

- research ("research window"): the EU will offer direct funding (grants) for research in innovative defence products and technologies, fully financed from the EU budget;
- development and acquisition («capability window»): Member States will pool financial contributions to jointly develop and acquire key defense capabilities. The EU will offer co-financing from the EU budget to incentivise cooperation and leverage national financing.

² More details about PESCO: Barabash, Yu.H., Tragniuk, O.Ia. Pravove rehulivannia postiinoho strukturnoho spivrobitnyctva u sferi bezpeky ta oborono (PESCO) yak dodatkovoho mekhanizmu spivpratsi derzhav-chleniv YeS u vidpovidnii sferi. *Yevroatlantychna intehratsiia Ukrainy: svidomyi vybir modeli bezpeky*: zb. nauk. st. za materialamy nauk.-prakt. konf., (Kharkiv, 3 lystop. 2017 r.): u 2 ch. / redkol.: A. P. Hetman, I. V. Yakoviuk, S.M. Melnyk ta in. European Integration: Conscious Choice of Security Model Conference. Kharkiv. Part. 1, 10–17 [in Ukrainian].

help States share their defense spending plans, in order to identify possible deficiencies and, most importantly, to ensure coordination in the financing of defense spending and benefit from the scale of joint activities.

It was also previously said about the special management that was created within the European External Relations Service to ensure the use of EU civil and military missions abroad.

At the same time, all initiatives and measures are not applied separately. They are part of a coherent EU mechanism involving all relevant European Union institutions and bodies, including the European Defense Agency (EDA), as well as the strong commitment and action of Member States to strengthen joint planning, development, procurement and defense operations.

Simultaneously the EU is taking specific measures to enhance resilience, for example, by improving its ability to realize, analyze and solve hybrid threats. All these objectives are achieved through The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats or the European Security and Defence College (ESDC), which launched a cyber-platform to enhance cyber defense capabilities in Europe.

As already mentioned, the cooperation with NATO on the formation and implementing the common defense policy has been and remains extremely important for the European Union. Both organizations faced unprecedented challenges in the South and East. 22 of the 28 EU Member States are also members of NATO. Against this backdrop, on July 8, 2016, the President of the European Council and the President of the European Commission, together with the NATO Secretary General, signed a Joint Declaration in Warsaw to give a new impetus and new essence to the strategic NATO-EU partnership. It led to a significant increase in cooperation in all appropriate areas.

As can be seen, most of the documents adopted by the Union in the field of defense are examples of “soft law”. And this is not surprising, since the issues of security and defense have affected and continue to affect spheres, which is vulnerable in terms of sovereignty [16]. Their implementation is based, first of all, on the goodwill of Member States and other subjects of law.

To sum up, it must be recalled that the intensification of the implementation of the common defense policy of the EU is due to the fact that the security environment of the European Union is becoming increasingly complex, and the threats do not cease to grow. The purpose of the Union has been and remains the provision of safety of its citizens in an unstable world. At the same time, the problem of the balance between the need to establish guarantees of defense capabilities of the Union and the sovereignty of Member States remains relevant. As a result, most security and defense acts are of a primarily political nature and supplement regulation at the national level. Simultaneously, despite the large-scale measures in the area of enhancing defense and security in the EU, these documents do not stipulate the creation of the European Army.

References:

1. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odnogo boku, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamychnamy, z druhoho boku, vid 27 chervnia 2014 r. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/984_011/paran2820#n2820.
2. Treaty of Lisbon amending the Treaty of European Union and the Treaty establishing the European Community. *Official Journal of the European Union. Series C. 2007. Vol. 50. № 306. 271 p.*
3. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy. URL: https://europa.eu/globalstrategy/sites/globalstrategy/files/regions/files/eugs_review_web.pdf.
4. Rezultaty ekspertnoho opytuvannia «Hlobalna stratehiia YeS: Mistse, rol i vklad Ukrainy». URL: http://www.kas.de/wf/doc/kas_48665-1522-13-30.pdf?170424165403 [in Ukrainian].
5. EU Global Strategy Implementation Plan on Security and Defence, 17 November 2016. URL: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eugs_implementation_plan_st14392.en16_0.pdf.
6. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions European: "Defence Action Plan Document" Brussels, 30.11.2016// COM(2016) 950 final. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1495096766575&uri=CELEX:52016DC0950>.
7. Directive 2009/81/EC of the European Parliament and of the Council on the coordination of procedures for the award of certain works contracts, supply contracts and service contracts by contracting authorities or entities in the fields of defence and security. *Official Journal, L 216, 20.8.2009. p. 76.*
8. Directive 2009/43/EC of the European Parliament and of the Council, simplifying terms and conditions of transfers of defence-related products within the Community. *Official Journal, L 146, 10.6.2009. p. 1.*
9. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council establishing the European Defence Industrial Development Programme aiming at supporting the competitiveness and innovative capacity of the EU defence industry// COM(2017) 294 final, 2017/0125 (COD). URL: https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/initiatives/com-2017-294_en.
10. Permanent Structured Cooperation – PESCO Deepening Defence Cooperation among EU Member States. URL: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/pesco_factsheet_19-10-2017_1.pdf.
11. Coordinated Annual Review on Defence (CARD) Factsheet // European External Action Service [BE]. URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/36453/coordinated-annual-review-defence-card_en.
12. Barabash, Yu.H., Tragniuk, O.Ia. Pravove rehulivannia postiinoho strukturnoho spivrobotnytstva u sferi bezpeky ta oborono (PESCO) yak dodatkovoho mekhanizmu spivpratsi derzhav-chleniv YeS u vidpovidnii sferi. *Yevroatlantychna intehratsiia Ukrainy: svidomyi vybir modeli bezpeky*: zb. nauk. st. za materialamy nauk.-prakt. konf., (Kharkiv, 3 lystop. 2017 r.): u 2 ch. / redkol.: A. P. Hetman, I. V. Yakoviuk, S.M. Melnyk ta in. European Integration: Conscious Choice of Security Model Conference. Kharkiv. Part. 1, 10–17 [in Ukrainian].
13. Horodyskyi, I. (2014). Pravovi zasady spivrobotnytstva mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym Soiuzom vidpovidno do Uhody pro Asotsiatsiiu. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii mizhnarodni vidnosyny. Issue 36. Part 2, 74–81* [in Ukrainian].
14. Nova Stratehiia YeS dlia zovnishnoi i bezpekovoii polityky: prahnennia «stratehichnoi avtonomnosti» ta dystantsiuvannia vid problem skhidnoi yevropy. *International Weekly, № 12* (01.07.2016–15.07.2016). Instytut zovnishnoi polityky Dyplomatychnoi akademii Ukrainy pry MZS Ukrainy. URL: <http://fpri.kiev.ua/?p=22619> [in Ukrainian].
15. Poshedin, O.I. (2017). Nove zhyttia Spilnoi polityky bezpeky ta oborony Yevropeiskoho Soiuzu: oriientyry dlia Ukrainy. *Visnyk NADU pry Prezydentovi Ukrainy (Serii «Derzhavne upravlinnia»)*, 2, 48–54 [in Ukrainian].
16. Yakoviuk, I.V. (2014). Pravovi osnovy yevropeiskoi intehratsii ta yii vplyv na derzhavno-pravovyi rozvytok Ukrainy. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].

Трагнюк О. Я., кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків.
e-mail : otrag@ukr.net ; ORCID 0000-0002-4505-8105

Правові та організаційні інструменти реалізації Спільної зовнішньої оборонної політики ЄС на сучасному етапі

Розглянуто проблеми правового та інституційного забезпечення реалізації Спільної оборонної політики Європейського Союзу в сучасних умовах, зокрема у зв'язку з посиленням нестабільності у світі, наявністю низки внутрішніх проблем та значної кількості зовнішніх загроз. Визначено особливості правового регулювання цієї політики та окремі організаційно-правові форми її забезпечення. Проаналізовано ініціативи ЄС у сфері посилення обороноздатності Союзу у світлі реалізації Глобальної стратегії ЄС у сфері зовнішньої політики та політики безпеки, міжнародно-правовий формат співпраці ЄС та НАТО щодо забезпечення спільних оборонних та безпекових цілей, визначено правову природу актів Європейського Союзу у сфері Спільної оборонної політики.

Встановлено, що правовий інструментарій, який забезпечує реалізацію Спільної оборонної політики, котра є невід'ємною частиною Спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС, має свої особливості, пов'язані з природою співпраці держав-членів у цій сфері. Йдеться про не настільки значне, в порівнянні з економічною сферою, обмеження державами-членами Європейського Союзу своїх суверенних прав у визначенні питань зовнішньої безпеки і оборони. Наслідком чого є прийняття актів, що мають переважно «м'який характер», що у свою чергу забезпечує гнучкість у прийнятті спільних рішень та одночасний захист національних інтересів держав-членів ЄС. Специфіка співпраці держав-членів ЄС у сфері оборони та безпеки визначається також постійним пошуком оптимальних моделей її реалізації через використання передусім міжурядових методів.

Також наголошується, що, не дивлячись на широкомасштабність заходів у сфері посилення обороноздатності та безпеки у ЄС, документи, прийняті у відповідній сфері за останні роки, не передбачають створення європейської армії. Однак це жодним чином не впливає на таку можливість, оскільки це передбачено в Установчих договорах Європейського Союзу.

Ключові слова: Європейський Союз; Глобальна стратегія ЄС у сфері зовнішньої політики і політики безпеки; Спільна політика оборони ЄС; Спільна зовнішня політика і політика безпеки ЄС; План дій у сфері європейської оборони; PESCO.

Надійшла до редколегії 13.11.2018 р.

Симкіна Ангеліна Євгенівна,
молодший науковий співробітник,
Науково-дослідний інститут вивчення проблем
злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України,
Україна, м. Харків
e-mail: angelina.lii@me.com
ORCID 0000-0003-1897-3997

doi: 10.21564/2414–990x.143.146306

УДК 343.9:658:343.352

МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ У ПРИВАТНІЙ СФЕРІ

Вивчено міжнародну практику протидії корупції у сфері приватної економіки. Зроблено висновок про необхідність впровадження у національну практику протидії корупції інструментів корпоративної відповідальності. Вказано на необхідність використання неюридичних інструментів (антикорупційна програма навчання персоналу, створення підприємницьких об'єднань), які здатні сформувати належний рівень правової свідомості у підприємницькому середовищі, що є нині головною умовою протидії корупції у сфері приватної економіки.

Ключові слова: корупція; приватна економіка; протидія; корпоративна відповідальність; неюридичні інструменти.

Сымкина А. Е., младший научный сотрудник, Научно-исследовательский институт изучения проблем преступности имени академика В. В. Сташиса Национальной академии правовых наук Украины, Украина, г. Харьков.

e-mail : angelina.lii@me.com ; ORCID 0000-0003-1897-3997

Международная практика противодействия коррупции в частной сфере

В статье изучается международная практика противодействия коррупции в сфере частной экономики. На основе проведенного исследования сделан вывод о необходимости внедрения в национальную практику противодействия коррупции инструментов корпоративной ответственности. Также указано на необходимость использования неюридических инструментов (антикоррупционных программ обучения персонала, создание предпринимательских объединений), которые способны сформировать надлежащий уровень правового сознания в предпринимательской среде, что является в настоящее время главным условием противодействия коррупции в сфере частной экономики.

Ключевые слова: коррупция; частная сфера; противодействие; корпоративная ответственность; неюридические инструменты.

Вступ. Серед найбільш гострих соціальних проблем, що стоять перед сучасною Україною, пріоритетне місце займає корупція, яка не тільки перебуває

у тісному зв'язку з організованою та економічною злочинністю, а й в цілому негативно впливає на державу, суспільство, на кожного громадянина України.

У минулому 2017 р. в Індексі сприйняття корупції, який складає міжнародна організація Transparency International, Україна зайняла 130-те місце зі 180 країн (поряд з Іраном і М'янмою). При цьому за 10 років корупція в країні набула позитивної динаміки, враховуючи те, що у 2007 р. Україна займала 118-те місце в цьому рейтингу, також зі 180 країн [18].

Зазначимо також, що міжнародна аудиторська компанія Ernst & Young традиційно відносить Україну до найбільш корумпованих країн світу [19], а сама проблема корупції стала найгострішим питанням, яке впливає на національну безпеку країни, на перспективи її економічного та політичного розвитку.

Стан розроблення проблеми. Останнім часом кримінологічні проблеми протидії корупції в Україні розглядають Б. М. Головкін (B. M. Holovkin), С. О. Баранов (S. O. Baranov), Ю. В. Дем'янчук (Yu. V. Demianchuk), Л. А. Зубкова (L. A. Zubkova), І. В. Маслій (I. V. Maslii), О. В. Новіков (O. V. Novikov) та ін.

Проблеми боротьби із корупцією в економічній сфері більшою чи меншою мірою аналізуються Л. В. Раєцькою (L. V. Raietska), М. В. Побутою (M. V. Pobuta), В. Г. Хахановським (V. H. Khakhanovskyi) та іншими дослідниками.

Водночас відчувається певний дефіцит досліджень, присвячених аналізу міжнародного досвіду протидії корупції у приватній сфері, що актуалізує досліджувану тему.

Тож **метою** цієї статті є вивчення практичних і актуальних у наш час аспектів протидії корупції у приватній сфері зарубіжних країн.

Виклад основного матеріалу. Нині корупція визнається багатьма західними дослідниками як багатогранна кримінологічна проблема, що перешкоджає стабільності, зростанню і конкурентоспроможності економіки. Вона ускладнює інвестування, веде до необґрунтованого підвищення витрат для компаній і у кінцевому підсумку спричиняє серйозні правові та репутаційні ризики. Корупційні практики завдають шкоди всім комерційним підприємствам, включаючи великі і малі компанії, міжнародні та національні корпорації. Корупцію визнають найсерйознішою перешкодою для ведення бізнесу у 22 з 144 країн [17], на європейському рівні більш ніж 4 з 10 компаній вважають корупцію проблемою для ведення бізнесу, і це також стосується заступництва і непотизму. На питання про те, чи є корупція проблемою для ведення бізнесу, 50 % компаній будівельного сектора і 33 % компаній сектора телекомунікацій і інформаційних технологій відповіли, що вона є серйозною проблемою сучасності. Чим менше компанія, тим частіше корупція і непотизм стають проблемою для ведення бізнесу [16].

Безперечно, боротьба з корупцією має стратегічне значення для бізнесу. Спираючись на думку західних експертів [14–16], можна виділити кримінологічні причини, які найбільше сприяють прояву корупції у приватній сфері:

1) бюрократичні перешкоди і перешкоди в процесі вирішення тих чи інших питань підприємницької діяльності;

- 2) зростання і значні прояви корупції у всій системі суспільних відносин;
- 3) прагнення підприємців швидко і з вигодою вирішити ті чи інші питання своєї діяльності, якщо це рішення залежить від інших осіб;
- 4) недосконалість законодавства, що регулює підприємницьку діяльність;
- 5) відсутність реальної підтримки розвитку приватного бізнесу з боку держави;
- 6) небажання підприємців звертатися за фактами корупції, з якими їм доводилося зустрічатися, у правоохоронні органи;
- 7) моральна і правова непорядність самих підприємців;
- 8) ангажованість тих чи інших суб'єктів приватного бізнесу державними органами або окремими держчиновниками;
- 9) відсутність у сфері приватного підприємництва внутрішніх ефективних механізмів протидії корупції;
- 10) відсутність повноцінного конкурентного ринкового середовища;
- 11) ангажованість тих чи інших суб'єктів приватного бізнесу кримінальними структурами;
- 12) закритість діяльності суб'єктів приватного підприємництва від суспільства.

Таким чином, більш за все на прояв корупції у приватній сфері впливають штучні бар'єри, створені чиновниками тих чи інших органів державної влади та управління, з якими доводиться контактувати бізнесменам в процесі своєї діяльності, всілякі труднощі й перешкоди в процесі вирішення тих чи інших питань, що стали предметом звернення до них відповідних підприємців. А проте певною мірою така поведінка держчиновників органічно доповнює прагнення самих бізнесменів швидко, а головне, вигідно вирішити питання своєї діяльності, з приводу яких необхідно відповідне рішення державних органів та їх посадових осіб. У зв'язку з цим слід визнати причинно-наслідкові зв'язки прояву корупції у відносинах між державою і приватним бізнесом як взаємно визначальні.

Західні експерти звертають увагу на згубний вплив корупційних практик на ділове середовище, що вимагає жорстких заходів з боку уряду і підприємців з метою зниження корупційного ризику.

При цьому наголошується, що традиційні кримінально-правові заходи, спрямовані на покарання конкретного суб'єкта підприємницької діяльності, далеко не завжди є ефективними. Нерідко західні компанії бувають причетні до корупційних правопорушень, вчинених в їх інтересах їх власними керівниками або співробітниками, довести причетність яких до вчинення корупційних злочинів складно. Такі ситуації виникають, як правило, при здійсненні багатоступеневих комерційних угодах, що вимагають великої кількості погоджень з державними органами, отримання дозвільних документів, ліцензій тощо. При цьому корпорації достатньо часто надають нелегальні винагороди високопосадовцям, наприклад, за можливість отримати великий контракт і концесію.

Слід сказати, що світова практика демонструє багато прикладів того, що суб'єктами корупційних злочинів є не лише окремі фізичні особи, а й корпоративні (колективні) утворення.

По-перше, зацікавлена компанія може дати хабар за те, щоб її внесли до списку учасників майбутнього тендеру на право отримання великого контракту і обмежили число його учасників. По-друге, вона може платити за отримання конфіденційної інформації щодо максимальних і мінімальних цінових порогів, середніх цінових пропозицій і критеріїв оцінки інвестиційних проектів. По-третє, за допомогою хабара можна змусити чиновників таким чином визначити умови тендера, щоб компанія-хабародавець виявилася єдиним кандидатом, який повністю задовольняє всім вимогам. По-четверте, компанія може просто купити собі перемогу в тендері. Нарешті, вигравши контракт, компанія може за хабар домогтися завищення цін або поблажки при прийомі якості продукту (продукції, послуги).

Наведемо кілька прикладів. В Індонезії дві німецькі компанії виплатили чиновнику державної нафтової компанії хабар у розмірі 20 % вартості контрактів на будівництво сталеливарного заводу. У Зімбабве змова між високопоставленими чиновниками міністерства пошти і телекомунікацій і шведською телекомунікаційною компанією дозволив останній обійти жорсткі вимоги оголошеного тендера. За деякими даними, сума «відкатів» склала 761 млн дол. У великому корупційному скандалі в Сінгапурі були замішані кілька транснаціональних компаній і високопоставлений чиновник управління комунального господарства. Чиновник отримав хабар за надання конфіденційної інформації про майбутні тендери. Однак довести причетність конкретних підприємців до участі в даних корупційних схемах правоохоронним органам не вдалося [9, с. 33].

У таких випадках у західній практиці протидії корупції використовується механізм встановлення відповідальності для юридичних осіб (корпоративної відповідальності) за відповідні корупційні кримінальні правопорушення, що є обов'язковою вимогою Конвенції Ради Європи про кримінальну відповідальність за корупцію (ст. 18), Конвенції ОЕСР по боротьбі з підкупом (ст. 2) і Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції (ст. 26).

Звернемо увагу на те, що спільною рисою для всіх європейських країн, окрім Великої Британії та Нідерландів, є те, що концепція кримінальної відповідальності юридичної особи відносно нова. Якщо не брати до уваги два згаданих вище винятки, то першою європейською країною, де в 1994 р. запровадили теорію корпоративної кримінальної відповідальності, була Франція. За нею в 1999 р. послідувала Бельгія, в 2001 р. – Італія, 2003 р. – Польща, в 2006 р. – Румунія, в 2010 р. – Люксембург і Іспанія, в 2012 р. – Чехія. Навіть у Великій Британії, країні, де юридичні особи вже давно несуть кримінальну відповідальність, більшість правопорушень, за які настає така відповідальність, були зафіксовані в законодавстві тільки останніми роками. У Голландії до 1976 р. юридичні особи несли відповідальність тільки за податкові правопорушення [5].

Інструменти корпоративної відповідальності припускають, що відповідальність за вчинення корупційних злочинів покладається на всю корпорацію, використовуються у західній практиці, коли йдеться про відповідальність за шахрайство, економічні злочини, відмивання грошей та ін. При визначенні

та судовому переслідуванні реальних осіб, які вчиняють корупційні діяння в комерційних угодах, корпоративна відповідальність допомагає подолати труднощі, пов'язані зі складною структурою і розмитою процедурою прийняття рішень у великих компаніях, дозволяє конфісковувати активи, накладати економічні санкції на компанії, що здійснюють корупційні діяння [9].

Законодавці багатьох зарубіжних країн розширили сферу кримінальної деліктоздатності за корупційні злочини, включивши в число їх суб'єктів корпоративні (колективні) утворення. Так, корпоративна кримінальна відповідальність за корупційні злочини встановлена ст. 504bis (Корупція в приватному секторі) КК Бельгії; ст. 435-2, 435-3, 435-4 (Активна корупція) КК Франції; ст. 225 (Хабарництво) і ст. 227 (Підкуп) КК Литовської Республіки; ст. 353 (Активне хабарництво) КК Македонії; ст. 391 (Передачу майна державним органам, державним компаніям, підприємствам, виробничим організаціям, народним об'єднанням, або видача різних комісійних, агентських винагород в процесі здійснення економічної діяльності в порушення державних встановлень з метою отримання незаконної вигоди) і ст. 393 (Давання хабара з метою отримання незаконної вигоди або у порушення державних встановлень) КК КНР та іншими законодавчими актами [12].

Слід зазначити, що у західній практиці підприємницької діяльності якщо компанії не вживають необхідних запобіжних заходів або дозволяють втягувати себе в корупцію, вони стикаються з негативними правовими і комерційними наслідками. Зокрема, не запобігання корупції може привести до введення правових санкцій щодо компанії та/або корумпованого співробітника (штраф, ув'язнення), комерційним обмеженням (внесення до чорного списку, заборона на участь у державних торгах), до того ж у таких компаній виникають репутаційні втрати, які в кінцевому підсумку знижують загальну прибутковість бізнесу [13].

Західні експерти, у зв'язку з цим наголошують, що правові засоби боротьби з корупцією повинні використовуватися паралельно з неправовими формами протидії цьому явищу.

У цьому контексті становить інтерес і західна практика протидії корупції з використанням неправових засобів, зокрема, йдеться про програми антикорупційного навчання співробітників корпоративних структур.

Дана форма протидії корупції довела свою ефективність у тих випадках, коли компанії, які взяли антикорупційну програму або кодекс ділової етики, надають своїм співробітникам і діловим партнерам відповідне навчання з питань антикорупційних політик, цінностей і процедур компанії. Конкретний зміст і періодичність навчання ґрунтується на оцінці корупційних ризиків, які є індивідуальними для кожної компанії, що дає можливість створювати індивідуальні корпоративні антикорупційні програми навчання.

Регулярні і обов'язкові навчальні заходи забезпечують формування у співробітників знань і досвіду для виявлення й реагування на корупційні дії. Керівники компанії в обов'язковому порядку беруть участь у навчанні з тим, щоб вміти сформувати ключові корпоративні стандарти у сфері протидії корупції.

Персонал з високим ступенем ризику, наприклад, керівники відділу закупівель, проходять поглиблене спеціалізоване навчання. На заняттях з персоналом аналізуються стандартні ситуації, при яких можуть виникати корупційні ризики, розбираються практичні приклади, включаючи ті, які демонструють поведінку компанії і її окремих співробітників у конкретних ситуаціях, пов'язаних з корупційними ризиками.

Для навчання можуть використовуватися медіаканали самонавчання, наприклад, інтернет-сайти, електронні повідомлення або комп'ютерні навчальні курси. Такі медіаканали повинні забезпечувати просте та маловитратне поширення навчальних матеріалів [4].

З метою посилення впливу на співробітників компаній навчання може бути організовано в особливих випадках або з особливих приводів, таким як організаційні зміни (наприклад, призначення нового керівника) або регулярні збори акціонерів. Навчальні семінари повинні бути документально зафіксовані з тим, щоб забезпечити можливість оцінки їх ефективності. Належні навчальні документи і записи дозволять компанії найкращим чином захистити себе у разі звинувачення в корупції, включаючи процедури, пов'язані з відповідальністю за кримінальні правопорушення, вчинені керівниками і працівниками компанії.

У процесі реалізації корпоративної антикорупційної політики компанії можуть стикатися з несприятливими конкурентними умовами і навіть можуть стати об'єктом впливу з боку компаній, які не дотримуються антикорупційних стандартів. Однією з можливостей протидії таким ризикам є участь у спільних заходах разом з партнерами, які знаходяться в аналогічній ситуації і стикаються з аналогічними проблемами.

Компанії, корпорації, приватні підприємці, які беруть участь у спільних ініціативах, можуть більш ефективно досягати своїх цілей, ніж якби вони діяли окремо. Спільні заходи приватного бізнесу, які спрямовані на боротьбу з корупцією, можуть в деякій мірі компенсувати слабке національне антикорупційне законодавство і практику боротьби з проявами корупції у підприємницькій сфері. Спільні антикорупційні ініціативи можуть здійснюватися у приватному секторі економіки на основі розробки збалансованих стандартів взаємовідносин з більш великими компаніями, з державними органами, можуть включати спільну підтримку компаній і підприємців, які стикаються з корупцією.

У межах таких ініціатив у західних країнах створюються ділові асоціації певного регіону або комерційного сектора, які стають важливим інструментом підвищення ефективності антикорупційних ініціатив, юридичної підтримки бізнесу, вирішального питання протидії корупції [13].

Перевага колективних заходів полягає в тому, що вони є більш скоординованими і економічно вигідними, ніж самостійні зусилля компаній, що спрямовані на протидію корупції. Ділові асоціації стають платформами для досягнення компаніями угод та прийняття на себе зобов'язань щодо дотримання етичних стандартів та інших спільних антикорупційних заходів.

Висновки. За наведеними вище результатами цього дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Для приватної сфери характерний досить великий ступінь прояву корупції. Значною мірою це обумовлено бажанням посадових осіб отримати незаконну вигоду від використання свого службового становища, а також низькою соціальною відповідальністю бізнесу, низьким рівнем розвитку правової свідомості підприємців, готових вирішувати свої проблеми з використанням складних корупційних схем.

2. У цих умовах, як показує світова практика, далеко не завжди проблеми корупції можливо вирішувати, спираючись на класичні інструменти кримінально-правового впливу. Вирішити ці проблеми можливо впроваджуючи у національну практику протидії корупції інструменти корпоративної відповідальності.

3. Водночас світовий досвід протидії корупції у приватній сфері засвідчує необхідність використання неюридичних інструментів (антикорупційних програм навчання персоналу, створення підприємницьких об'єднань), що здатні сформуванати належний рівень правової свідомості у підприємницькому середовищі, що є чи не головною умовою протидії корупції у приватній сфері.

Список літератури:

1. Баранов С. О. Актуальні проблеми протидії та запобігання корупції в органах Державної фіскальної служби України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2016. Вип. 20. С. 30–33.
2. Дем'янчук Ю. В. Актуальні проблеми протидії корупції. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 74. С. 347–353.
3. Зубкова Л. А. Сучасний стан і проблеми запобігання корупції в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 3 (104). С. 34–44.
4. Інструмент електронного обучения для частного сектора «Борьба с коррупцией». Управление ООН по наркотикам и преступности и Глобальный договор Организации Объединенных Наций. URL: <http://thefightagainstcorruption.org> (дата звернення 15.10.2018).
5. Кукіна З. О. Порівняльно-правова характеристика кримінальної корпоративної відповідальності в країнах Європейського союзу. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 292–296.
6. Маслій І. В. Корупційна злочинність та її кримінологічна характеристика. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 70. С. 356–364.
7. Побута М. В. Особливості становлення та протидії корупційній діяльності у сфері економіки України. *Бізнес Інформ*. 2016. № 9. С. 40–46.
8. Раєцька Л. В. Попередження злочинності у сфері економіки як засіб забезпечення економічної безпеки держави. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2011. Вип. 25–26. С. 274–281.
9. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствие, реформы / пер. с англ. О. А. Алякринского. Москва : Логос, 2003. 356 с.
10. Хахановський В. Г. Проблеми боротьби з організованою кіберзлочинністю в економічній сфері. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 2. С. 79–83.
11. Шведова Г. Л. Сучасні концепції протидії корупції: кримінологічна характеристика. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 34. С. 295–302.
12. Mihály Fazekas, István János Tóth, Lawrence Peter King. Anatomy of grand corruption: A composite corruption risk index based on objective data. URL: http://www.crcb.eu/wp-content/uploads/2013/12/Fazekas-Toth-King_Composite-indicator_v2_2013.pdf (дата звернення 15.10.2018).

13. Lucia Ixtacuy, Julián Prieto, Mónica Wills Anti-corruption revolutions: when civil society steps in. European Research Centre for Anti-Corruption and State-Building. URL: https://www.againstcorruption.eu/wp-content/uploads/2014/12/ERCAS_-WP44.pdf (дата звернення 15.10.2018).
14. G. Vermeulen. European Union's measures to combat fraud and corruption in order to break the link between European Union's funding and organized crime. URL: https://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/787/292/RUG01-001787292_2012_0001_AC.pdf (дата звернення 15.10.2018).
15. Individual and Institutional Corruption in European and US Healthcare: Overview and Link of Various Corruption Typologies / M. Sommersguter-Reichmann, C. Wild, A. Stepan, G. Reichmann, A. Fried. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5940713> (дата звернення 15.10.2018).
16. Tanja A. Börzel, A. Stahn. The European Union and the fight against corruption in its near abroad: can it make a difference? URL: https://www.researchgate.net/publication/248955426_The_European_Union_and_the_fight_against_corruption_in_its_near_abroad_Can_it_make_a_difference (дата звернення 15.10.2018).
17. The Global Competitiveness Report 2013–2014. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf (дата звернення 15.10.2018).
18. Transparency International Corruption Perceptions Index. URL: <https://www.transparency.org/research/cpi/> (дата звернення 15.10.2018).
19. Tkachuk V. People First: The latest in the watch on Ukrainian democracy. URL: <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/people-first-the-latest-in-the-watch-on-ukrainian-democracy-5-312797.html> (дата звернення 15.10.2018).

References:

1. Baranov, S.O. (2016). Aktualni problemy protydii ta zapobihannia koruptsii v orhanakh Derzhavnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia: Yurytsprudentsiia – International Humanitarian University Herald, issue 20, 30–33* [in Ukrainian].
2. Demianchuk, Yu.V. (2014). Aktualni problemy protydii koruptsii. *Aktualni problemy derzhavy i prava – Current Problems of State and Law, issue 74, 347–353* [in Ukrainian].
3. Zubkova, L.A. (2017). Suchasnyi stan i problemy zapobihannia koruptsii v Ukraini. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav – Scientific Works of the National Academy of Internal Affairs, 3 (104), 34–44* [in Ukrainian].
4. Instrument jelektronnoho obuchenija dlja chastnogo sektora «Bor'ba s korupciej». Upravlenie OON po narkotikam i prestupnosti i Global'nyj dogovor Organizacii Ob#edinennyh Nacij. URL: <http://thefightagainstcorruption.org> [in Russian].
5. Kukina, Z.O. (2015). Porivnialno-pravova kharakterystyka kryminalnoi korporatyvnoi vidpovidalnosti v krainakh Yevropeiskoho soiuзу. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava – Chronicles of KUL, 3, 292–296* [in Ukrainian].
6. Maslii, I.V. (2013). Koruptsiina zlochynnist ta yii kryminolohichna kharakterystyka. *Aktualni problemy derzhavy i prava – Current Problems of State and Law, issue 70, 356–364* [in Ukrainian].
7. Pobuta, M.V. (2016). Osoblyvosti stanovlennia ta protydii koruptsiinii diialnosti u sferi ekonomiky Ukrainy. *Biznes Inform – Business Inform, 9, 40–46* [in Ukrainian].
8. Raietska, L. V. (2011). Poperedzhennia zlochynnosti u sferi ekonomiky yak zasib zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky derzhavy. *Borotba z orhanizovanoiu zlochynnistiu i koruptsiieiu (teoriia i praktyka), issue 25–26, 274–281* [in Ukrainian].
9. Rouz-Akkerman, S. (2003) *Korruptcija i gosudarstvo. Prichiny, sledstvie, reformy*. Moscow: Logos [in Russian].
10. Khakhanovskiy, V.H. (2013). Problemy borotby z orhanizovanoiu kiberzlochynnistiu v ekonomichnii sferi. *Borotba z orhanizovanoiu zlochynnistiu i koruptsiieiu (teoriia i praktyka) – The fight against organized crime and corruption (theory and practice), 2, 79–83* [in Ukrainian].
11. Shvedova, H.L. (2014). Suchasni kontseptsii protydii koruptsii: kryminolohichna kharakterystyka. *Aktualni problemy vdoskonalennia chynnoho zakonodavstva Ukrainy – Actual problems of improving the current legislation of Ukraine, issue 34, 295–302* [in Ukrainian].

12. Mihály Fazekas, István János Tóth, Lawrence Peter King. Anatomy of grand corruption: A composite corruption risk index based on objective data. URL: http://www.crcb.eu/wp-content/uploads/2013/12/Fazekas-Toth-King_Composite-indicator_v2_2013.pdf.

13. Lucía Ixtacuy, Julián Prieto, Mónica Wills Anti-corruption revolutions: when civil society steps in. European Research Centre for Anti-Corruption and State-Building. URL: https://www.againstcorruption.eu/wp-content/uploads/2014/12/ERCAS_-WP44.pdf.

14. G. Vermeulen. European Union's measures to combat fraud and corruption in order to break the link between European Union's funding and organized crime. URL: https://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/787/292/RUG01-001787292_2012_0001_AC.pdf.

15. Individual and Institutional Corruption in European and US Healthcare: Overview and Link of Various Corruption Typologies / M. Sommersguter-Reichmann, C. Wild, A. Stepan, G. Reichmann, A. Fried. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5940713>.

16. Tanja A. Börzel, A. Stahn. The European Union and the fight against corruption in its near abroad: can it make a difference? URL: https://www.researchgate.net/publication/248955426_The_European_Union_and_the_fight_against_corruption_in_its_near_abroad_Can_it_make_a_difference.

17. The Global Competitiveness Report 2013–2014. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf.

18. Transparency International Corruption Perceptions Index. URL: <https://www.transparency.org/research/cpi/>.

19. Tkachuk V. People First: The latest in the watch on Ukrainian democracy. URL: <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/people-first-the-latest-in-the-watch-on-ukrainian-democracy-5-312797.html>.

Symkina A. Ye., Junior Research Fellow, Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems, National Academy of Law Sciences of Ukraine, Ukraine, Kharkiv.

e-mail : angelina.lii@me.com ; ORCID 0000-0003-1897-3997

International practise of counteraction to corruption in the private sphere of the economy

The purpose of the article is to study the practical and relevant aspects of counteraction to corruption in the private sphere of the economy of foreign countries in our time. The article examines and analyzes the international practice of combating corruption in the private economy, which is a topical and complex criminological problem that impedes the stability and growth of the economy, reduces its competitiveness, complicates investment, leads to unjustified increase of costs for companies and ultimately causes serious legal and reputational risks and forms the basis for the criminalization of private business.

The arguments presented in favor of the need to improve this area of combating crime in the entrepreneurial sphere, described the reasons that form the basis for the inclusion of corruption in the sphere of private business, has become a separate feature of the criminal interaction between business and government officials.

It is noted that the problem of corruption can not always be solved, based on classical instruments of criminal law influence. It is possible to solve these problems by introducing corporate responsibility tools into the national anti-corruption practice.

On the basis of the research, it was concluded that it is necessary to use non-legal instruments (anti-corruption training programs for personnel, establishment of business associations) capable of forming an appropriate level of legal consciousness in the business environment, which is, in our time, the main condition for counteracting corruption in the private economy.

Keywords: corruption; private economy; counteraction; corporate responsibility; non-legal instruments.

Надійшла до редколегії 01.11.2018 р.

НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

КРУГЛИЙ СТІЛ «Християнізація Київської Русі як фактор становлення та розвитку української культури»

З жовтня 2018 року в навчально-бібліотечному комплексі відбувся круглий стіл «Християнізація Київської Русі як фактор становлення та розвитку української культури», присвячений 1030-річчю Хрещення Київської Русі, в якому взяли участь науковці кафедр культурології, філософії, конституційного права України, історії держави та права України і зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Засідання круглого столу відкрив доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри культурології **В. О. Лозовой**. Він виступив із доповіддю «Християнізація Київської Русі як відповідь на виклик цивілізаційного розвитку», в якій звернув увагу на те, що східні слов'яни, центром яких було Середнє Подніпров'я, не жили ізольовано від зовнішнього світу; вони контактували з Арабським Сходом, Центральною і Західною Європою, Скандинавією, Хазарією, Візантією. Перші кроки християнізації Київської Русі історики пов'язують з початком IX ст. До цього часу на її території поширене було язичництво. У IX – на початку X ст. Київська Русь стає великою ранньофеодальною державою, яка поступово займає одне з провідних місць у системі міжнародних відносин того часу. Посольства різних держав через своїх проповідників пропонували й пропагували власні релігійні системи. Для випробування віри князі Київської Русі посиляли своїх людей до різних країн (Волзької Булгарії, Німеччини, Риму, Візантії та ін.). У Київській Русі вже були знайомі з грецьким християнством (у 987 р. у Києві функціонували декілька православних храмів), іудаїзмом та ісламом. Питання релігії-віри визначали місце Київської Русі в системі міждержавних відносин.

Володимир Святославович, Великий князь Київської Русі і державний діяч (980–1015 рр.), постійно звертався до «бояр і старців» за порадою щодо вибору нової релігії, який він зробив у 988 р., узаконивши православне християнство. Цим актом Київська Русь остаточно визначила своє входження до візантійського православного і загальноєвропейського культурного простору,

в результаті чого розширились її економічні та культурні зв'язки з багатьма європейськими країнами. Це відповідало подальшому розвитку феодальної держави, інтересам та ідеології пануючого класу.

Християнство відіграло надзвичайно важливу роль у суспільно-політичному і культурному розвитку Київської Русі. Воно сприяло активному розвитку писемності, зокрема літератури, а також архітектури, іконопису та інших видів мистецтва. Почалося будівництво православних храмів, монастирів, що прискорювало розвиток ремесел, торгівлі, пробудило інтерес до грамоти, розвиток бібліотечної справи, переклад книг з грецької і латинської мов, появу освіченого духовенства та відкриття шкіл грамоти. З них вийшло багато видатних літописців, літераторів, богословів, філософів і публіцистів, які робили значний внесок у розвиток духовної культури свого народу.

Нова релігія суттєво впливала на процеси формування східнослов'янської етнічної спільноти та її світогляду. Київська Русь знайомилася з християнським віровченням, перекладаючи першоджерела рідною (старослов'янською) мовою. При цьому ставлення до язичництва і Володимира Великого, його сина Ярослава Мудрого було по-християнському мудрим: суперечності вирішувалися насамперед за допомогою молитви й переконання, що мало велике значення для розвитку феодальної держави, її єдності та могутності.

З доповіддю «Духовно-моральний потенціал православної культури: від Київської Русі до сучасної України» виступила кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології **Л. М. Сідак**, яка, зокрема, підкреслила, що «головним, визначальним здобутком події 1030-річної давнини – Хрещення Київської Русі – стало те, що ми, нащадки русів, вже більше тисячі років – православні християни. І віра наша, віра нашої землі – православ'я. Культура наша, попри різні втручання, впливи, діалоги, – православна. Відповідно, й цінності, ідеали, те, що живить душу народу і не дає їй досі зникнути, за своєю глибинною сутністю теж православні. І що б не відбувалося, чи колись, чи тепер в історії нашого народу, православ'я не буде знищене».

Як відомо, Хрещення Русі 988 р. визначило характер розвитку не лише нової феодально-монархічної держави Київська Русь, а й культурно-історичний шлях її наступниць – України, Росії, Білорусі. Якщо говорити узагальнено, то православ'я в усі часи нашої східнослов'янської історії відігравало роль тієї духовної сили, яка об'єднувала народ, давала можливість вистояти перед нашествиями різних загарбників і перемогти. Причому князі, гетьмани, козаки, полководці, генерали досягали перемоги не стільки під військовими прапорами, скільки під хоругвами Спаса Нерукотворного, Покрова Пресвятої Богородиці, Георгія Побідоносця, Архістратига Михаїла, з чудотворними іконами Богоматері, з благословінням преподобних отців, святих, старців, з молитвами всієї церкви.

Хрещення православною вірою було не просто прийняттям системи візантійських релігійних обрядів. Головне те, що православ'я стало базовою культурною традицією, яка виробила певну систему цінностей, сформувала спосіб життя і давніх русичів, і у подальшому православних українців.

Дійсно, християнська етика багато століть була загальнодержавною нормою життя народу. Воїнська доблесть, повсякденна праця і побут мали релігійні ознаки. Релігійні обряди і традиції пронизували всю соціокультурну діяльність народу, надаючи їй особливого сакрального значення. Християнська мораль виступала проти кровної помсти, багатоженства, шлюбів з родичами; церква брала під свою опіку жінку: церковний суд замінював сімейний; церква взяла на себе місію широкої просвіти народу – чи не в кожній хаті були Псалтир, Життя святих, Добротолюбіє та інші перлини християнської православної літератури. Дотримання заповідей Божих, церковних канонів стало нормою для всіх, незалежно від віку, статі, статусу. Тому Святи в Русі жили поміж людей. А головне, люди мислили себе як єдиний православний народ, як хранитель і продовжувач великої святоотечної традиції, перенесеної з Візантії.

Сьогодні ми є свідками все більш тотального відходу від традиційної християнської моральності, і новітня секуляризація нашого суспільства вже не стільки є результатом ходи «войовничого атеїзму», скільки відвертої демонізації, що неприховано заповняє не лише найбільш сприйнятливие до всього мистецтво, а й сучасну освіту, політику і навіть науку (штучний інтелект, клонування, взагалі філософія трансгуманізму).

Видатний сучасний богослов митрополит Антоній Сурозький вважав, що процес «обмирщення культури» безпосередньо пов'язаний з її відривом від релігії, а саме православ'я. Тому відродження традиційних православних цінностей, повернення до ідеалів православної культури є сьогодні важливим кроком у побудові гармонійного суспільства і вихованні духовно розвиненої особистості, як би це не архаїчно звучало. Варто нагадати, що образ-ідеал у православної культурі – це аскет, монах, святий, мудрець, старець, юродивий, тобто ті особистості, які керуються у своєму житті любов'ю, добром як абсолютними цінностями. Відповідно, сенсом життя особистості повинно бути обожнення, досягнення святості, тобто абсолютної досконалості. В цьому сутність православної культури.

Сьогодні актуальним є питання, пов'язане з релігійно-конфесійною ідентифікацією. Деякою мірою наше суспільство стало заручником активних процесів інформатизації, глобалізації, і людині досить часто складно визначити межі своєї віри, відповісти на елементарне питання, «що означає бути православним сьогодні?», зокрема, православним у багатонаціональній, багатоконфесійній Україні в умовах церковного розколу, відвертого свавілля окультизму, езотерики, так званого релігійного плюралізму.

Отже, бути православним – це насамперед чесно, відверто ідентифікувати себе з Православ'ям, бути вірним чадом канонічної православної церкви і нести в собі «образ Христа», а також мати особисту духовно-моральну відповідальність перед іншими людьми, служити Богові і людям, тобто жити по-православному.

У доповіді кандидата юридичних наук, асистента кафедри історії держави та права України і зарубіжних країн **О. В. Середи** «Християнізація Європи та Київської Русі як чинник цивілізації і духовної єдності народів» зазначено, що сьогодні Україна перебуває на шляху до товариства європейських держав. Цей вектор засвідчує не лише необхідність змінення принципів управління в публічному і приватному секторах відповідно до європейських стандартів, а й культурну та історичну спорідненість України й Європи. Остання умова, відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, має пріоритетне значення. Вона засвідчує визнання Україною спільної історії та цінностей, своєї європейської ідентичності як внутрішнього ціннісного зв'язку з європейським суспільством. Без усвідомлення спільних історичних коренів, культурних і духовних зв'язків між європейським і українським суспільством інтеграція не відбудеться. У формулах «Україна – це Європа», «європейські цінності», «бути європейцем» громадяни України повинні відчуті ціннісну глибину цих слів.

У цьому контексті важливо знати рушійні сили, які сформували Європу як ціннісно-культурний простір та історично поєднують з ним українське суспільство.

Консолідуючою і державотворчою силою як для Європи, так і України стало прийняття християнства. Саме через це «молоді» германські і слов'янські народи здійснили «цивілізаційний стрибок» у суспільному розвитку та державотворенні. Вони поєдналися з гуманістичним світоглядом християнської моралі, а також антично-римською культурою і її правовими традиціями. Провідниками для них в історичному процесі стали Східна Римська імперія («Ромейська держава» або «Візантія») та Церква в особі Римського єпископа на Заході Європи та Константинопольського патріарха на Сході. Варто вказати, що до 1054 р. Римський єпископ (Папа) ще підпорядковувався імператору та Константинопольському патріарху. Загальна формула для Західної і Східної імперії визначалася старшинством Риму серед усіх священнослужителів, а єпископ Константинополя був другим за часом створення після апостольського престолу, однак перший серед усіх ієрархів. Германські і слов'янські племена сприймалися очільниками держави і церкви як язичники-варвари й були об'єктом політичного й ідеологічного інтересу в контексті підкорення та навернення в істинну віру.

Хрещення означало не лише прийняття іншої віри, а й нової моралі й права, розбудову державно-церковних відносин, поширення грамотності й просвіти серед населення. Спільність віри стала духовним зв'язком для народів Європи

і Київської Русі, який трансформував колишні племена у *populus christianus* – спільноту християн.

Хрещення Київської Русі визначило релігійне життя різних країн на багато століть. Зокрема, у сучасній Україні потребує якнайшвидшого вирішення багато проблем, пов'язаних із міжконфесійними відносинами, а також відносинами між державою та церквою і релігійними організаціями, які намагаються вирішити правовими методами.

Так, кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права України **Л. К. Байрачна** виголосила доповідь «Законодавчий процес з питань свободи совісті та свободи віросповідання: конституційно-правовий вимір», у якій, зокрема, зазначила, що світова й європейська спільнота визнали за необхідне закріпити у міжнародних документах положення про свободу світогляду й віросповідання, передусім у Загальній декларації прав людини (ст. 18), Конвенції про захист прав і основних свобод людини (ст. 9), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 18), а також у Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на ґрунті релігії і переконань 1981 р. та Декларації про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, 1992 р. Ці положення відображено у ст. 35 Конституції України, де чітко визначено право кожного громадянина на свободу совісті та віросповідання, та Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», Указі Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 21 березня 2002 р.

Для захисту закріплених прав і свобод у галузі свободи совісті і релігії цікавою є практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), зокрема, його рішення у справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України». У ньому Київська міська адміністрація відмовила громаді у внесенні змін до її статуту, згідно з якими вона повинна була приєднатися до УПЦ КП. Уряд заперечував, вважаючи, що жодного втручання не відбулося, оскільки громаду не змушували приєднатися до жодного Патріархату і не втручалися в її діяльність. Суд піддав критиці українське законодавство з питань реєстрації релігійних об'єднань, зазначивши, що йому бракує «узгодженості та передбачуваності». Наприклад, було звернено увагу, що законом не визначено, що таке «релігійна група» та «релігійна організація»: чи є це одним і тим же, чи їх відрізняє наявність статусу юридичної особи. (див.: рішення ЄСПЛ у справі «Свято-Михайлівська парафія проти України»).

Існує загальна тенденція держави Україна щодо повернення релігійним організаціям культового майна, що підтверджується Указом Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від

04.03.1992 р. № 125 і розпорядженням Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна» від 22.06.1994 р. № 53/94-рп. Захист права власності релігійних організацій здійснюється господарськими судами. На майно культового призначення, що належить релігійним організаціям, не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів.

Рішення Окружного адміністративного суду м. Києва у справі № 2а-18556/10/2670 можна назвати одним із найбільш ґрунтовних судових досліджень питання про повернення майна культового призначення у власність релігійних громад.

Слід зазначити про важливість для правозастосування рішення Конституційного Суду від 08.09.2016 р. № 6-рп/2016 (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій). Це історичне рішення стосується не лише мирних зібрань релігійного характеру, а й будь-яких публічних громадських акцій. Рішенням Конституційного Суду визнано неконституційною і такою, що втратила чинність, ч. 5 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Місцеві органи влади тепер не мають жодних законних підстав давати чи не давати дозвіл на мирні зібрання, у тому числі релігійного характеру (вуличні чи в орендованих приміщеннях). Заборонити публічне мирне зібрання може лише суд. Скасовано вимогу про 10-денний термін отримання дозволу (чи завчасного сповіщення) як умову проведення публічного релігійного заходу (але необхідно враховувати попереднє рішення КСУ від 19.04.2001 р. № 4-рп/2001 (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання). Таким чином, можна стверджувати, що процес законодавчого регулювання з питань свободи совісті та свободи віросповідання продовжує вдосконалюватися.

З доповіддю «Православ'я і правосуддя» виступила кандидат юридичних наук, доцент кафедри культурології **Ю. А. Меліхова**, яка зауважила, що звернення до осмислення правосуддя в релігійному контексті часто супроводжується іронічним ставленням юристів-практиків. Зрозуміло, що питання праворозуміння та правозастосування сьогодні вирішуються незалежно від релігійних ідеалів на позитивних началах раціоналістичної культури. Проте це тільки на перший погляд. У гуцавину строкатих суспільних відносин православ'я вносить свої духовні корективи через віруючих – учасників цих відносин. Ще Лев Петражицький писав, що «правосвідомість людини завжди опосередкована релігійним авторитетним характером правових переживань, які протидіють емоційним схильностям, пристрастям тощо».

Отже, православ'я і правосуддя. Визначення спільного, встановлення співвідношення дають змогу відійти від нав'язливого теоретичного звуженого погляду і звернутися (за Алексеєвим) до «глибинних духовних засад життя суспільства», а вони свідчать про православне коріння вітчизняної правової тра-

диції. Православ'я і правосуддя мають спільний корінь – «право». Якщо «православ'я» – буквально «правильно славити», істинне вчення про пізнання Бога, поклоніння Богові Духом і Істиною, то «правосуддя» – «правильно судити».

Вплив правосуддя на православ'я достатньо обмежений, адже віруюча людина дотримується релігійних норм, у тому числі і тих, які мають правове закріплення. Хіба що він простежується у визнанні примату правових приписів у вирішенні міжконфесійних конфліктів. А от вплив православ'я на вітчизняне правосуддя є незаперечним. Саме воно стало ідеологічною платформою для судової діяльності, сформувало світоглядні орієнтири в суспільній правосвідомості: прагнення до духовного ідеалу, відречення від егоїстичної природи, самовдосконалення і самообмеження.

Сучасна деморалізація і дезорієнтація суспільства пов'язані з тим, що світські ідеологи, з одного боку, говорять про свободу, гідність особистості, а з іншого – позбавляють цю саму особистість здатності оцінювати історію за більшим масштабом, ніж масштаб споживацького імперизму. Ті, хто має таку здатність, засвідчують, що українство мало еволюціонувало в духовній сутності, а тому біблійна нормативно-ціннісна система була і залишається вихідною нормотворчою платформою для вітчизняної правової системи. На думку А. А. Тер-Акопова, старозаповітні норми «практично у повному обсязі увійшли в систему сучасного кримінального права».

Отже, православ'я надало аксіологічного змісту правосуддю, бо «де немає Духу, там немає православ'я», – наголошував Ігнатій Брянчанінов. Без цього Духу правосуддя стає судочинством, а судочинство – це ще не правосуддя, бо воно здійснюється законом, а закон може бути не правовим.

Завдяки гуманістичним ідеалам православ'я основною рисою вітчизняної правової традиції стало усвідомлення того, що правосуддя не повинно дихати злобою, честолюбством, осудженням, презирством, злопам'ятством. «...Ні вдови, ні сироти не ображай; суддів не обмовляй; не давай своєї руки нечестивому; не йди за більшістю на зло; дарів не приймай, бо дари сліпими роблять зрячих», – писав колись митрополит Іларіон. Тому осмислення основ православ'я показує, що суддя зобов'язаний судити розумом, а не осуджувати душею, яким би огидним не був злочин, зуміти побачити «... чисте і високе, що причаїлося в глибині будь-якої, навіть найтемнішої, душі», адже не осудом, докором, приниженням, образами і глузуванням виправляється «гріх ближнього», а доброю порадою.

Сучасне праворозуміння базується на принципах рівності всіх перед законом. Слід звернути увагу, що уявлення про праведний суд русичів (і князів, і митрополитів) відрізнялося від сучасного. Вони закликали в судах ставати на бік бідних і слабких, виявляти милість до них, навіть якщо їх винуватість доведена. Однак парадоксальність таких дій у тому, що все це робилося в ім'я

справедливості. Реальність була такою, що убогому рідко вдавалося добитися правди і управи на багатого і знатного. Таким чином, митрополити і князі закликали до милості для того, щоб компенсувати соціальну несправедливість. У цьому державна мудрість, думка про широкі соціальні наслідки суду, які виходять далеко за межі вузького розуміння справедливості, відповідно до якої злочинець обов'язково повинен бути покараним. Логіка тієї справедливості була іншою: «хай навіть удовиця винна, хай «сірий» і насправді щось украв, але суворе покарання призведе їх до повного розорення і загибелі, а значить тільки милосердя і християнське прощення – шлях до очищення душі і уподібнення правосуддя князівського правосуддю Божественному».

Як відомо, християнізація Київської Русі сприяла широкій просвіті, зокрема розвитку духовної освіти, яка у різні історичні періоди мала свою специфіку, що зумовлювалася релігійною ситуацією, а отже, й різними поглядами на зміст духовної освіти.

Так, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії **О. П. Невельська-Гордєєва** у своїй доповіді «Логіка в духовній освіті» зазначила, що погляди на місце логіки в освітньому процесі змінювалися досить суттєво. Ранняхристиянські вчителі церкви заперечували необхідність логічних знань. Наприклад, Тертуліан, якому приписують фразу «я вірую, тому що абсурдно», ставився до логічного знання вкрай негативно. Вчитель церкви був переконаний, що з моменту втілення Христа немає сенсу в логічних методах пошуку істини. «О, нещасний Арістотель, – каже Тертуліан, – ти винайшов ... діалектику, мистецтво будувати і руйнувати, яке все досліджує, але нічого не доводить до кінця!». У тексті своєї праці «Про плоть Христову» Тертуліан розмірковує, руйнуючи логічні закономірності: «Син Божий прибитий до хреста; я не соромлюся цього, тому що цього слід соромитися. Син Божий і помер; це цілком ймовірно, тому що це шалено. Він був похований і воскрес; це достовірно, бо це неможливо». Саме узагальнюючи це міркування й стверджують про абсурдність (алогічність) як підґрунтя віри.

Інший напрямок у патристиці пов'язаний з ім'ям Климента Олександрійського, який прийшов до християнства через філософію і потім стверджував, що логіка, безумовно, потрібна для християнської освіти.

Католицька церква активно впроваджувала логіку в духовну освіту. Приказка «логіка не служниця теології» виникла на момент, коли активно розвиваються європейські університети, коли логіки заявляють про свою науку як самоціль, а не як частину теологічної освіти. Проте існує протилежна точка зору, висловлена логіком В. О. Лобовіковим, який вважав, що «логіка – є вчення про Бога і засоби наближення до Нього». «Логіки – глибоко релігійні люди (незалежно від того, усвідомлюють вони це чи ні). Їх професійна діяльність – служіння Богу (Істині)», – запевняв В. О. Лобовіков.

Петро Могила впроваджує вивчення логіки в братській школі. За європейською структурою у тривіум – перший ступень навчання – включено граматику, риторичку й логіку. Щосуботи учні проводили диспути з метою опанування вміння дискутувати. Вихованцями колегіуму були всі українські гетьмани починаючи з Богдана Хмельницького і до останнього Данили Апостола. У першій пол. XVIII ст. Києво-Могилянська академія була найбільш престижним навчальним закладом Російської імперії. Логіка (як і інші курси) викладалася латинською мовою. Твори Арістотеля були основою для вивчення логіки.

Отже, історичний досвід свідчить про доцільність обов'язкового вивчення курсу логіки як в духовних навчальних закладах, так і в закладах вищої освіти.

У дискусії взяв участь кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри культурології **О. В. Сердюк**, який зазначив, що в сучасній історичній та культурологічній думці є різні гіпотези, міфи з політичним забарвленням щодо факту хрещення Київської Русі та існування середньовічної держави Київська Русь. Зокрема, О. Кунгуров у своїй однойменній розвідці стверджує, що Київської Русі взагалі не існувало, це вигадка. Такі альтернативні позиції щодо офіційної наукової думки з цього питання являють собою певну загрозу, а саме можуть негативно впливати на виховання сучасної молоді, її культурну і релігійну ідентифікацію.

У роботі круглого столу взяли участь і співробітники наукової бібліотеки Університету. Зокрема, завідувач відділу І. В. Бова підготувала книжкову експозицію, присвячену 1030-річчю Хрещення Київської Русі, де експонувалися літописи, історичні матеріали, культурологічні розвідки, а також альбоми з експозиціями художників, присвячені релігійній тематиці.

Матеріал підготувала
Л. М. Сідак, кандидат філософських наук,
доцент кафедри культурології

КЕРІВНИЦТВО ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому збірнику наукових праць «**Проблеми законності**» приймаються статті, які раніше не друкувались і відповідають встановленим вимогам до кваліфікованих наукових праць.

Надіслані матеріали підлягають внутрішньому і зовнішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редакційної колегії або фахівці відповідної галузі. Рецензування проводиться конфіденційно. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або повернута авторові (авторам) на доопрацювання.

Редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати рукописи без порушення авторського змісту. Відхилені рукописи авторам не повертаються.

Подання рукопису статті до редколегії

Авторам рекомендуємо зареєструватися на веб-сайті видання як автор і читач, після чого бажано самостійно подати статтю через сайт <http://plaw.nlu.edu.ua> з такими супровідними матеріалами:

- відомості про автора (українською, російською, англійською): прізвище, ім'я, по-батькові повністю, посада, місце роботи, наукове звання, науковий ступінь, контактна інформація (телефон, адреса електронної пошти), ORCID – індивідуальний цифровий ідентифікатор науковців – ORCID (Див.: orcid.org/register).

- витяг з протоколу засідання кафедри навчального закладу (науково-методичної ради установи) за місцем роботи (навчання) автора з рекомендацією до публікації матеріалу;

- рецензія доктора/кандидата наук за фахом;

- ліцензійна згода автора (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет;

- фото автора(ів) з розширенням *.jpg, *.TIFF якості 600×600 dpi;

- оригінал (або електронна копія) квитанції про оплату публікації статті (після розгляду рукопису);

Наукові матеріали можна також надсилати на електронну адресу редколегії: problzakon@ukr.net.

Вимоги до оформлення статті

Рукописи статей приймаються обсягом не менше 16–18 сторінок (разом з літературою, анотаціями українською, російською та англійською мовами) формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см, абзац – виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc, *.docx). Кожна стаття супроводжується анотацією англійською мовою обсягом не менш як **1800** знаків, включаючи ключові слова.

Стаття має бути структурована за такими розділами: *Вступ*, де окреслена постановка проблеми, актуальність обраної теми; *Аналіз останніх досліджень і публікацій*; *Мета і завдання*; *Виклад основного матеріалу* дослідження й отриманих результатів; *Висновки*, де підведено підсумки роботи та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі.

Прізвища науковців, які згадуються у статті, обов'язково дублюються ще й **ЛАТИНИЦЕЮ**.

Приклад оформлення статті

У зв'язку з включенням збірника наукових праць до міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних список використаних джерел має складатися з двох частин: **ЛИТЕРАТУРА** і **REFERENCES**.

ЛИТЕРАТУРА – джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до українського стандарту бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015: Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016).

REFERENCES – список літератури, транслітерований в романському алфавіті й оформлений згідно з міжнародним стандартом APA.

Назви періодичних українсько- та російськомовних видань (журналів, збірників та матеріалів конференцій) подаються транслітерацією та англійською мовою.

Слід уникати посилань на навчальну літературу.

При посиланні на «Проблеми законності» слід використовувати транслітеровану назву *Problemy zakonnosti* або англійську *Problems of Legality*, на «Теорія і практика правознавства» – «*Teoriia i praktyka pravoznavstva*» – «*Theory and Practice of Jurisprudence*».

Транслітерування українських джерел: <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php>.

Транслітерування російських джерел: <http://translit.net/>.

Інформація про присвоєння DOI

Цифровий ідентифікатор об'єкта (англ. digital object identifier, скорочено DOI) – сталий ідентифікатор, який надається електронним документам і дозволяє знайти документ навіть при зміні його URL, що може виникати при зміні сайту, видавця тощо.

Авторам статей, які посилаються на матеріали збірника наукових праць, необхідно в **ЛИТЕРАТУРІ** вказувати джерело з номеру журналу і в кінці посилання додавати індекс DOI цієї статті. Індекс DOI опублікованої статті можна дізнатися на нашому сайті <http://plaw.nlu.edu.ua/> (функціонал зліва «Корисні інструменти – як цитувати роботу»

Варто також наводити в переліку посилань DOI інших джерел (за наявності).

Статті публікуються на платній основі.

Вартість 1 сторінки становить 36 грн.

Реквізити для оплати:

Одержувач: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Код: 02071139

Банк одержувача: ДКСУ м. Київ

Р/р 31252287210377

МФО 820172

Інд. под. № 020711320314

Призначення платежу: за публікацію в збірнику наукових праць.

Положення про конфіденційність

Імена та електронні адреси, які вказуються користувачами сайту цього збірника, будуть використовуватися виключно для виконання внутрішніх технічних завдань цього видання; вони не будуть поширюватися та передаватися стороннім особам.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилянь на нормативні акти, цитат і власних імен несуть автори публікації.

Періодичність збірника – 4 випуски на рік.

Терміни подання статей:

перший випуск – до 15 лютого (дата розміщення на сайті – березень поточного року);

другий випуск – до 15 травня (дата розміщення на сайті – червень поточного року);

третій випуск – до 20 серпня (дата розміщення на сайті – вересень поточного року);

четвертий випуск – до 15 листопада (дата розміщення на сайті – грудень поточного року).

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ
ЗАКОННОСТІ**

**PROBLEMS
OF LEGALITY**

**ПРОБЛЕМЫ
ЗАКОННОСТИ**

Збірник наукових праць

Випуск 143

Мови видання: українська, англійська, російська

Відповідальний за випуск проф. *А. П. Гетьман*

Редактор *П. М. Львова*
Коректор *Н. Г. Залюбовська*
Комп'ютерна верстка *А. Г. Якішина*

Підп. до друку 30.11.2018 р. Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 22,87. Обл.-вид. арк. 21,6.
Тираж 300 прим. Зам. № 18-12/3. Ціна договірна.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Редакційно-видавничий відділ наукових видань
Україна, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77, к. 412
тел. (057) 704-92-99, 704-89-16
e-mail: problzakon@ukr.net ; сайт: <http://plaw.nlu.edu.ua>

Віддруковано у ТОВ «Оберіг»
61140, м. Харків, проспект Гагаріна, 62, к. 97.
Свідоцтво про реєстрацію видавничої діяльності ДК № 3045 від 07.12.2007 р.